

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXXIII	Год.	2003.	С	5-194	1-9	Чачак 2003.
Vol.		Year		Р			

R E C U E I L
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXXIII

ČAČAK
2003.

UDK - 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 03507262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXIII

ЧАЧАК
2003.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXXIII**

**Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, НЕВЕНКА БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ,
СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН и МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ**

**Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Графичка обрада
Дизајн студио ТРИГОН - Чачак**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

**Лектор
БОШКО ЂАЛОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Класификација
АНЂЕЛИЈА ЧВРКИЋ**

**Превод на енглески
ВЕСНА КОВАЧЕВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЈКОВИЋ**

**Издавач Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.yu
e-mail: camuzej@eunet.yu**

**Штампа
СВЕТЛОСТ - ЧАЧАК**

КАТАРИНА ДМИТРОВИЋ

ХУМКА ИЗ РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ РАЈИЋА БРДО КОД ГУЧЕ

Катарина Дмитровић,
СЛГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 903.5(497.11)

Подручје Драгачева је одавно познато у литератури и међу познаваоцима по великом броју тумула, који се помињу и под именом комплекс тумула Марковица – Негришори. Истраживања тумула су се одвијала још од краја XIX века¹, а нарочито су интензивирани и извођена по захтевима модерне археолошке методе после оснивања археолошког одељења Народног музеја у Чачку 1955. године.²

Потес Рајића брдо смештен је западно од варошице Гуче, на граници према Горњој Краварици, на заравњеној планинској греди која се пружа правцем северозапад - југоисток (Т. I). Локалитет је обишла екипа археолога Народног музеја у Чачку 1987. године³, и том приликом је уочена само једна хумка земљане конструкције, димензија 14 x 12 m, прилично заравњене калоте, делимично општећена на јужном периферном делу за око 1/3 трасирањем сеоског пута Гуча – Горња Краварица (Т. IV, сл.1). Утврђено је да је централни гроб, отворен и општећен (Т. IV, сл.2). Ради се о скелетно сахрањеном покојнику у згрченом положају положеном у камени саркофаг, који је прекривен већом каменом плочом. In situ су се налазиле само кости руку одрасле особе, док су остале кости биле испреметане и остављене у гробној конструкцији. На основу затеченог положаја руку могло се закључити да је покојник био положен на десни бок са рукама савијеним у лактовима и са шакама

¹ Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *Мојсиње, некропола од хумкама из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002, 13, са старијом литературом.

² М. Икодиновић, *Сахрањивање од хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985; Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *нов. дело*, 13 - 20.

³ За локалитет се сазнало по пријави Д. Шушића, секретара Дома културе у Гучи. Хумка се налазила на имању Д. Рајића, к.п.бр.1296/2 КО Гуча. Дубљим орањем је откривена у центру хумке масивна камена плоча.

испред лица. Уз јужну ивицу саркофага, на нивоу основе гроба, отприлике испред карлице, лежао је један мањи фрагментован суд коничног облика. С обзиром на оштећење гробне конструкције, одлучено је да се предузму заштитна археолошка ископавања⁴ и хумка истражи у целисти.

Истраживања су организована већ наредне, 1988. године. Хумка је ископавана по координатном систему са контролним крацима, ширине 0,80 m, усмерених ка главним странама света. Контролни крак је постављен тако да не прелази преко центра хумке, већ је померен према југу и скоро прати обалу пута којим је пресечена и оштећена хумка. На тај начин је очуван део хумке обухваћен са два сегмента, и то сегментом Д (између западног и северног крака) и сегментом А (између северног и источног крака) (Т. II).

У углу сегмента А је истражена гробна конструкција у облику ковчега (Т. V сл.3) од масивних шкриљастих плоча, оријентације југозапад-североисток, које затварају правоугаони простор димензија 1,15 x 0,50 m, дубине 0,30 m. Краће странице су од монолитних масивних каменних плоча, док су подужне странице састављене од по две плоче на преклапање, дебљине и до 7 cm. Подужне странице прелазе преко краћих у дужини од 14 – 24 cm и за 17 cm су дубље укопане у здравицу, док је укупно укопавање гробне конструкције у здравицу 37 cm (Т. III, 2). Подница ковчега, на коју је био постављен покојник, је састављена од танких, шкриљастих плочица и само је делимично очувана. Приликом оштећења гробне конструкције сигурно је поремећено и дно (Т. VI, сл.5). Као прекривач је служила монолитна камена плоча димензија 1,60 m x 1 m x 0,06 m.

Саркофаг је постаљен директно на слој интензивног гара, дебљине 5 – 10 cm (Т. III, 3). У земљи око гробне конструкције, на радијалној површини у пречнику од око 7 - 8 m јавља се сивкасти слој земље са траговима гара и то под благим нагибом од центра према периферији (0,40 m у центру – 0,70 m, на периферији хумке), с тим да су остаци гаражи најинтензивнији управо испод гробне конструкције. На овом нивоу није било трагова гореле земље, што указује да је гараж пренета са неког другог места и расута по заравњеној основи хумке припремљеној за постављање централног гроба. Поред гаражи, на овој површини није било никаквих покретних налаза. С обзиром да је различит ниво здра-

⁴ Ископавања су обављена у септембру 1988. године у организацији Народног музеја у Чачку. Стручну екипу су сачињавали археолози Милена Икодиновић, руководица истраживања, и Лидија Никитовић.

вице у центру и на периферији хумке, а са тим у вези и различита дебљина сивкастог слоја са гаром, може се закључити да је овим слојем извршена незнатна нивелација терена пре насипања хумке и на тај начин формирана првобитна основа хумке припремљена за централни гроб. Насип хумке је констатован у слоју од црвенкастомрке земље који садржи иситњену шкриљасту стену.

После скидања каменог ковчега, уочена је још једна конструкција, која је лежала испод северозападне подужне стране саркофага (Т. VI, сл. б). Састојала се од једног низа хоризонтално поређаних масивних плоча у дужини од 1,52 m, просечне ширине од 23 cm, и дебљине и до 8 cm. Поменута конструкција је вероватно служила као фундамент стране саркофага.

Као гробни прилог налазио се судић коничног облика, равног дна и заравњеног обода незнатно извученог на спољну страну (Т. III, 1). Из обода полази једна пластична дршка, језичастог облика, повијена на доле. Суд је неуједначено мрко црвенкасте и тамносиве боје са танком глачаном превлаком. Димензије суда износе: пречник обода 7,9 x 8,5 cm, пречник дна 5,5 cm и висина 4,2 cm. На локалитету »Шумар« у Бело-тићу, хумка 15, је на каменој гробној конструкцији откривен истоветни примерак. Према мишљењу М. Гарашанина, овај тип суда представља рану појаву, с почетка металног доба, и може се повезати са извесним типовима који у Словачкој прате Вучедолску групу, која је ту истовремена са Nagyev групом.⁵ Слични примерци су идентификовани међу материјалом из Nagyev комплекса.⁶

На основу досадашње истражености Драгачева, може се закључити да је гробна конструкција у облику каменог саркофага са или без покојника, карактеристична за рано бронзано доба.⁷ У Драгачеву, овај тип сахране имамо на неколико локалитета: Бабињак у Доњој Краварици, хумка 1⁸, Ошљевац у Турици хумка 1 гроб 3⁹, Руја у Дуча-

⁵ Д. и М. Гарашанин, *Ископавања шумала у комплексу Белоћић – Бела Црква 1959. и 1960. године*, Зборник радова Народнoг музеја III, Београд, 1960/1961, 61, сл. 13; М. Garašanin, *Grupa Belotić – Bela Crkva*, PIZ IV, Sarajevo, 1983, 713, Т. XCIX/1.

⁶ Rosza Schreiber – Kalicz, *Komplex der Nagyev-Kultur*, in: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, Т. XXXVII/15, XLIII/14.

⁷ Л. Никитовић, М. Стојић, Р. Васић, *нав. дело*, 28.

⁸ Л. Никитовић, *Прилог истраживању празних гробова у бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народнoг музеја XXXI, Чачак, 2001, 8, сл. 3; М. Ikodinović, *Babinjak, D. Kravarica*, *Arheološki pregled* 14, Beograd, 1972, 46.

⁹ Л. Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, Зборник радова Народнoг музеја XXIV, Чачак, 1994, 31, сл. 1.

ловићима, хумка 10 гроб 1 и хумка 12 гроб 1,¹⁰ Ивково брдо у Крстацу, хумка 1.¹¹ Постојање гаражи на и око гробног места може се повезати са ритуалним радњама пре сахране – посвећивање и ритуално чишћење гробног простора ватром. Сличан ритуал је констатован и на локалитету Руја у Дучаловићима, хумка 12, гроб 1.¹²

Нешто западније, у ужичком селу Рибашевина, постоји блиска аналогија за овај тип сахране, такође датована у рано бронзано доба. Да се слична гробна архитектура користи у наредним фазама бронзаног доба потврђују две гробне конструкције, такође из ужичког краја, на локалитетима Губин До недалеко од Рибашевине и Душковац северно од Пожеге, које су на основу гробних прилога сасвим поуздано датоване у средње бронзано доба.¹³

Треба напоменути да је на истој планинској греди, на око 500 m западније, истражена праисторијска хумка на локалитету Опљевац у Турици у којој су констатоване две гробне целине из раног бронзаног доба.¹⁴

Хумка 1 на локалитету Рајића брдо код Гуче је земљане конструкције, доста заравњене калоте, формирана ради само једне сахране у центру тумула. Гробна конструкција је у облику каменог саркофага од шкриљастих, масивних плоча, делимично укопана у здравицу у којој се налазио склетено сахрањен покојник у згрченом положају. Основа хумке је припремљена нивелацијом терена - насипањем сивкастог слоја са гаром, а насипање је вршено црвенкастомрком земљом са иситњеним шкриљцем. Висина хумке је свакако била већа, с обзиром да је гробна конструкција у тренутку откривања лежала непосредно испод хумусног слоја на дубини од 0,14 m, у односу на нулту тачку постављеног центра хумке. На основу општег изгледа хумке, анализе гробне архитектуре, положаја скелета и типолошких карактеристика гробног прилога, можемо је датовати у рано бронзано доба.

¹⁰ К. Дмитровић, *Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима*, Зборник радова Народног музеја XXXII, Чачак, 2002, 8, 12, сл. 1 - 5.

¹¹ L. Nikitović, *Krstac – Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba*, *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Simpozijum, Čačak, 2003, 11-12, T.VI/2.

¹² К. Дмитровић, *нав. дело*, 12.

¹³ M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice – Beograd, 1985, 34.

¹⁴ Л. Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турци код Гуче*, 29 – 36.

MOUND FROM EARLY BRONZE AGE FROM SITE RAJIĆA BRDO NEAR GUČA

Prehistorical mound on the site Rajića brdo is situated not far from Guča in the Dragačevo region. This mound was discovered due to the plowing, when the central grave was destroyed and the bones of the deceased were mostly dislocated. It was established that it represents a mound completely made of earth, dim. 12 x 14 m, leveled, damaged by the passage of a village road, made for only one funeral in the center of tumulus. The skeleton of the deceased was in the crouched position lying in the coffin made of stone slabs rectangular in shape. The only grave good was a small ceramical vessel, conical in shape with one handel. The stone coffin was lying directly on the layer with intensive traces of soot, that testifies of clensing ritual of the funeral place.

According to the analysis of the mound, grave architecture, position of the deceased and typological characteristic of the grave good, it can be considered that the mound was established in the Early Bronze Age.

Katarina Dmitrovic

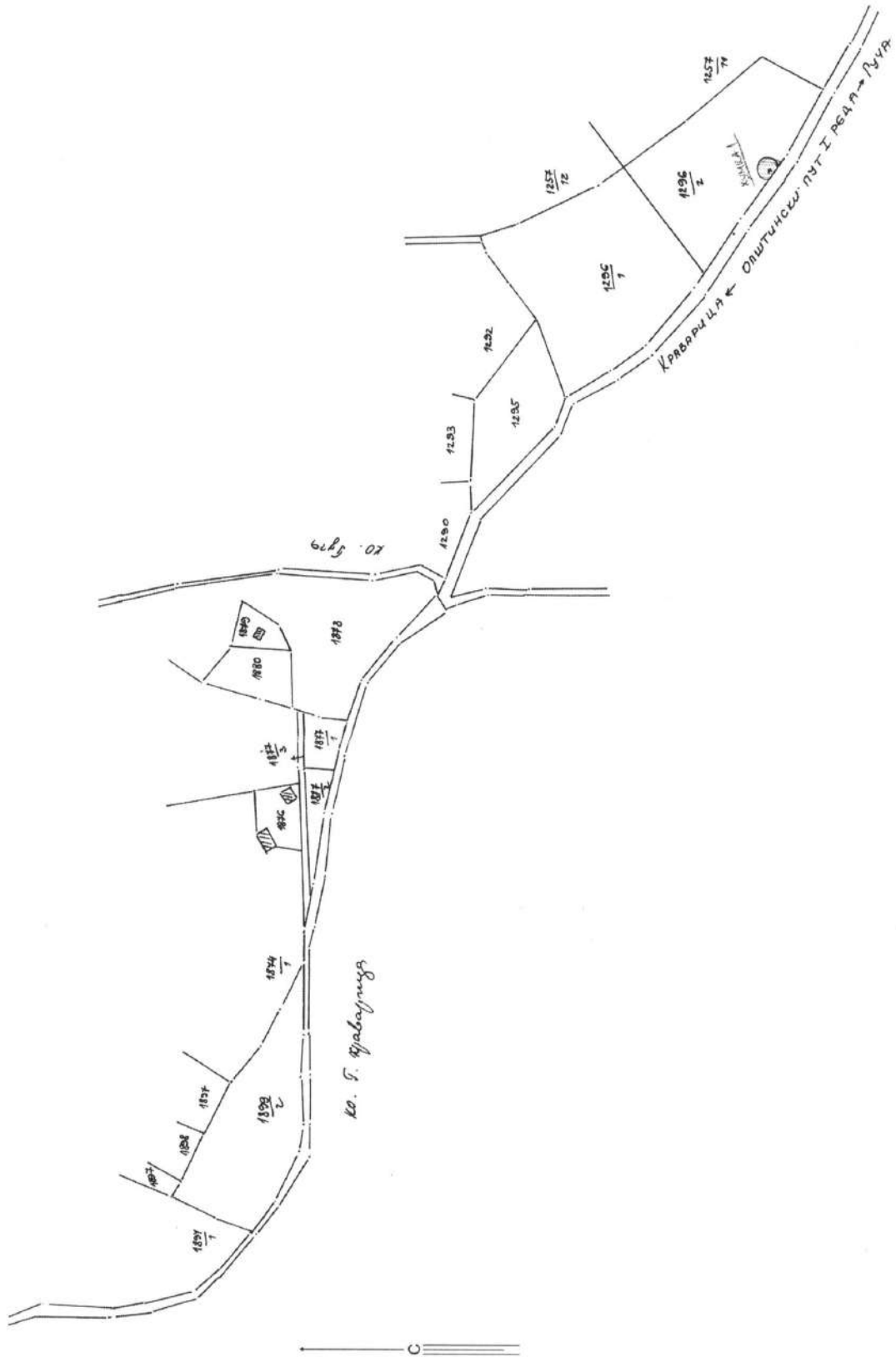
TERTRE DU DÉBUT DE L'ÂGE DE BRONZE

Un tertre préhistorique a été découvert sur le site de Rajića Brdo, non loin de la petite ville de Guča, dans la région de Dragačevo. Ce tertre a été mis au jour par suite du défonçage qui avait endommagé la tombe centrale et dérangé les ossements. Lors des fouilles archéologiques, il a été établi que le tertre, long de 14 mètres et large de 12, ne recouvrait qu'une seule sépulture. Le défunt, recroquevillé et posé sur le côté droit, était déposé dans un sarcophage, construit avec des plaques de schiste. Il était accompagné d'un récipient conique, grossièrement façonné et muni d'un manche en forme de languette, recourbé vers le bas. Le sarcophage était placé sur une couche de suie d'un noir intense, ce que l'on pourrait relier aux cérémonies rituelles de "purification" et de bénédiction de l'espace destiné à la déposition du défunt.

Étant donné l'aspect général du tertre, l'espèce d'architecture funéraire, la position du défunt, le type du récipient et ses caractéristiques, on peut conclure que le tertre découvert sur le site appelé Rajića Brdo fut constitué au début de l'âge de bronze.

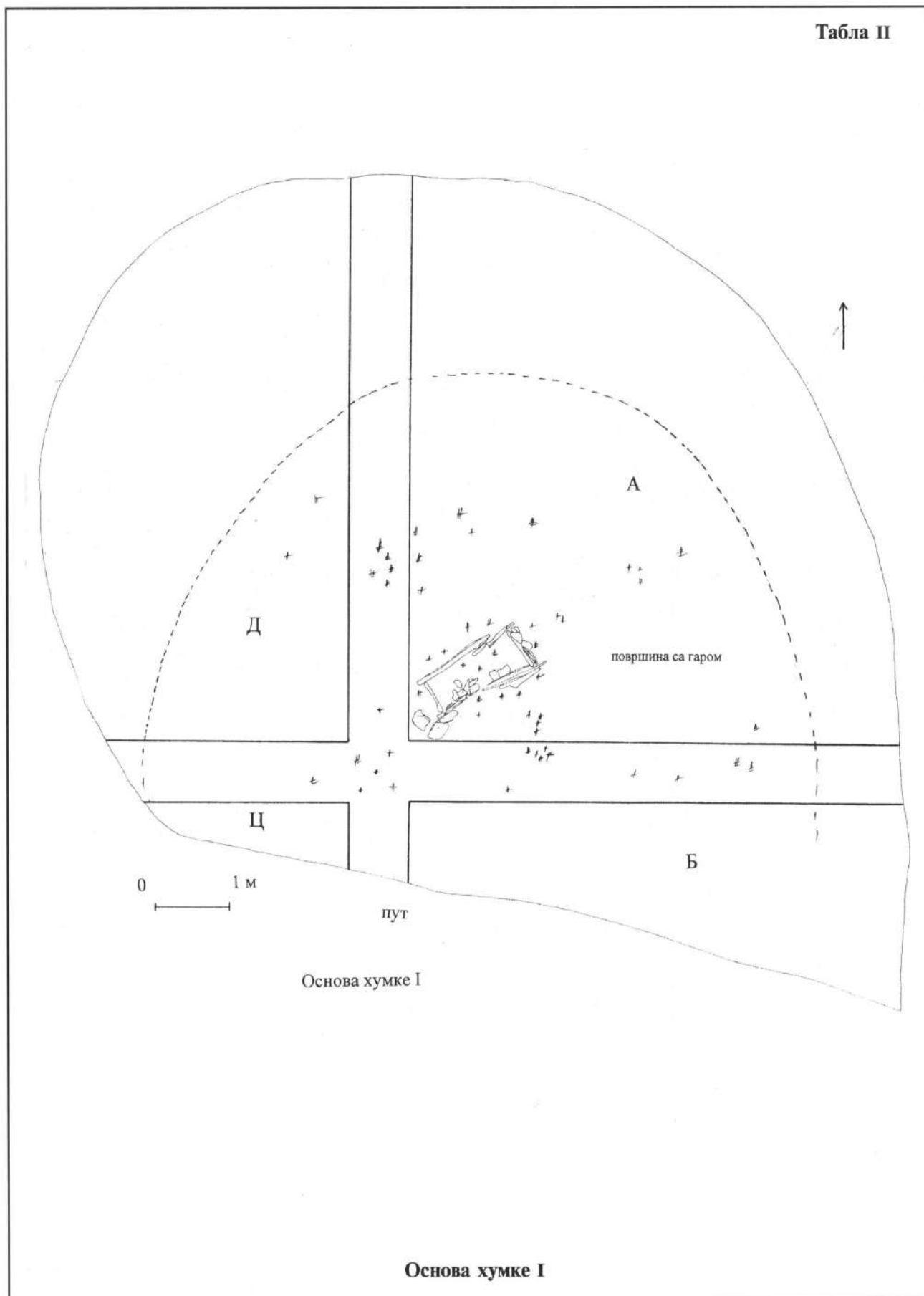
Katarina Dmitrović

Табла I

Положај хумке I

Табла II

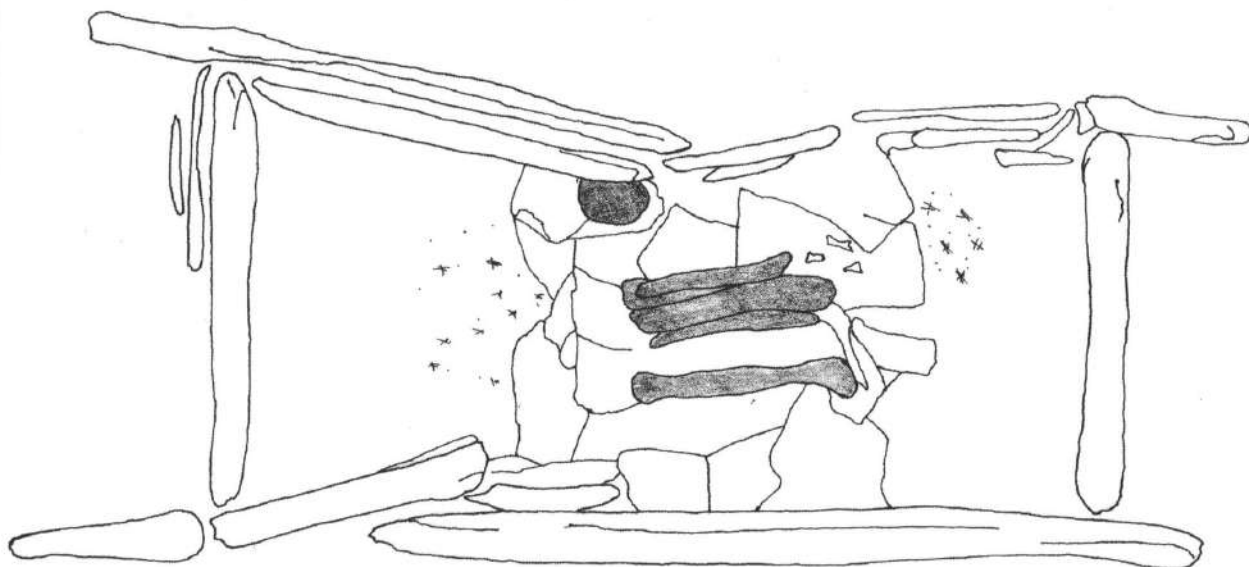

Основа хумке I

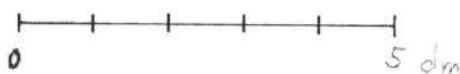
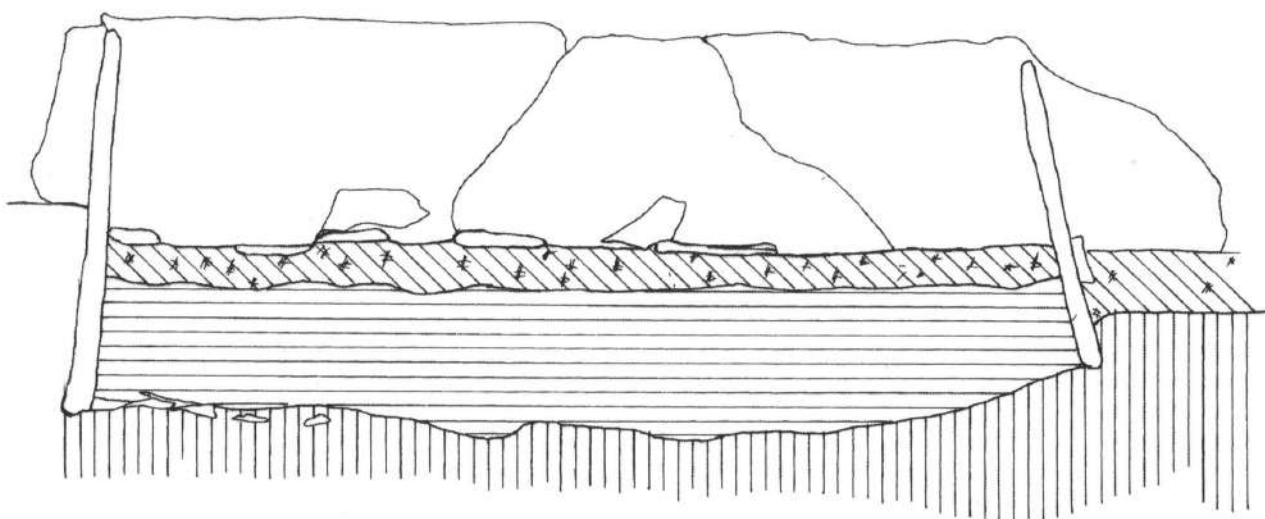
Основа хумке I

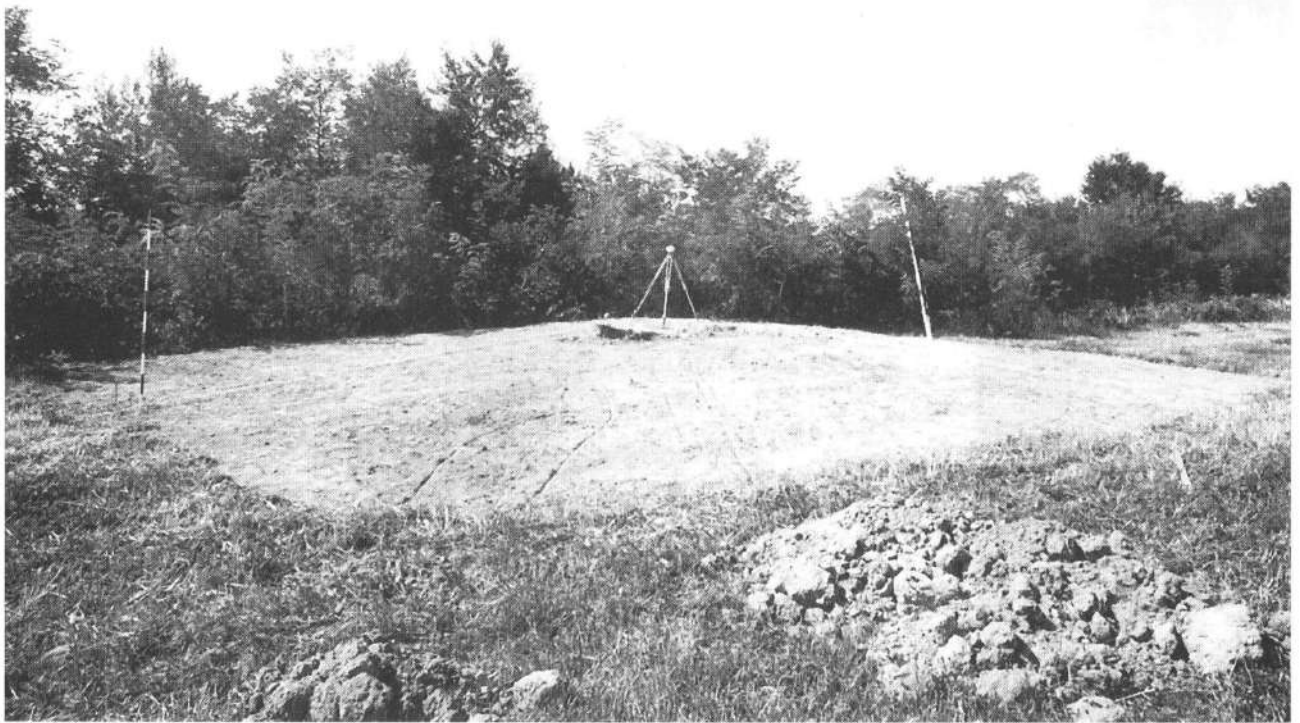
1. Гробни прилог

2. Основа гробне конструкције

3. Пресек гробне конструкције

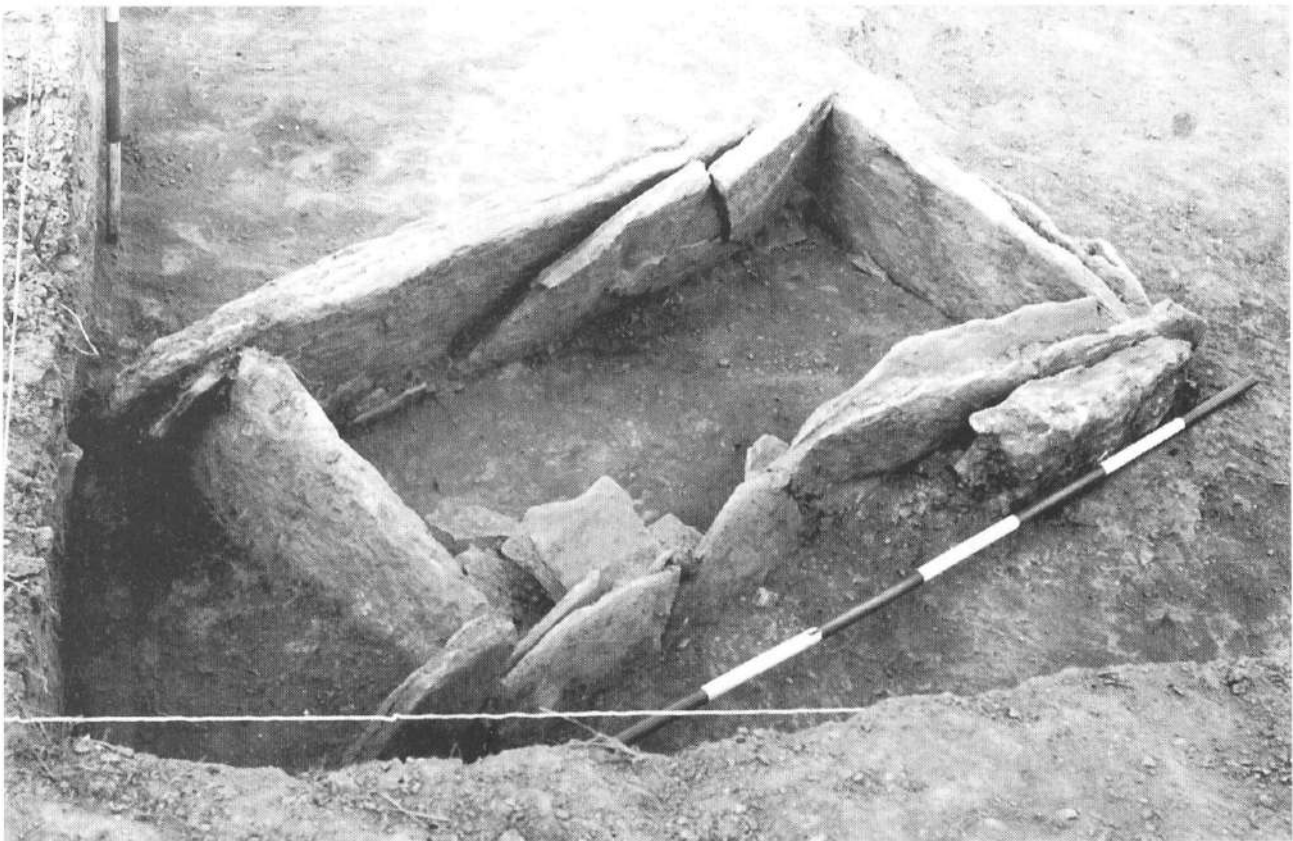
сл. 1 Општи изглед хумке

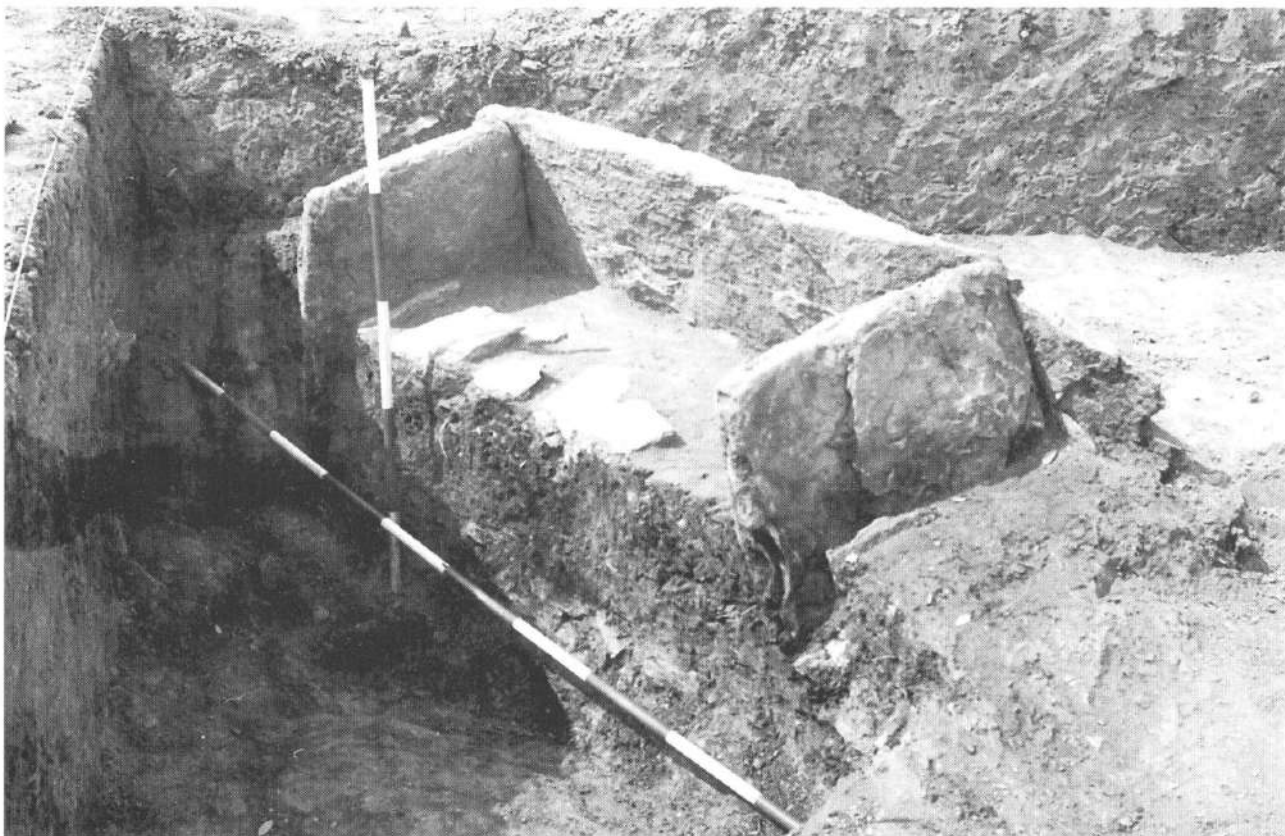
сл. 2 Изглед поремећеног гроба

сл. 3 Сегмент А са гробном конструкцијом

сл. 4 Камени ковчег

сл. 5 Пресек каменог ковчега

сл. 6 Конструкција од камена испод подужне странеце каменог ковчега

ДР РАСТКО ВАСИЋ
ДР ВОИСЛАВ ВАСИЋ

ЛАБУД ИЗ МОЈСИЊА

Др Растко Васић,
СЦГ 11000 Београд
Археолошки институт
Др Воислав Васић
СЦГ 11000 Београд
Природњачки музеј

UDK: 903.2(497.11)

Приликом ископавања праисторијских хумки на локалитету „Лугови-Бент” у селу Мојсињу код Чачка од 1997. до 2000. г., која је Народно музеј у Чачку вршио у сарадњи са Археолошким институтом у Београду, откривено је мноштво предмета који су детаљно обрађени у монографији „Мојсиње, некропола из бронзаног и гвозденог доба”.¹ Ипак из различитих разлога, пре свега због јединства у излагању проблема, неким налазима није поклоњена она пажња коју заслужују. Ту мислимо на првом месту на необични минијатурни бронзани предмет, откривен ван гробова у хумци II. О њему ће овде бити више речи.

Предмет је фрагментован, има биконични облик са једним извијеним крајем. Горња страна је украшена урезаним цртама. Очувана дужина износи 3,6 cm. Облик предмета је одмах указао на птицу, највероватније лабуда, чему у прилог иду урези на горњој страни предмета који би требало да подражавају перје (Сл.1).²

¹ Л.Никитовић/М.Стојић/Р.Васић, *Мојсиње, некропола из бронзаног и гвозденог доба*, Чачак, 2002.

² Ибид., 39, Н° 101.

У идентификацији овог предмета у великој мери нам је помогла сарадња две различите научне гране: археологије и орнитологије, научна активност која би се могла назвати орнитоархеологијом, односно анализа и идентификација уз помоћ орнитологије појединих птичјих предмета које се јављају у праисторијском материјалу Балканског полуострва. Она је већ дала занимљиве резултате који су изнети у једној већој студији истих аутора о том питању где је укратко поменут и „Лабуд из Мојсиња”.³ Овде бисмо желели да о овом предмету кажемо нешто више.

Птица је јединствена по низу одлика. На елегантном, дугом, танком сигмоидном врату налази се мала глава са кратким, равним, пљоснатим кљуном на чијој су горњој страни две урезане попречне линије, од којих проксимална обележава прелаз између кљуна и чела. Кљун је усмерен унапред, у готово хоризонталном положају. Тело је оштећено, шупље, са „грбом на две воде” и урезаним линијама перја. Општи изглед и положај подсећају на представу птица „процесије из лабудовог језера” на врату једне посуде Басараби типа из Иернута у Румунији.⁴

Све карактеристике недвосмислено указују на лабуда рода *Cygnus*. Чак две попречне линије на кљуну обележавају границе восковице. Облик сигме врата и висина грбе сугеришу питомог лабуда (лабуда грбца) *Cygnus olor*, али за идентификацију врсте ипак нема довољно сигурних карактера. И питоми лабуд и дивљи лабуд *Cygnus cygnus* налажени су у остеолошком материјалу праисторијских локалитета Војводине.⁵

Лабудови рода *Cygnus* у скоро свим културама имају митско значење. То су велике, упадљиве, доминантне, самоуверене беле птице, које су уз то рано саме пришле човеку, нарочито тзв. питоми лабуд *Cygnus olor*, који у ствари није доместификована, гајена птица, већ се размножава без непосредне манипулације од стране човека. Палатабилност лабудовог меса није висока, тако да је његов значај свуда и увек био много више култни (данас декоративни) него економски. Велике беле птице су се често везивале за обреде плодности (Леда, рода и сл.). Циклично појављивање лабудова као селица могло је да нађе место у обредима

³ R.Vasić/V.Vasić. *Bronzezeitliche und eisenzeitliche Vogeldarstellungen im Zentralbalkan*, *Prähistorische Zeitschrift* 78, Berlin 2003, 156-189.

⁴ N.Tasić, *Antropomorfne, zoomorfne i ornitomorfne figure na Basarabi keramici*, *Spomenica Alojzu Bencu*, Posebna izdanja XCV, ANUBiH, Sarajevo, 1991, 239 sqq, sl.23

⁵ С. Блажић, *Фауна праисторијских локалитета у Војводини*, *Природа Војводине* 12-14, 1989, 39.

Сунчевог ритма, везаним за култ плодности и обнављања, али су, као селице на дуге дистанце, били гласници и посредници између два света. У еколошком смислу, лабудови су птице којима су за опстанак потребни предели пространих и богатих (продуктивних) водених екосистема. Уз љупкост и елеганцију екстеријера и покрета, лабудови су непресушна инспирација у свим уметностима свих епоха. На некадашњим пространим воденим стаништима око великих река и централних делова Балканског полуострва и Панонске низије лабудова је било много све до великих хидротехничких радова у XIX и XX веку, када су се изгубили и топоними изведени из именице лабуд (једно од последњих је, данас већ заборављено, Лабудово окно код Мачванске Митровице). Крајем XX века, захваљујући повећању средњоевропске популације лабудова и мерама заштите водених станишта, код нас готово ишчезли лабудови су почели да се редовније појављују, што је имало за последицу стварање неотопонима, попут Лабудовог окна у заштићеном подручју „Доње Подунавље,” између Дубовца и Старе Паланке. Данас лабудови грбци покушавају да се гнезде на неколико места у Србији. Зими из Средње и Северне Европе у Србију редовно долази неколико стотина лабудова, а понеких година њихов број пређе и две хиљаде примерака.

Лабуд је, као што је речено, нађен у хумци II која садржи материјал из средњег бронзаног доба, затим раног гвозденог и развијеног гвозденог доба. Птица се не везује ни за једну гробну целину. Према налазима фибула из VI века (две наочарасте фибуле мањих димензија, двопетљаста лучна фибула са троугаоном ногом), које су такође откривене независно од гробова у истом тумулу, фигура би могла да припада истом времену.⁶ У том случају, како се ретке фигуралне представе у то време на централном Балкану махом везују за утицаје и импорт из Грчке или Италије, нашег лабуда би требало такође приписати овим културним струјањима. Иако нам паралеле за ову фигуру нису познате, треба поменути да је представа лабуда била раширена у грчкој уметности и да се некако у то време датује једна група атинских минијатурних ваза са представама лабуда - Swan Group.⁷ У грчкој митологији лабуд заузима значајно место и везује се на овај или онај начин за више божанстава. Међутим, чак ако би била реч о грчком производу, не би било упутно да се овде траже одређена објашњења функције ове птице,

⁶ Никитовић/Стојић/Васић, оп. цит., 56.

⁷ Za Swan group, cf. J. Boardman, *Athenian Black figure Vases*, London, 1974, 179 Fig. 315. Cf. takode fig. 313 gde je predstavljjen labud.

као, рецимо, да ли је то лабуд из Аполонове кочије који се изгубио у магли и одвојио од своје групе, или да ли у околини Мојсиња треба очекивати и појаву једне Леде. Грчка митологија у овом контексту је можда поље привлачно за спекулације различите врсте које су махом произвољне и никада не пружају нека конкретна и прихватљива решења.

На друго питање, како је један производ грчке примењене уметности стигао на Централни Балкан, теже је одговорити. Ипак, појединачни комади фигуралне пластике, не тако бројни, јављају се у Атеници, Пилатовићима, Новом Пазару, па се не може а priori искључити могућност да је овај лабуд увезен са југа.⁸ Чини се тренутно мање вероватним да је реч о домаћем производу насталом под грчким утицајима. Међу другим необичним налазима са нашег простора који би на неки начин могли да се повежу са овим струјањима, помињемо и бронзану плочицу из Земуна, са искуцаним представама супростављених коњаника и пешака у изразитом архајском стилу, која би могла да потиче из тог периода, иако претеже мишљење да није оригинална.⁹

Друга могућност је да је лабуд млађи и да је некако случајно залутао међу халштатски материјал у тумулу II. Могло би се претпоставити да је он настао у неком каснијем времену, рецимо римском периоду, у време када су одређене архаизирајуће тенденције у уметности могле довести до стварања овог необичног облика. Против овакве претпоставке, говори да у хумкама у Мојсињу није нађен ниједан предмет, никаква сигурна индиција да су они коришћени у римском периоду. Једини налаз који би могао евентуално да се повеже са Римљанима била би појасна копча правоугаоног облика, дужине 2,5 cm, нађена такође ван гробова у хумци II.¹⁰ На дужим странама правоугаоника има три зупца, и повијене куке за причвршћивање на краћим странама. Горња површина јој је украшена са пет урезаних концентричних кружића. (Сл.2). Слична копча истог облика и орнаментике, али са четири уместо три зупца на дужим странама и већим бројем концентричних кружића, нађена је на локалитету Велики Ветрен на Јухору, ван контекста који би

⁸ Занимљиво је да се неки од ових налаза, као нпр. оштећени лав који је припадао једној уништеној бронзаној хидрији из Пилатовића, датују најкасније у почетак VI века пре н.е. (R.Vasić, u C.M.Stibbe, Trebenishte. The Fortunes of an Unusual Excavation, Roma 2002, 119 sqq. Fig.79), што би говорило да се поједини комади грчке декоративне пластике на Централном Балкану могу датovati и пре краја VI века када се сматра да је дошло до интензивног контакта са југом.

⁹ Р.Васић, *Бронзана плочица из Земуна*, Годишњак града Београда XLV-XLVI, 1998-1999, 7-11, сл.1-3.

¹⁰ Никитовић/Стојић/Васић, оп цит. 39, Но.102 (без слике).

је могао одредити хронолошки са сигурношћу.¹¹ Иначе, Велики Ветрен обилује латенским материјалом али има и предмета који са сигурношћу припадају Римљанима. Две наведене копче доста подсећају на римске копче сличног облика (у облику "пропелера") из III/IV века н.е.,¹² па би веза са овим типом римског накита могла постојати мада су, с обзиром на разлике у форми - дужа страна има два зупца и полукруг између њих - и техници рада, одређене резерве свакако потребне. Другим речима, и овде, као код прве претпоставке, потребни су нови налази, нове сигурне индикације за дефинитивно хронолошко одређење и објашњење наше фигуре.

Наш прилог, не нуди дефинитивне одговоре на питања која су постављена на почетку, ни у погледу објашњења појаве овог лабуда у Мојсињу, ни у погледу његове хронологије. Циљ прилога је пре свега да посебно скрене пажњу на овај изузетан налаз из Мојсиња, с надом да ће се у будућности наћи за њега права решења, и друго, да још једном истакне колико се мало зна о нашој праисторијској археологији, где су, истина, основне смернице културног развоја релативно јасно одређене, али је увек могуће да се појави неки нови налаз, неки необични предмет, нека нова загонетка која поставља нова, занимљива и тешка питања. У томе и јесте драж археологије.

¹¹ М. Стојић, *Велики Ветрен*, Београд, 2003, 103 Но.374. (Копча је условно приписана римском периоду).

¹² А. Црнобрња, *Појасне копче из Музеја града Београда*, Гласник САД 13, 1997, 301, 304-307.

SWAN FROM MOJSINJE

This work presents one more successful cooperation between two different sciences: archeology and ornithology, within a new scientific activity which could be called ornithoarcheology, where with the help of ornithology presentations of birds in the prehistoric material of the Central Balkan Peninsula can be identified and analyzed.

In this work, the so-called Swan from Mojsinje was analyzed, a damaged bronze figure of a swan, long 3,6 cm (Fig.1), found in tumuli II of necropolis from the Bronze and Iron Age in the village of Mojsinje near Cacak, which was being searched from 1997 to 2000 as a part of cooperation between the National Museum in Cacak and Institute of Archeology in Belgrade.

All of the bird's characteristics point out without a doubt that it is a swan of *Cygnus* kind/type. Even two horizontal lines on a beak mark the boundaries of beeswax. The shape of neck sigma and the height of a hump indicate that it is a domestic swan (labud grbea) *Cygnus olor*, but to identify the whole kind there are not enough reliable characteristics. Both domestic and wild swans *Cygnus cygnus* have been found in the osteologic material of prehistoric localities in Vojvodina.

Regarding its date the swan does not give reliable indication because it was found away from the grave, and similar pieces are not known. However, taking into account other findings from tumuli II, especially fibulas which belong to the 6th century B.C., it might be supposed that the bird belongs to the same period. Taking into consideration that local folks were not interested in the figural art at that time, it could be that this figurine was created under the Greek influence which was present considerably in the Central Balkans in the 6th century B.C. The other possibility is that the figurine belongs to Roman times, because there was one bronze buckle which might date back from 3rd or 4th century A.D. (Fig.2) from the same tumuli. We hope that this chronological confusion would be solved by future findings in the vicinity of Cacak.

Dr Rastko Vasic, dr Voislav Vasic

LE CYGNE DE MOJSINJE

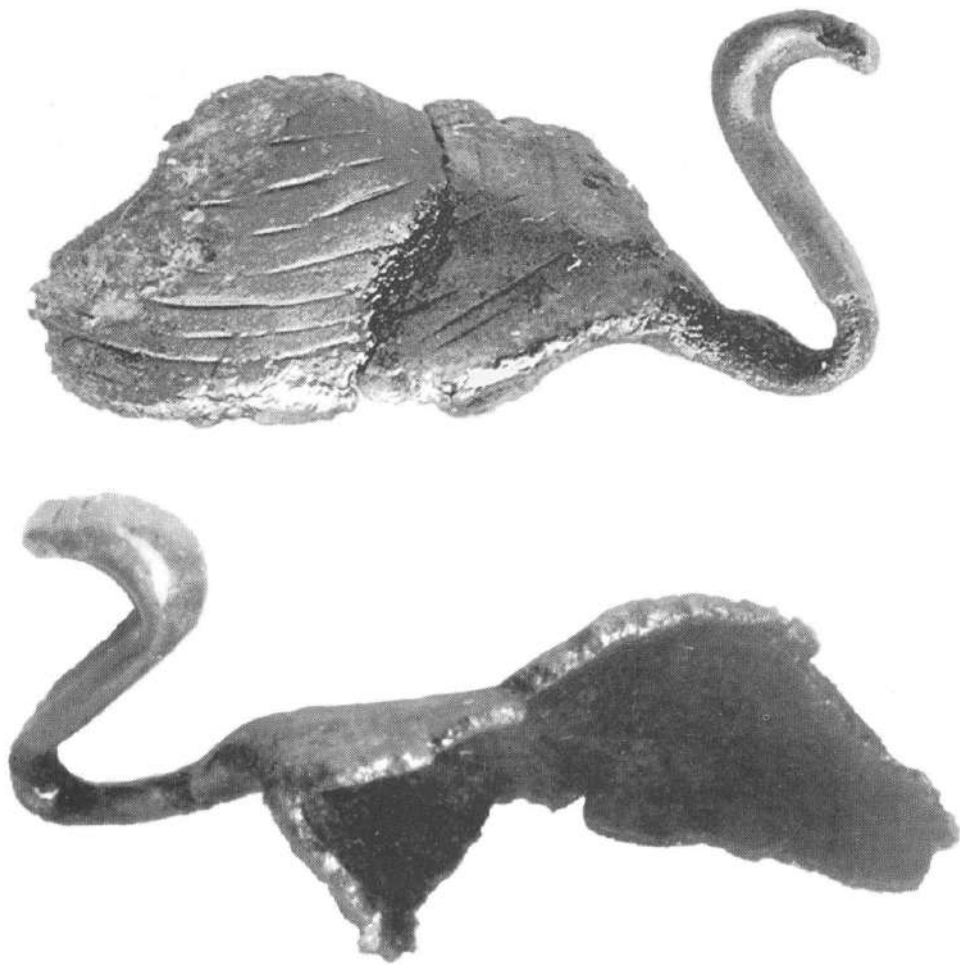
Le présent ouvrage représente le résultat d'une coopération réussie de deux sciences distinctes, archéologie et ornithologie que l'on pourrait appeler ornithoarchéologie et où, à l'aide de l'ornithologie, on identifie et analyse les représentations des oiseaux sur les documents préhistoriques du centre de la Péninsule Balkanique.

Les auteurs ont analysé le Cygne de Mojsinje, figurine en bronze, endommagée, représentant l'oiseau susmentionné. Longue de 3,6cm (fig. 1), elle a été trouvée dans le village de Mojsinje, près de Tchatchak, sous le tumulus II de la nécropole qui remonte aux âges de bronze et de fer. Les travaux de recherche ont été effectués entre les années 1997 et 2000, dans le cadre de la collaboration du Musée National de Tchatchak avec l'Institut archéologique de Belgrade.

Toutes les caractéristiques de l'oiseau nous portent à conclure qu'il s'agit d'une espèce du genre de cyenus. Même les deux lignes transversales sur le bec qui marquent les limites du jabot. La forme du sigma de son cou et la hauteur de sa bosse font penser au cygne domestique (*Cygnus olor*), mais pour en identifier l'espèce, on ne dispose pourtant pas de caractères suffisamment certains. Tant le cygne domestique que le cygne sauvage avaient été enregistrés parmi les documents ostéologiques des sites préhistoriques de la Voïvodine.

Quant à la datation, le cygne n'offre pas d'indices sûrs, étant donné qu'il a été trouvé hors de la tombe et que, d'autre part, des spécimens similaires n'avaient pas été trouvés jusqu'ici dans cette partie des Balkans. Toutefois, vu les autres objets découverts dans le tumulus II, en particulier les fibules qui datent du VIe siècle avant notre ère, on pourrait supposer que l'oiseau remonte à la même période. La population locale ne s'intéressant pas à l'art figuratif à cette époque-là, on devrait probablement attribuer cette figurine aux influences grecques qui, au VIe siècle, étaient considérablement présents dans les régions en question. Il se peut aussi que le cygne appartienne à l'époque romaine, étant donné qu'une agrafe en bronze, trouvée dans le même tumulus, pourrait être située au IIIe ou au IVe siècle (fig. 2). Espérons que ces incertitudes d'ordre chronologique seront écartées quand on aura découvert d'autres documents similaires dans les environs de Tchatchak.

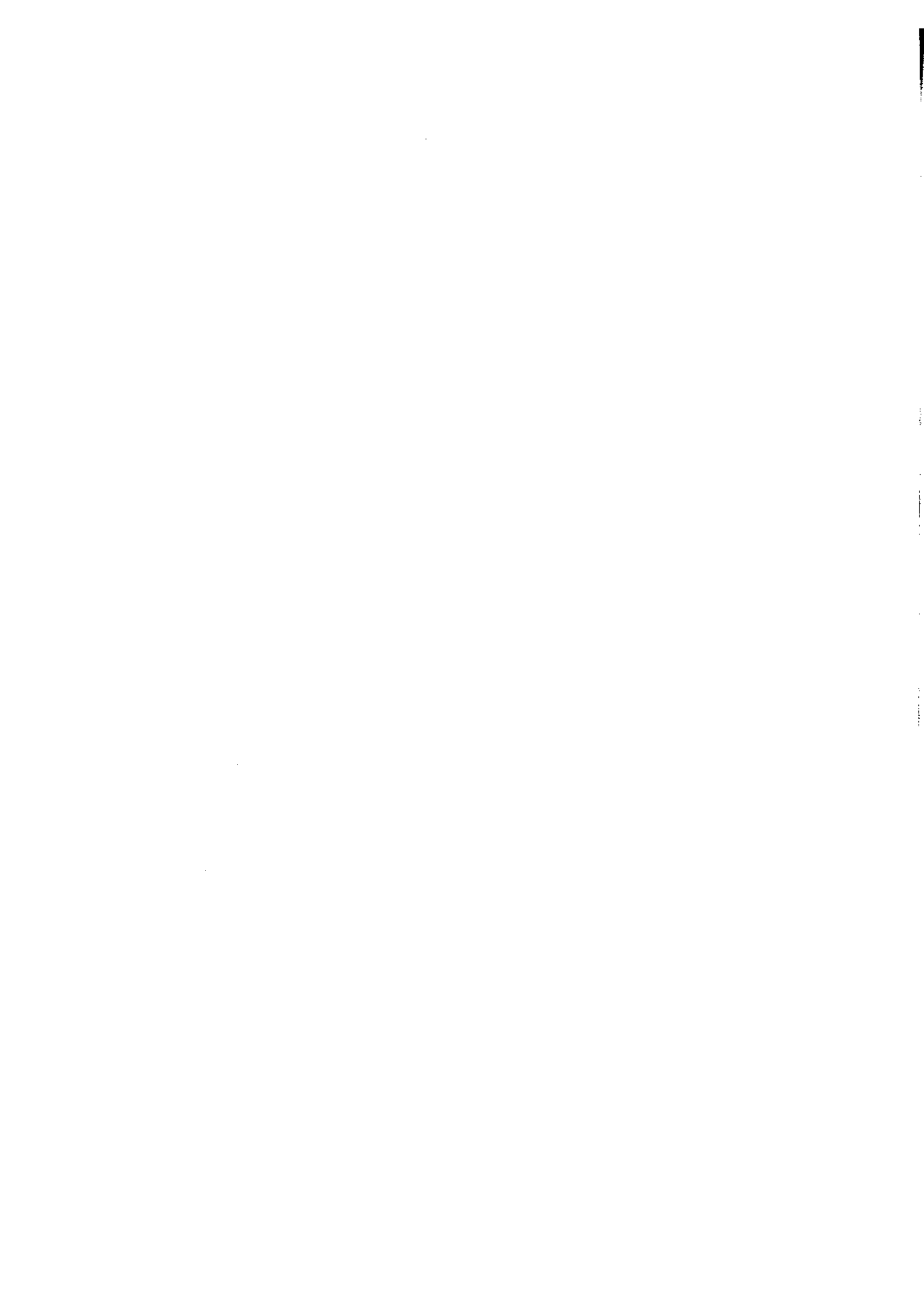
Dr Rastko Vasić, dr Voislav Vasić

1. Лабуд из Мојсиња

2. Копча из Мојсиња

ДЕЛФИНА РАЈИЋ
МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

МОНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ

Делфина Рајић,
Милош Тимотијевић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 726.71(497.11)

Манастир Благовештење налази се на благој узвишици изнад садашњег насеља Овчар Бања. Природно окружење у којем је подигнут манастир надањује својом лепотом. Кршевите литице Каблара, које се дижу у небо, затварају видик ка северу, док је према југу поглед ограничен шумовитим западним падинама Овчара. Како је то Вук Караџић забележио, Благовештење се налази: "*...на лијевом бријегу Мораве, под Кабларом, на поузвишеном зашаванаку и врло на лијеју и отворену мјесту*". Непосредно испод манастира протиче Западна Морава, која управо од Благовештења прави уску клисуру. Манастир је постављен тако да се од њега пружа видик према истоку, куда одлази вода Мораве у дубину клисуре, чији се теснац јасно разазнаје од места где је подигнуто Благовештење.¹

По својим архитектонским карактеристикама, зидном сликарству, иконостасу и ризници, Благовештењу припада посебно место међу свим овчарско-кабларским манастирима. До сада није објављена посебна монографија о Благовештењу, иако је о њему доста писано. Овај текст је кратак преглед досадашњих знања, који обрађује историју, архитектуру, зидно сликарство, иконостас и ризницу манастира.

¹ Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, у: "Овчарско-кабларски манастири", Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 15-17; Михаило Ник. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом са једним планом*, Гласник СУД, књига XLII, Београд, 1875, стр. 203.

Историја

Благовештење је један од ретких манастира у клисури за који тачно знамо када је подигнут и ко су били ктитори. Изнад улаза у цркву стоји натпис у коме се говори да је храм подигнут 1601/02. године трудом игумана кир Никодима, у тешким временима. Храм је изграђен у рашком градитељском стилу. Исте године осликана је и лунета изнад улаза. Духовник манастира, кир Никифор, ангажовао је зографа Митрофана да, поред осликавања лунете, за богослужбене потребе, уради и неопходне престоње иконе.²

Предање је овом манастиру приписивало далеко старије порекло, везујући га за време изградње задужбине Немањиног брата Страцимира, манастира Градца у Чачку. Археолошка истраживања утврдила су да је манастирска црква подигнута једновремено и да нема трагова старијих темеља.³ На узвишењу изнад Благовештења налази се данас манастир Илиње, подигнут на развалинама средњовековне куле, што упућује на, можда, старије порекло целог комплекса од османског доба. До сада није било археолошких ископавања на овом локалитету, што би нам помогло да реконструирамо прошлост овог подручја.⁴

Црква манастира Благовештења је једнобродна грађевина, зидана од грубљег камена, скромних размера. Стилске одлике архитектуре цркве, указују на угледање на рашке средњовековне храмове, што је рано уочено од многих истраживача, наводећи их да Благовештењу припишу порекло из средњег века.⁵ У суштини, храм кабларског Благовештења припада скупини споменика који су настали у оквиру рашке градитељске традиције, по угледу на раније сличне споменике. Вероватно је и Благовештење грађено по узору на цркву у Ариљу.⁶

Посебно место које манастиру Благовештењу припада у односу на све друге овчарско-кабларске манастире, долази од чињенице да је до данашњих дана унутрашњост овог храма остала сачувана у само незнатно измењеном облику из времена изградње и осликавања храма.

² Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 1-2, Чачак, 1963, стр. 37-38.

³ Милка Чапак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Саопштења IX, Београд, 1970, стр. 212.

⁴ Обренија Вукадић, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина“*, под Кабларом, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 167-170.

⁵ Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 42; Војислав Турић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 2, Краљево, 1975, стр. 22-23.

⁶ Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Нови Сад-Приштина-Београд, 1991, стр. 103-104.

Непосредно по подизању цркве, 1602. године, заслугом и ктиторством игумана Никодима, духовник манастира кир Никифор ангажује зографа Митрофана да ослика за иконостас престону икону Богородице Одигитрије. Исти зограф урадио је 1601/02. године и осликавање лунете изнад улазних врата. Након подизања храма, израде престоних икона и осликавања лунете, следећих тридесет година монаси су службу обављали у неосликаној цркви сакупљајући средства за тај посао. Из тог периода сачувано је мало података. Године 1615. у Благовештењу је умро смедеревски митрополит Софроније. Нови смедеревски владика, Силвестер, направио је три године касније гробницу за Софронија у југоисточном делу припрате. Постоји још један податак из овог периода у коме се говори да је извесни Киријак 1622/23. године преписао у Благовештењу молитвеник. Тек 1632/33. године, за време игумана Михаила, завршен је иконостас, направљен низ икона који је постављен на дрвену преграду која је већ постојала и делила цркву на припрату и наос. Следеће, 1633. године, црква је у потпуности осликана залагањем игумана Михаила и даскала Киријака. Црква је живописана од анонимних сликара чија се рука препознаје и у осликавању припрате манастира Никоља, као и припрате оближњег манастира Жежевице. Тада је и допуњен иконостас са другом групом икона, највероватније 1632/33. године, а свега пар година касније у цркви се нашла још једна стилски јединствена група икона, које су биле постављене на дрвеној прегради која је разделила травеје цркве на припрату и наос. Програм слика у делу цркве у Благовештењу, која је била предвиђена за припрату, што је поновљено и у оближњем Никољу, несумњиво представља део општих схватања намене и украса овог простора у првој половини XVII века. Основно обележје је Богородица, преко које води пут ка спасењу.⁷

Благовештењска црква један је од ретких ентеријера који је тако репрезентативно, раскошно украшен у оквиру српске цркве. Без обзира на скромне архитектонске вредности и мале димензије храма, унутрашњи украси овог манастира били су такви да би се са њима у то време могле похвалити и много богатије и веће цркве и манастири.⁸

⁷ Владимир Петковић, *Српски споменици XVI-XVII века*, Старинар, н.р. VI (1911), Београд, 1914, стр. 165-175; Светлана Пејић, Благота Пешић, *Благовештење кабларско. Првобитни просторни структура и ентеријер*, Зограф 24, Београд, 1995, стр. 91-93, 95-97, 100, 105.

⁸ *Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом, реконструкција и презентација*, Београд, 1994, стр. 6-7.

Историја овог храма није довољно позната. Црква је 1644. године по други пут обновљена и прекривена шиндром. Тада је вероватно сазидаана нова апсида, јер се стара из непознатих разлога срушила. Она је и данас неосликана. Исте 1644. године подигнут је и конак који данас не постоји. То су подаци из рукописа *Дела айосџоолских*, преписаног у Благовештењу 1644. године. Преписивачки рад трајао је и касније. Забележено је да се 1681. године у Благовештењу писало једно *Правило*, односно служба св. Богородице. Преписивач је био монах Симеон, а минијатуре је цртао Софроније.⁹

Није познато да ли је и колико Благовештење страдало за време Велике сеобе 1690. године. Манастирска црква није срушена. У следећем, XVIII веку, број манастира који су имали монахе био је мали, а вести о њима су оскудне и спорадичне. Ипак, забележено је како је у Благовештењу 1737. године боравио Стефан, митрополит Ахилски и зворнички, у доба великих турских насиља, како је то он запамтио. За следећих више од пола века немамо никаквих података о Благовештењу. На једном јеванђељу из 1372. године, које је 1799. године укоричено од монаха Милентија и Никодима, остао је запис да је игуман Благовештења Јевстатије.¹⁰

Манастир је током Првог српског устанка, 1809. године, препокривен. Изгледа да је Благовештење током следеће деценије попаљено од Турака. Вук Караџић је 1820. године забележио да је старешина манастира био Данило, родом из Бистрице у Херцеговини. Поред њега у манастиру су била његова два млађа брата, као и њихов отац. Није познато колико дуго је Данило био игуман манастира. Остао је његов потпис на рукопису кога је 1817. преписао. Када је Каниц посетио Благовештење, 1860. године, игуман је и даље био Данило, али није јасно да ли се ради о истом лицу. Као јеромонах манастира Благовештења помиње се и Михаил Аксентијевић из Дучаловића, који се замонашио 1855. године.¹¹

⁹ Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 5-23; Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 199-200; Радојко Николић, *Записи овчарско-кабларских монаха*, ЗРНИМ XXVII, Чачак, 1997, стр. 191-192.

¹⁰ Јадранка Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, Хиландарски зборник 6, Београд, 1986, стр. 190-197.

¹¹ Вук Стефановић Караџић, н.д., стр. 15-17; Јоаким Вујић, *Овчарско-кабларски манастири*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 25-26; Феликс Каниц, *О овчарско-кабларским манастирима*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 28-30.

У опису манастира ужичке епархије из 1859. године, забележени су подаци како је Благовештење покривено шиндром, али да је кров сатрулио и да црква прокишњава. Звонара тада није била подигнута, али су постојала два звона, постављена на отвореном простору. Убрзо, 1864. године, црква је препокривена. Најпознатији старешина из друге половине XIX века био је Исаија Катанић из Бреснице. Он је 1869. године подигао нови конак на простору изнад цркве, који је први пут обновљен 1881. године. Игумана Исаију убили су хајдуци 1887. године, највероватније тражећи од њега новац, који је манастир убирао од лечилишта у Овчар Бањи. То није био усамљени случај, јер су хајдуци и пре овог догађаја малтретирали и прогањали калуђере, тако да су од њихове руке погинула четири монаха у клисури.¹²

Имање манастира Благовештења није било мање од Никољског 1820. године, а записано је да су 1826. године за обрадиво земљиште, Турчину спахији, давали на годину 12 гроша и од сваког плода десетак. Већ шездесетих година XIX века манастир је поседовао 26 хектара ливаде и пашњака, 4 хектара воћњака и винограда, два хектара шуме и стоку чија је укупна вредност била 5.000 динара. Сви издаци манастира тада су покривани са 2.300 динара. Овакви приходи су вероватно омогућили поправку цркве 1864. и подизање новог конака 1869. године. Временом, имовина манастира се увећавала тако да је пред Други светски рат у поседу Благовештења било укупно 216 хектара обрадиве земље и шуме. Највећу вредност имало је земљиште у Овчар Бањи, одакле су убирани приходи од лечилишта и зграда које је манастир подигао. То је био разлог да се 1895. године у Народној скупштини покрене иницијатива да држава убира приходе од лечилишта у Овчар Бањи. Почетком XX века манастир је закључио уговор са "Електричним друштвом *Овчар*", што је довело до пробијања тунела испод манастира. Радови су вероватно утицали на пуцање зидова цркве, која је услед склоности паду била ван употребе од 1895. па до 1906. године. Манастир је већ 1908. године поново запустео, тако да у Благовештењу није било монаха све до 1913. године. Због трошности цркве, стари репрезентативни иконостас почетком XX века је демонтиран, а касније однесен на рестаурацију, која се одужила следећих девет деценија.¹³

¹² Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 242-243; Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 249-279.

¹³ Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Стварање Српске свете горе. Овчарско-кабларски манастири од XIV до XX века*, ЗРHM XXXII, Чачак, 2002, стр. 53-116.

Између два светска рата обнову манастира вршио је игуман Митрофан Иванчевић, родом из Лике. Он је 1928. године подигао нови конак, изграђен у стилу ловачких кућа, а други конак 1932. године, архитектуре сличне железничким станицама. Иначе, манастир је пред Други светски рат био место где су одржавани велики молитвени сабори Православне народне хришћанске заједнице (Богомољачког покрета) и место где је често боравио епископ Николај Велимировић. Окупација га је затекла баш у овом манастиру. Током рата манастир је често претресан од Немаца, касније и од Бугара. Старешину манастира Благовештења, јеромонаха Николаја Лазовића, родом из Бреснице, Немци су мучили, а касније одвели на Бањицу где је као талац стрељан. Нови игуман био је Василије Домановић, који је 1949. године преминуо, у многоме од последица малтретирања полиције. Иако је нова власт била непријатељски расположена према православној цркви и религији уопште, монаси и искушеници у Благовештењу нису нестали. Један од искушеника, Гојко Стојчевић, данашњи патријарх Павле, замонашио се 1947. године баш у Благовештењу.¹⁴

Манастирска црква је поново страдала од детонација у стени испод манастирског комплекса. План за изградњу хидроцентрале спровођен је у дело од 1946. до 1947. године. То је, поред неразумевања нове власти, био још један ударац за манастир, у коме је 1949. године преминуо игуман Василије. Нови игуман, Данило Здравковић, није дуго био у Благовештењу. Једно време манастир је под управом Преображења, да би 1964. године игуман постао Георгије Добросављевић, који је и данас старешина манастира.

Након Другог светског рата, манастиру су одузета имања. Тако је пресечена економска основа за неку битнију изградњу и обнову манастирског комплекса. Игуман је успео да 1975. године обнови конак из 1869. године, а захваљујући Народном музеју у Чачку и Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву црква је од 1966. до 1967. године детаљно реконструисана. Поред стабилизације цркве, измењен је кровни покривач, као и сама кровна конструкција.¹⁵

Важан догађај било је враћање старог иконостаса из XVII века, што се догодило 1994. године, чиме је црква вратила делом свој стари ентеријер. Старешина манастира, Георгије Добросављевић, подигао је

¹⁴ Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 249-279.

¹⁵ Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 200.

1995. године нови конак, северно од цркве, али је он својом масом пореметио пропорције манастирског комплекса, нарушивши ранији склад.

Архитектура

Црква манастира Благовештења је једнобродна грађевина, са три травеја, куполом на осмостраном тамбуру и правоугаоним певницама са обе стране брода као и полукружном олтарском апсидом. Археолошка истраживања потврдила су чињеницу из ктиторског натписа, да је цела грађевина једновремено из темеља подигнута 1602. године.

Први травеј цркве, у функционалном смислу, чини припрата. Други травеј је наос, а трећи олтарски простор цркве, са изнутра и споља полукружном апсидом. Није познато време када је оригинална апсида срушена, јер је данашња апсида касније озидана и на њој нема фресака, мада је цела црква живописана. Поновно дозиђивање апсиде највероватније је урађено 1644. године када је црква и препокривена шиндром.

Благовештење је зидано од грубље обрађеног камена повезаног кречним малтером. Једино је тамбур куполе урађен од брижљивије обрађених тесаника, уједначених величина, сложених у водоравне редове. Кров је покривен шиндром. Некада је фасада цркве била малтерисана. Садашњи изглед одступа од оригиналног, јер је црква у непознато време надзиђивана, па је ублажена косина крова. Надзиђивано је и коцкасто постоље куполе, тако да део данашњег крова постоља покрива делимично прозоре на тамбуру. Црква споља нема никаквих украса, осим на тамбуру. На угловима осмостраног тамбура присложене су зидане колонете, које у пресеку износе три четвртине круга. Колонете се утапају у профилисани венац, над којим је калота.

У унутрашњост храма светлост продире кроз осам прозора тамбура, који су делимично у доњој зони заклоњени кровом постоља. На северној певници налази се једини оригинални прозор из времена градње цркве. Откривањем малтера указала се изнутра изнад прозора једна ниша која се завршава у облику поврнутог лука. На јужној певници, на источној страни апсиде, као и на јужном делу наоса, на месту ђаконикона, налази се по један прозор. Они су током времена изменили првобитан облик, па су данас правоугаони. Високо изнад улаза у цркву налази се једна мала бифора изнад чијих отвора је правоугаоно поље, а у њему плитка ниша која се завршава поврнутим луком.

Улаз у цркву је са западне стране. Врата су једноставно обликована, без украса, једино је изнад портала изведена лунета. Западна фа-

сада цркве заклоњена је дрвеним тремом. Он је у Благовештењу засебан градитељски део, што је била једна од архитектонских одлика послевизантијских манастирских цркава. То је простор у коме су вршене одређене литургијске радње, али и простор који задовољава уобичајене потребе верника.

У југоисточном делу наоса цркве саграђена је 1619. године гробница за умрлог смедеревског владика Софронија. У припрати се налази и камена крстионица, део оригиналног каменог намештаја храма из XVII века.

Средишњи део цркве, наос, након уласка из припрате шири се по висини ка куполи и по ширини у певнице. Купола се ослања на четири лука. Неимар цркве је одступио од уобичајених градитељских образаца рашке школе и куполу, споља осмостраног а изнутра кружног тамбура, подигао на посебним луцима који носе пандантифе. Источни и западни лук спајају пиластре. Северни и јужни лук су нешто повишени у односу на полуобличасте сводове певница. Пиластри су тако подигнути да представљају продужетак источних и западних зидова певнице.

Олтарски део одвојен је иконостасом, али и конструктивно. Иза пиластара изведени су лукови који се ослањају на полуобличасти свод изнад апсиде. Ти лукови обележавају бочна одељења олтарског простора, проскомидију и ђаконикон, који у основи грађевине нису наглашени. На тај начин, на северној страни олтарског простора изведен је протезис и у њему три нише. На јужној страни је ђаконикон, са једном нишом и прозором. Апсида је касније дозидана и њен пречник је нешто већи од пречника куполе. У олтарском простору налази се и банак за седење-синтронон. Овај архитектонски елеменат јавља се већ у рановизантијско доба у епископским, архиепископским или патријаршијским средиштима. Временом је овај камени банак био све ређи у ентеријеру олтара, што се посебно односи на цркве после губитка самосталности Српске православне цркве. Међутим, од друге половине XVI века синтронон-камени банак се поново јавља чак и у скромним црквама, задржавајући функцију седења у олтару, али уз промену значаја особа које на то имају право.

На поду наоса налази се амвон, на коме је представа два укрштена равнокрака троугла, односно мотив Соломоновог слова, са једним шестолисним цветом. Поред мермерног амвона са геометријским орнаментом, од каменог намештаја сачувани су још поменута крстионица и делови два пара свећњака. Ови делови намештаја припадају групи производа студеничке клесарске радионице и уобичајени су за то време.

Следећи традиције рашке градитељске школе, што је било нарочито изражено на подручју обновљене Пећке патријаршије након 1557. године, црква манастира Благовештења је саграђена у том архитектонском стилу, можда највероватније по узору на оближњу цркву у Ариљу, како то закључује Марица Шупут. Али у изградњи је одступљено од многих детаља рашке школе, доносећи сасвим нова решења. Најпре је извршено скраћивање простора, јер храм нема архитектонски издвојену припрату. Ту је и појава лажног, дрвеног свода изнад припрате, а необично је и извођење поткуполне конструкције са удвојеним луцима (уместо да се купола постави над краковима певничког трансепта у Благовештењу су израђени удвојени лукови). Својом архитектуром Благовештење је, после Св. Тројице, сасвим сигурно најлепши манастир у Овчарско-кабларској клисури.¹⁶

Зидно сликарство

Црква манастира Благовештења осликана је 1633. године. Изузетак је лунета изнад улаза, која је осликана 1602. године, одмах по подизању цркве. Просторну структуру манастирске цркве чине три дела: олтарски простор, наос са певницама и куполом и припрата. Овакав распоред условио је и програм живописа.

Олтар

Живопис у олтарском делу није у потпуности сачуван, јер је апсида президана после рушења оригиналне. Фреске су остале на делу проскомидије и ђаконикона, распоређене у две зоне. Зона сокла осликана је орнаментом који опонаша мраморирање.

На северном ступцу који се ослања на олтарску апсиду доле је насликан *архиђакон Стефан*, а више њега св. *Григорије из Нисе*. Протезис има три нише. У једној од њих насликан је *Мршви Христос*. На северном зиду овог дела олтара насликана је *Визија св. Пејтра Александри-*

¹⁶ Владимир Р. Петковић, *Српски споменици XVI-XVII века*, Старинар, н.р. VI (1911), Београд, 1914, стр. 165; Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 35-43; Оскар Храбовски, *Конструктивна асанација и стабилизација цркве манастира Благовештења под Кабларом*, Саопштења IX, Београд 1970, стр. 189-196; Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 199-220; Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских трансена*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд, 1979, стр. 533; Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, Београд, 1991, стр. 102-104; Светлана Пејић, *Благота Пешић*, н.д., стр. 91-105; Светлана Пејић, *Манастир Пустуња*, Београд, 2002, стр. 58-61.

јског, који је окренут маломе Христу, приказаном одмах изнад нише протезиса. Изнад овог приказа насликана је сцена *Неверовање Томино*, а над њом композиција *Силазак у ад*. Христос стоји преко сломљених врата ада, чија су крила укрштена, изводећи из гроба Адама и Еву.

На јужном зиданом ступцу, који се ослања на олтарску апсиду, доле је насликан *св. Спиритон*, а изнад њега је арханђео *св. Михаил*. Тако-никон има једну нишу у којој су приказани *ђакони Роман и Лаврентије*. Изнад нише је *св. Јаков*, док је на јужном зиду овог простора олтара насликан *Кирил Александријски*, такође у одежди архијереја, са конусном капом на глави.

На своду се познају трагови фресака које приказују *Вазнесење Христово*.

Наос

Наос је ограничен простором северне и јужне певнице, као и са некадашње две иконостасне преграде. Осликани су сви делови овог простора, а живопис је у целини сачуван.

Црква манастира Благовештења имала је предњи иконостас, који је заправо био преграда између наоса и припрате. Пошто је то била дрвена конструкција, на њој нису биле фреске, што је условило и извесна померања у програму фресака наоса у односу на уобичајени распоред у црквама.

Низ светитеља у виду стојећих фигура почиње на источном зиду јужне певнице где су у доњој зони насликани: *св. Јован Богослов* и сцена *Деизиса*; у средини Исус Христос на престолу, на његовој десној страни Богородица, а лево *св. Јован Крститељ*. Иза ове сцене живописани су свети ратници *св. Теодор Тирон* и *св. Теодор Стратилац*. Испод прозора насликан је у попрсју *св. Никола Нови*. Западно од прозора су *св. Меркурије* и *св. Евстахије*. На западном зиду јужне певнице приказани су *св. Јаков Персијски*, *св. Симеон Српски* и *св. Сава Српски* чији је сакос украшен медаљонима који су оивичени смеђом бојом са црним крстовима. На западном стубу јужне певнице, у доњој зони, приказан је *арханђео Михаил*. Ова представа веома је избледела.

На западном пиластру северне певнице, у доњој зони, насликан је *арханђео Гаврил*, који у десној руци држи скиптар, а у левој куглу.

У доњој зони на западном зиду северне певнице насликани су у стојећој фигури *Цар Константин* и *царица Јелена*, са часним крстом између себе као и једна фигура која је нејасна. На северном зиду северне

певнице насликани су свети ратници. Западно од прозора су *св. Христифор* и *св. Прокопије*, а источно од прозора *св. Нестор* и *св. Димитрије*. Испод прозора насликан је *св. Георгије Нови*, са капицом на глави. На источном зиду северне певнице су *св. Никола* у епископском орнату на престолу, док су уз њега десно насликани *Исус Христос* како му предаје митру и јеванђеље, а лево *Богородица* која му предаје омофор. Обе фигуре су насликане у допојасној представи, окренуте св. Николи. До светог Николе насликан је *св. Георгије*.

Изнад стојећих фигура насликан је низ медаљона, који раздвајају следећи низ фресака од стојећих фигура светитеља. У медаљонима су приказане допојасне представе светих мученика, али нису сачувани сви натписи. На источном стубу јужне певнице насликан је медаљон са *св. Евстратијем*. Следећи је медаљон чији је натпис данас нечитљив. Даље следе медаљони у којима су живописани *св. Евђеније*, *св. Аксентије*, *св. Орест*, *св. Кузман*, *св. Дамјан*, *св. Пантелејмон*, затим медаљон у коме се не распознаје натпис и на крају медаљон са представом *св. Трифуна*. На западном ступцу јужне певнице, изнад *арханђела Михаила*, у медаљону је приказан *св. Северије*.

Изнад западног пиластра северне певнице, на коме је приказан *арханђео Гаерил*, налази се први медаљон, у коме је представљен *св. Матија*. Овај медаљон је одвојен од осталих десет медаљона који раздвајају горњу зону фресака од доње зоне стојећих фигура светитеља. Сви натписи крај ових мученика временом су се изгубили.

На јужном зиду, изнад медаљона, у горњој зони почиње циклус *Страдања Христових*. Прво је насликана *Молитва Христова на Маслиновој Гори*, која је данас јако оштећена. Следећа је сцена *Издајство Јудино*, па *Руцање Христу* и на крају *Христос пред Пилатом*. Циклус се наставља на западном зиду, где је најпре насликан *Пут Христов на Голгошту*, а иза ње *Распеће*. Фреска изнад *арханђела Михаила* данас је веома оштећена, тако да се не распознаје.

Сасвим горе, на јужном зиду, насликане су *Благовести*, затим *Рођење Христово*, а на западном зиду *Српење*. Ово су сцене из циклуса *Празници Господњи*.

У горњој зони фресака на северном зиду насликан је циклус *Страдања Христових*. На ступцу је приказано *Одрицање Пејрово*. Слика је веома оштећена. На западном зиду северне певнице наставља се овај циклус у две сцене: *Скидање са крста* и *Полагање Христа у гроб*. Натписи су се изгубили. На северном зиду насликани су *Рођење Богородичино* и *Успење*. Ова сцена живописана је уобичајено, али у сажетом

облику, без облака на којима долазе апостоли. Композиција се редовно приказује на западном зиду наоса изнад улаза, али пошто је у цркви манастира Благовештења између наоса и припрате била дрвена преграда, онда је ова сцена морала да се постави на друго место.

На источном зиду северне певнице, у горњој зони, насликан је *Улазак Христов у Јерусалим*, али је представа веома нејасна. Друга слика на истој страни је оштећена. У највишој зони северне певнице приказана су три *Господња йразника*: на западном зиду *Крштење Христово*, на северном зиду *Преображење*, на источном *Васкрсење Лазарево*.

Изнад наоса уздиже се купола, која је такође живописана. Као што је и уобичајено, на пандантифима насликана су четири јеванђелиста. На северозападном *Матеј*, који седи пишући јеванђеље, коме је анђеоло симбол. На југозападном пандантифу живописан је јеванђелист *Јован*, окрећући главу према небу, где се види његов симбол-орао. Ђакон *Прохор* пише јеванђеље по његовом диктату. На североисточном пандантифу приказан је јеванђелист *Марко* са симболом-лавом. На југоисточном пандантифу насликан је јеванђелист *Лука* који пише јеванђеље. Наспрам њега је живописан његов симбол-крилати во.

На луку између јеванђелиста Матеја и Марка насликан је *арханђеоло Михаил*, између Марка и Луке *арханђеоло Рафаил*, између Луке и Јована *арханђеоло Гаврил*, а између Матеја и Јована *арханђеоло Урил*.

На луковима изнад јужне и северне певнице налазе се по две стојеће фигуре светитеља, а испод њих, до стубова на које се ослањају луци, насликани су медаљони. Сви натписи данас су нечитљиви.

У тамбуру је уобичајено да се сликају старозаветни пророци. Ови визионари Христовог доласка нису ни овде изостали. Сликани су у два реда. Допојасне фигуре (Агеј, Јона, Михеј, Малахија, Захарија млади, Натан) насликане су у прстену испод прозора, а стојеће фигуре између отвора прозора (Захарија, Давид, Исаија, Данил, Јован, Исаија, Соломон, Јеремија). Сви држе развијене свитке са текстовима.

У калоти кубета насликан је *Христос Пантократор* (Сведржитељ), а око њега је *Небеска литургија*. У средини је часна трпеза, над којом је балдахин. Над њима стражаре два шестокрила серафима. Лево од часне трпезе Исус Христос као првосвештеник испраћа свечану процесију. Готово исто иконографско решење ове композиције налази се у куполи жежевачке цркве.

На јужном ступцу, који носи тријумфални лук, насликан је доле *св. Алимџије Силоџник* чија је слика јако избледела, а више њега *св. Игњатије Богоносац*. На северном ступцу што носи тријумфални лук, живо-

писан је доле *св. Никанор*, више њега *св. Лазар*. Следи представа *Гроба Христовог*. У темену тријумфалног лука насликана је у медаљону *Божородица*, а од ње по лествицама се пењу и спуштају анђели. То су *Лествице Јаковљеве*.

Припрата

Припрата је од наоса некада била одвојена предњим иконостасом и имала је спрат који је остао неосликан. То је условило да у припрати постоје само четири зоне слика раздвојене низом медаљона. Зона сокла осликана је орнаментом који опонаша мраморирање.

На јужном зиду, у источном углу, прва стојећа фигура је лик *св. Николе* који за руку води *Стефана Дечанског* и приводи га *Христу*, насликаном на источној страни пиластра. Предложак је узет из *Празничног минеја* Божидара Вуковића, штампаног 1538. године, а иста сцена поновљена је у припрати манастира Никоља, Жевице и Подмаинама.

Иза Стефана Дечанског насликан је *кнез Лазар*. Све до обнове Патријаршије кнез Лазар није сликан у црквама. Немањићи су били много чешће приказивани као утемељивачи српске државе и цркве, а кнез Лазар је почео да се слика у црквама тек у другој половини XVI века, када долази до својеврсне ренесансе у обновљеној српској цркви. До тада био је готово заборављен. Ипак, и тада је кнез Лазар сликан на једном уском простору. Најпре је у Пећкој патријаршији 1633/34. године насликан портрет кнеза Лазара, прва следећа представа била је у Благовештењу, а затим и у Жевици код Чачка. Кнез Лазар је уврштен међу највеће српске светитеље - *св. Саву*, *св. Симеона*, архиепископа Арсенија, Стефана Дечанског, а све је то било резултат настојања патријарха Пајсија за гајење култа српских светитеља. Изгледа да није било истрајног неговања култа кнеза Лазара, па следећих тридесет година није било сликања његовог лика. Портрет у Благовештењу изгубио је сваку сличност са најстаријим приказима кнеза Лазара и да није натписа поред главе, идентификација би била немогућа. Кнез Лазар је у Благовештењу насликан у владарском оделу пренатрпаном украсима. На глави има куполасту круну. У десној руци држи акакију, леву уздиже показујући длан. Лице је снажно, нос оштар и дуг, очи јако примакнуте, коса пада на леђа, а брада је раздвојена у два снажна прамена.

Иза кнеза Лазара насликан је *св. Арсеније архиепископ српски*. Од пропасти српске државе па до обнове Пећке патријаршије Арсенијев

портрет нигде није сликан. Од тада његов култ се појачава, а фреска у Благовештењу је једна од низа приказа који су постајали све бројнији.

На јужном зиду приправе, у зони стојећих фигура, на крају је насликан *свешти Пахомије*. Њему се обраћа *арханђео Рафаил*. На западном зиду, јужно од улаза, приказани су у пустињачкој власеници *св. Макарије Еџиптајски*, а до њега *св. Арсеније Велики*.

Са северне стране улаза је *св. Зосим*, у оделу свештеника, који у левој руци држи путир, а десном причешћује *Марију Еџиптајску*, насликану до њега. Крајњи лик на западном зиду приправе је *св. Киријак*.

На северном зиду најпре је насликан *св. Харитон*, до њега *св. Теодосије*, затим *св. Сава Освећени*, па *св. Јевтимије*, чији је лик јако општећен, а на крају *св. Антоније*.

У југоисточном углу је медаљон са *св. Петром Коришким*, а на јужном зиду насликано је шест медаљона. У њима су допојасне фигуре мученика: *св. Јоаким Сарандајорски*, *св. Прохор Пчињски*, *св. Јован Рилски*, *св. Јован Дамаскин*, *св. Кирик* и *св. Јулија*.

На западном зиду представљено је осам медаљона са ликовима светих мученица: *св. Катарина*, *св. Варвара*, *св. Пелагија*, *св. Марина*, *св. Јерина*, *св. Теодосија*, *св. Анастасија*, *св. Ефимија*.

На северном зиду је шест медаљона, али су добро очувани натписи првих пет: *св. Недеља*, *св. Петка*, *св. Стефан Нови*, *св. Айолоније*, *св. Давид Солунски*. Последњи медаљон у овом низу, као и медаљон на северозападном пиластру, нема читљив натпис.

Изнад зоне медаљона илустрован је Богородичин акатист, који почиње на јужном зиду са три сцене у којима су илустровани први и други икос и други кондак ове химне. Натписи су временом нестали. У првој сцени *Анђео доноси Марији благу вест*. Исто је приказано и у другој и трећој сцени, с том разликом што у другој сцени Марија седи, док је у трећој устала са седишта. У четвртој сцени илустрован је трећи кондак: *Нейорочно зачеће*. Марија седи на престолу, а иза ње два анђела држе раширену белу драперију. Горе из плавог сегмента неба, на Марију се спушта један зрак. У петој слици на јужном зиду илустрован је трећи икос, *Сусрет Бојородице и Јелисавите*, које се држе у загрљају.

На западном зиду наставља се акатист Богородици. У првој сцени илустрован је четврти кондак *Јосиф чини прекоре Марији због њене бременитости*. Лево стоји Јосиф и обе руке пружио је пут Марије. Десно стоји Марија са смерно погнутом главом притискујући десном руком прса своја. У другој слици по реду илустрован је пети кондак: *Мудраци са истока вођени звездом иушују у Витилејем*. Мудраци јашу на коњима,

а пред њима јаше анђео. Горе на небу блиста звезда. На следећој сцени илустрован је четврти икос, *Рођење Христово*. Марија лежи поред малог Христа који је у јаслама. Ту су и во и магарац. Доле је уобичајена сцена купања новорођенчета. Пастири су дошли да се поклоне новорођенчету, а Јосиф седи у разговору са једним пастиром. Иза ове сцене насликан је пети икос, *Поклоњење мудраца новорођеноме Христосу*. Мудраци приступају Марији која држи на руци малог Христа и приносе своје дарове. Последња слика илуструје шести кондак, *Повратак мудраца у Вавилон*. Десно је насликан град у чију капију улази краљ праћен трима мудрацима.

На северном зиду припрате, у горњој зони, наставља се акатист Богородици. Прва сцена илуструје шести икос, *Бекство у Еџипат*. Марија јаше на мазги и држи малог Христа на крилу. За њом следи Јосиф. Мазгу води један младић. Затим је илустрован седми кондак, *Срешње Господње*. Симеон прима малог Христа кога му подноси Марија. Иза Марије је Јосиф. Затим је илустрован седми икос: Христос је у средини слике, а лево и десно су апостоли. Последња слика на овом зиду илуструје осми кондак *Ситрано рождаство видевише*. Горе је Марија на престолу са дететом, а са стране су по три светитеља. Последња сцена, насликана на пиластру, јако је оштећена и данас није добро видљива. У нивоу таванице између греда, на северном и јужном зиду, исликан је узан орнаментални фриз.

На северозападном пиластру, у припрати, написан је ктиторски натпис у коме се говори о живопису целе цркве. Он је овде померен са уобичајеног места изнад улаза из припрате у наос, јер је ту била дрвена преграда-предњи иконостас.

Трем

На западној фасади код улаза у цркву, испод трема, насликана је сцена *Страшног суда*. Као место где су се монаси окупљали да заједно уђу у цркву на молитву, место где су обављане одређене богослужбене радње, ова представа је требало да подсети вернике на муке грешника, потребу вођења примерног живота и упозори на неизбежност казне за оне који падају у грех. Сложена есхатолошка представа Страшног суда детаљно дочарава други долазак Исуса Христа и коначан суд. То је била омиљена тема у сликарству послевизантијског периода на православном истоку. После обнове Пећке патријаршије ова сцена била је често сликана и сачувана је у преко тридесет цркава из овог периода.

Зона сокла је осликана једноставном драперијом. Десно од врата насликан је *рај*. Пред рајским вратима стоји један серафим, а у рају седе *Божородица*, праведни *разбојник*, док *Аврам*, *Исак* и *Јаков* држе у крилу душе праведника, насликане као одојчад. Лево од врата насликан је *Иакао*. У разглављеним чељустима ада, у пламену, муче се грешници. У горњој зони ове сцене насликан је *анђео који њруби*. Испод анђела који трубом оглашава да је куцнуо час *Страшног суда* и према коме стоји један јелен, приказане су персонификације *Земље* (горе) и *Мора* (доле). Пробуђени звуцима трубе *Страшног суда* умрли устају из гробова, а разне немани избацују из себе створења која су прогутала.

Изнад врата је лунета, осликана одмах по подизању храма 1602. године, са представом Благовештења. Десно од лунете налази се натпис у коме се говори да су приложници осликавања овог простора били златар Белан и терзија Обрад из Ужица. Десно од лунете насликан је *Адам*, лево *Ева*, како клече пред етимисијом.

Изнад лунете насликана је *етимасија*, обележена као *Престо Божи*. Сцена је доста општећена. Насликан је престо на коме је расклопљена књига. Около стоје инструменти страдања Христовог (копље, клинци, трнов венац итд). Престо чувају анђели.

Неколико одвојених група лево и десно окренуто је овоме престолу. Најближа група десно обележена је као *хор њророка*, затим *хорови айостџола*, па *хор архијереја*, *хор ђакона* и на крају *хор мученика*, а следе *хор њрејодобних*, затим *хор њрејодобних жена*. *Мојсије* предводи једну групу *стџарозаветних личностџи*.

Сасвим горе, у средини, приказан је у елиптичној мандорли *Христџос* као *судџа светџа* како седи на престолу са испруженим рукама у страну, обрађајући се праведнима и грешнима. На длановима његовим виде се ране. С десне стране *Христџове* насликана је *Божородица*, с леве св. *Јован Крстџићел* и они чине *Деизис*. Између *Христџа* и његових суседа лево и десно су анђели у одећи василевса. Лево је представљен месец, а десно сунце. Ту по један анђео лебди у ваздуху развијајући небо насликано као широки свитак који се одвија и присут је стилизованим звездама. Лево и десно седи по шест апостола, који присуствују суђењу. Први на десној страни од *Христџа* је *айостџол Петџар*, који држи кључ од раја. До њега је *Јован*, затим *Лука*, *Андреја*, *Јаков* и *Филип*. Први на левој страни од *Христџа* је *Павле*, следе *Матџеј*, затим *Марко*, *Симон*, *Варџоломеј*, *Тома*. Иза апостола живописана је читава војска анђела од којих сваки држи свитак у руци.

Иако уметничка вредност благовештењског живописа није изразита, он ипак представља једно од успешних остварења у нашем зидном сликарству у првој половини XVII века. Од боја преовлађују окер и црвена (печени окер), плаве готова да и нема. Упркос колористичком сиромаштву, испољене су цртачке способности зографа чија је рука сигурно сликала ликове светитеља и педантно исписивала натписе.

Сцене се одликују јасноћом у изразу, мада су због малог простора прилично упрошћене. Концизност у приповедању постигнута је увођењем малог броја фигура. Служећи се познатим композицијским схемама и типовима, фреске се карактеришу садржајном једноставношћу. Драперије су углавном наглашене и дате складно уз покрет. Архитектура у позадини композиција сликана је на уобичајен начин.

У време патријарха Пајсија (1614-1648), који је негујући култ српских светитеља посредно утицао на избор тема у сликарству цркава и манастира Пећке патријаршије, настао је и Благовештењски живопис. Сачуване фреске поред ликовних вредности садрже типичне одлике православне иконографије турског доба. Ту срећемо ликове који су готово редовно представљани у то време. У мноштву светитеља истиче се неколико ликова који скрећу пажњу својом занимљивом сликарском обрадом. Карактеристични ликови ове поворке су представе кнеза Лазара, Стефана Дечанског, св. Саве, св. архиепископа Арсенија.¹⁷

Иконостас

Манастир Благовештење поседује један од значајнијих иконостаса из прве половине XVII века у српској уметности тога доба. Црква овог типа била је један од ретких храмова, који су добили тако репрезента-

¹⁷ Владимир Р. Петковић, н.д., стр. 165-176; Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 48-59; Сретен Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад, 1965, стр. 1, 6, 8, 52, 55, 58, 62, 83, 85, 87, 88, 92; Сретен Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII*, Старинар н.с. XVII, Београд, 1966, стр. 91-96; Десанка Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, у: "О Србљаку", Београд, 1970, стр. 188-238; Сретен Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности МС 7, Нови Сад, 1971, стр. 85-88, 95-96, 98-100; Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 17-18; Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 91-105; Љиљана Шево, *Манастир Ломница*, Београд, 1999, 133-134; Светлана Пејић, н.д., стр. 75-145.

тивно украшен ентеријер у коме је импресивни иконостас, заузимао доминантно место својом изузетно богатом дуборезном обрадом и сликаном декорацијом. Изрезбарити, осликати, позлатити и платити цео иконостас, био је велики подвиг, што говори да је манастирско братство било економски снажно, или је имало богатог дародавца. Поједини натписи откривају нам имена приложника.

Задржавање аутентичног иконостаса у цркви посебна је реткост. Нажалост, сви делови нису до данас сачувани, један део је реконструисан, а садашњи изглед највероватније није у потпуности истоветан са првобитном замисли и распоредом икона. Од оригиналних делова сачувани су *Престона икона Богородице* са малим Христом, тролисно северно полукружно обликовано надверје, шест малих празничних икона, две престоне иконе са првобитног предњег иконостаса и *Деизис*.

На основу фотографија из 1902. године направљене су копије оригинала прилично оштећених временом: подножје Великог крста са змајевима; Велики крст са *Распећем*; украсни део са св. Јованом, испод *Распећа*; звездасти медаљон са представом Сунца. Урађене су и царске двери и на њима су насликане *Благовести*. Надверје је обликом и украсом поновило старо, док је представа *Негреманоџ ока* изабрана према аналогијама.

Трећу целину чине преостале иконе и украси који су савремена реконструкција делова старог иконостаса који недостају.

Фотографије су пружиле сигурне податке за израду дуборезних, орнаментом украшених греда које одвајају иконостасне зоне, као и за украсне елементе око крста са *Распећем*. Бочне проскомидијске двери урађене су по аналогијама. За шест нових празничних икона као основа величине, облика и украса, послужила је сачувана група, а као композициони узор коришћене су одговарајуће фреске из благовештењске цркве. Тако иконе са сценама *Рођења Христовога*, *Преображења*, *Уласка у Јерусалим*, *Силаска у ад*, *Силаска Св. духа* и *Успелења Богородице* допуњују празнични низ.

Садашњи изглед иконостаса не подудара се са некадашњом замисли и распоредом икона у цркви. Реконструкцију је урадио Милорад Медић са својим сарадницима, по првобитној идеји Душанке Ранковић-Вучићевић, и она подразумева једну иконостасну преграду коју чине: царске двери, надверје, престони низ икона, двери за проскомидију са надверјем, фриз са празницима, *Деизисни чин* и крст са *Распећем*.

Међутим, у цркви манастира Благовештења некада су била постављена два иконостаса: један испред олтарског дела, а други иконостас

између припрате и наоса. Историја настанка иконостаса испред олтара почела је исте године када је завршено зидање цркве, 1601/02. године. Тада је духовник манастира, кир Никифор, ангажовао даровитог зографа Митрофана који је насликао престону икону Богородице Одигитрије.

Лице Богородице је дугуљасто са издуженим вратом. Моделовано је са изузетном пластичношћу, која је посебно дошла до изражаја у третману врата. Мирно, монументално и хладно Богородичино лице, оставља утисак извесне архаичности. Зналачка и брижљива обрада Богородичиног попрсја, са наглашеном сигурношћу у моделовању лица и руку, указује на искусног и способног мајстора чије је име забележено у приложничком запису. Он је исписан поред Христа, на зеленој позадини, у четрнаест редова, црвеном бојом, и читљив је и данас. У њему се говори да је захваљујући јеромонаху Никифору са братијом зограф Митрофан 7110 (1602) године насликао икону, што открива да је Митрофан урадио више икона исте године за манастир Благовештење, али оне данас нису сачуване.

На основу расположивих података можемо претпоставити да је Митрофан урадио три престоне иконе на првобитном иконостасу.

Другу групу икона која је настала у Благовештењу чине: царске двери и тролисно, полукружно обликовано надверје са представом *Деизиса*, али и нешто уже надверје са представом *Госпољубља Аврамовог* обележеног као *Св. Тројица*, затим *Деизисни чин* са подеоним гредама као и крст са *Распећем* и свим пратећим елементима. Ову групу икона карактерише богато позлаћена дуборезна орнаментика.

При резбарењу доследно је коришћен полукружни лук, било као облик надверја, било као оквир поља предвиђеног за сликање. Сликарик просечних способности прилагодио се оквиру које је дао маштовити дуборезац. Натпис у подножју крста, видљив једино на фотографији из 1902. године, открива нам да је читава ова група икона настала 1632/33. године.

По завршетку израде ове групе икона, иконостас је имао три зоне: затечени три деценије старији низ престоних икона, допуњен царским дверима са надверјем, као и надверјем које наткриљује северни пролаз; у другој зони био је *Деизисни чин*, а на врху крст са распетим Христом. Оваква олтарска преграда уклапа се у сазнања о постојећим олтарским преградама из прве половине XVII века. Дуга израда и надградња иконостаса била је карактеристична за многе манастире из тог времена (као што је то била Морача), па је то био случај и са Благовештењем.

Трећа група икона, постављена на предњем иконостасу, настала је 1634/35. године и њу карактерише редовна употреба седластог лука и неупоредиво скромнија дуборезна орнаментика. Само сликарство икона грубље је у детаљу, тврђе и сведеније у цртежу, сужене колористичке скале у којој преовладава засићена црвена боја. Наведене карактеристике опажају се на пару престоних икона, на данас непостојећем надвјерју над *Деизисом* и на седам малих икона са празничним темама.

На икони *Деизис са апостолима*, централно правоугаоно поље са леве и десне стране оивичавају стубићи у виду тордираног ужета са капителима, а на горњој страни посувраћени исламски лук, изнад кога је поље са осам полулоптастих испупчења. Исус Христос седи на раскошно декорисаном престолу. Брижљива и зналачка обрада Христове главе и лица, руку, ногу и драперија указује на искусног и способног мајстора са изразитом склоношћу према колориту. Десно од Христа је Богородица у допојасној представи, која рукама указује на њега. Лево од Христа је св. Јован Претеча.

Поље лево од Деизиса испуњено је одозго надоле попрсјима апостола. У горњем делу иконе, у правоугаоном средњем пољу, приказано је попрсје Христа као Старца Данима. Благосиљајући раширеним рукама, са седом косом и густом брадом, насликан је у фронталном ставу. У горњем десном углу насликан је симбол јеванђелисте Јована у виду орла код кога је отворено јеванђеље, а у горњем левом-анђео као симбол јеванђелисте Матеја. У левој руци држи затворено јеванђеље, а десном показује на њега. Десно, крај арханђела Михаила, насликан је симбол апостола и јеванђелисте Луке-во. Овај јеванђелиста је погрешно сигниран као Марко, а лево уз арханђела Гаврила-симбол јеванђелисте Марка-лав, са затвореним јеванђељем. Поље десно од Деизиса испунили су одозго надоле следећи апостоли: св. Петар, св. Јован, св. Марко, св. Андреј, вероватно св. Вартоломеј, св. Тома. На левој страни приказани су св. Јаков и св. Филип, док имена осталих апостола нису читљива.

Поред несумњивих ликовних квалитета, ова икона добија на значају због чињенице што се на њој делимично очувао врло драгоцен запис. Он је на зеленој основи, крај Христових ногу, исписан у шест редова. У приличној мери је оштећен, па је делимично читљив. У њему се говори да је презвитер Радивој, из села Гостиља, 7143 (1635) године откупио иконе.

Некада на предњем иконостасу, а данас на олтарском, налазила се престопа икона *Богородица са Христом, анђелима и пророцима*. Ова икона у дуборезном погледу не разликује се битно од претходне: на исти

начин је обрађен њен оквир и средишње поље у коме је представљена Богородица са малим Христом. Све дуборезне површине су покривене златним листићима.

Централни сликани мотив чини Богородица која седи на престолу, држећи у крилу Исуса Христа. Натпис није очуван. Исус Христос, који седи на Богородичином крилу, десном благосиља а у левој држи смотан свитак. Христос, као и Богородица, насликан је у фронталном ставу. Бочно од Богородице приказана су попрсја двају анђела.

На пољу, између дуборезног оквира и површине на којој је приказана Богородица са Христом и анђелима, насликани су пророци и Христос Емануил, који је представљен изнад Богородице, у средини између два пророка. Десно од Христа је и попрсје пророка Давида, а лево је пророк Соломон. На десној страни иконе, одозго на доле, у вертикалном низу, у допојасној представи, насликано је седам пророка, чији су натписи уништени. На левој страни приказано је још седам пророка чије сигнатуре нису читљиве.

Икона *Госпољубље Аврамово* и шест празничних икона чине фонд дела која су улазила у састав иконостасне целине манастира Благовештења, сликане 1635. године, односно тадашњег предњег иконостаса.

Сликана површина иконе *Госпољубље Аврамово* је удубљена тако да оквир иконе чини испупчење које је доле профилисано у виду три полукруга, од којих је средњи највећи. Ова икона се налази изнад северних двери на иконостасу. Приказана су три анђела који седе за елипсастом трпезом, као и Аврам и Сара.

Икона је сликана на двобојној позадини: горе златној а доле зеленој. Инкарнати су румени, са окер сенкама. Драперије на одећи су врло брижљиво третиране, а сликарска обрада лица и руку импонује сигурношћу и искуством. Колористичка хармонија, живост и свежина употребљених боја битне су одлике овог занимљивог дела.

Све празничне иконе представљене су на површини коју оивичава посувраћени исламски лук, који, у ствари, затвара правоугаоно аркадно удубљено поље. Динамичан, помало наиван цртеж са местимичним неспретностима, усклађен је са живим и звонким колоритом.

Ова група икона некада је била постављена на прегради између наоса и припрате, што је чинило предњи иконостас. У првој зони биле су две престоне иконе, а надверје са седластим луком и представом Деизиса стајало је изнад централног пролаза у наос. Други низ чинио је фриз од 12 малих икона са празничним темама. Удвојена деизисна тема препознаје се на престоној икони и надверју.

Није познато када је уклоњена ова преграда, али је то можда урађено 1900. године, када је у Благовештење пренешен иконостас из оближње Тројице, да замени дотрајали благовештењски иконостас који је расклопљен и склоњен. Захваљујући руском научнику Покришкину, који је 1902. године фотографисао ове делове, ми данас можемо реконструисати изглед првобитног стања и изгледа благовештењског иконостаса.

Пројекат радова на конзервирању цркве обухватао је и скицу за реконструкцију иконостаса. Пројекат је 1974. године урадио професор Милорад Медић, а 1977. кренуло се у копирање постојећих пропалих делова, допуњених подацима коришћеним са фотографија. Радови су започели 1980. године израдом копије великог крста са Распећем. Због недостатка новца радови су прекинути и завршени тек 1993. године.¹⁸

Ризница

Једна од најстаријих књига која се налазила у овчарско-кабларским манастирима било је Благовештењско јеванђеље, настало 1372. године, а које је 1799. године поново повезано у Благовештењу. Данас је овај вредан рукопис у Бечу. Некада је ризница манастира била богатија. Остали су записи о продаји рукописа, као у случају дванаест минеја продатих 1800. године. Многе рукописне књиге временом су разнесене. Данас се у Благовештењу чувају један апостол, два минеја за мај, један минеј за јун и један минеј за септембар, затим беседе светог Јефрема Сирина, отеченик, Катастиг (манастирски тефтер). Благовештење има и штампано четворојеванђеље из 1552. године, из штампарије Тројана Гундулића, као и јеванђеље штампано 1562. године, у Мркшиној цркви, Требник штампан у Венецији од Јеронима Загуровића 1570. године.

У благовештењској ризници налази се и неколико грчких антиминос, вероватно од јерусалимских патријарха и српски антиминос из 1708. године, набављен од Исаије Ђаковића, митрополита Срба под ау-

¹⁸ Радомир Станић, *Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима*, ЗРHM XII, Чачак, 1982, стр. 13-39; исти, *Два подвига у „времена трудна и нужна“*, у: „Иконостас манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација”, Београд, 1994, стр. 5-12; Милорад Медић, *Реконструкција иконостаса*, у: „Иконостас манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација”, Београд, 1994, стр. 20-23; Јован Пантић, *Организација и извођење радова на реконструкцији иконостаса*, у: „Иконостас манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација”, Београд, 1994, стр. 24-33; Светлана Пејић, Благога Пешић, н.д., стр. 91-105.

стријском влашћу. Овај антиминос осветио је рашки митрополит Арсеније Јовановић 1709. године.

У манастирској цркви сачувани су: два мермерна постоља за свећњаке из XVII века и два месингана свећњака из 1866. године. Од дрвеног мобилијара из XVII века сачувани су налоњ и игумански престо-украшен је мушарабијама и низовима токарених стубића, у комбинацији две врсте дрвета. Архијерејски престо има сада само токарене стубиће, распоређене у низове и на полуокруглом ободу наслона.¹⁹

¹⁹ Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 105; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 259-262.

MONASTERY BLAGOVESTENJE

Blagovestenje is one of the few monasteries in the gorge for which we know exactly when it was founded and who it was founded by. There is the inscription above the entrance which says that it was built in 1601/02. The temple was built in Raska style and its idol was probably the church in Arilje. If talk about architecture, after St. Trojice the monastery Blagovestenje is for sure the most beautiful monastery in Ovcar-Kablar gorge.

In the same year when the temple was built the lantern above the entrance was painted. Priest Nikifor engaged famous zoo graph Mitrofan to paint the necessary capital icons as well. The interior of the monastery Blagovestenje had only painted icons on the low iconostasis at that time. The following 30 years the monks did the service in the church which was not painted. Only in 1632/33 a wooden partition was made to divide the narthex from naos. There was another set of icons on this partition but it does not exist today.

The church monastery was painted at once in 1633. Although the artistic value of Blagovestenje's painting is modest, still it presents one of the best achievements in our wall paintings from the first half of the XVII century. The paintings of Georgije Novi in narthex in the north choir, as well as the painting of Duke Lazar in the narthex are very interesting.

Monastery Blagovestenje owns one of the most significant iconostasis in the whole church art of the first half of the XVII century. The church of monastery Blagovestenje was one of the few temples which got so decorative interior in a representative way and where an impressive iconostasis dominated by its rich wood carvings and painted decorations.

Apart from the altar iconostasis, once there was one more altar on the wooden partition which was made in 1634/35, but it has been removed today. It is interesting to say that the narthex of monastery Nikolje completely copied the painting of Blagovestenje narthex including the iconostasis.

Details of the history of this temple in the following decades are not known. In 1644 the church was renewed for the second time and covered by shingle. At that time the new apses was probably built because the old one fell down for unknown reasons. It is still not painted. In the same year a konak, which does not exist any more, was built.

It is not known whether or how much Blagovestenje was ruined during the Great Migration of Serbs in 1690. Monastery church was not destroyed. In the XVIII century the number of monasteries with monks was little and the news about them scarce.

During the First Serbian Uprising in 1809 the monastery was roofed again. It seems that the Turks burnt it down in the following decade.

Due to the church dilapidated condition, the representative iconostasis was dismantled and later taken away to be restored at the beginning of XX century. The restoration took the following nine decades.

Delfina Rajic
Milos Timotijevic

MONASTÈRE DE L' ANNONCIATION

Le monastère de l' Annonciation est un des rares édifices cultuels dans le défilé d'Ovčar-Kablar dont on sait exactement quand il a été construit et qui en ont été les ktitors. L'entrée de l'église est surmontée d'une inscription où l'on peut lire que celle-ci fut bâtie en 1601/1602. Construite dans le style de Rascie, elle avait eu pour modèle, selon toute apparence, l'église de la ville voisine d'Arilje. Par son architecture, le monastère de l'Annonciation est certainement, après celui de la Sainte-Trinité, le plus bel édifice du défilé.

Au cours de la même année où fut construite l'église, la lunette surmontant l'entrée reçut sa décoration peinte. Un ecclésiastique du monastère, appelé kir Nicéphore, engagea Mitrophane, célèbre zographe de l'époque pour exécuter aussi, en plus de la décoration de la lunette, les grandes icônes de l'iconostase, indispensables à la liturgie. Pendant les années suivantes, l'office fut célébré dans l'église qui, à part les grandes icônes, n'était pas encore décorée. Ce n'est qu'en 1632/1633 qu'une cloison en bois partagea l'église en narthex et en naos. Sur cette cloison, qui n'existe plus, fut exécutée une autre série d'icônes.

L'église du monastère de l'Annonciation reçut toute sa décoration peinte en 1633. Bien que la valeur de celle-ci soit modeste, les fresques qui en font partie représentent les meilleures œuvres de notre peinture murale dans la première moitié du XVIIe siècle. Est surtout intéressante la manière dont furent évoqués Georges le Nouveau, dans le choeur, et le Prince Lazare, dans le naos.

L'iconostase du monastère de l'Annonciation est une des plus importantes dans l'ensemble de l'art sacré serbe de la première moitié du XVIIe siècle. L'église de ce monastère est un des rares édifices cultuels qui était rehaussé d'un intérieur si bien décoré et dont l'iconostase impressionnait par sa riche sculpture en bois et par sa décoration peinte.

Sur la cloison entre le narthex et le naos il existait autrefois une autre iconostase, exécutée en 1634/35, qui fut écartée par la suite. Fait curieux, dans le narthex du monastère Nikolje (dédié à saint Nicolas), le programme peint du narthex du monastère de l'Annonciation fut complètement reproduit, y compris son iconostase.

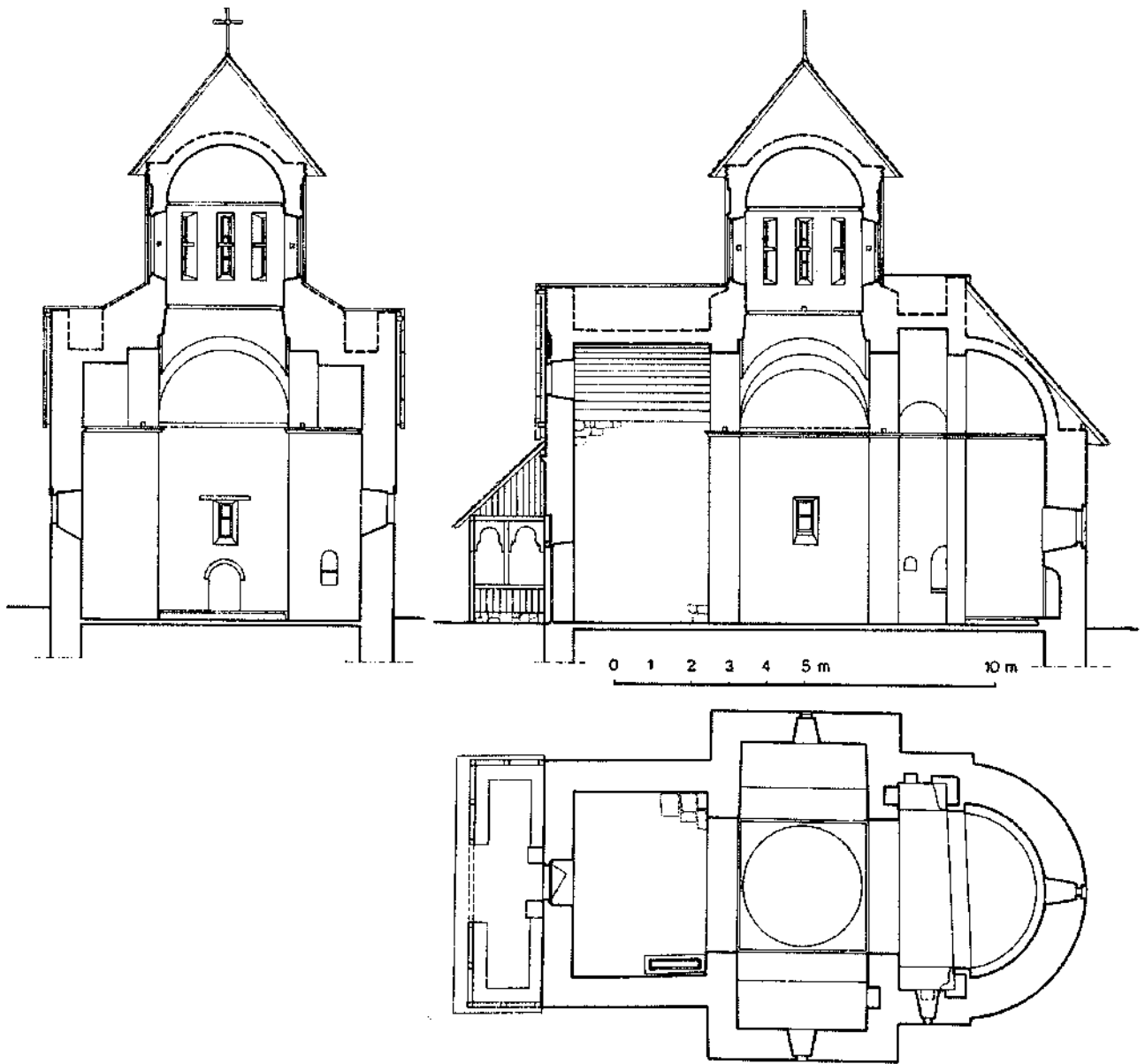
Les détails de l'histoire de cette église dans les décennies suivantes ne sont pas connus. L'église fut rénovée pour la seconde fois en 1644 et, à cette occasion, elle fut recouverte de bardeaux. C'est probablement alors qu'on lui ajouta une nouvelle abside, celle d'autrefois s'étant effondrée pour des raisons inconnues. Elle est restée privée de décoration peinte jusqu'à nos jours. Au cours de l'année susmentionnée fut construit aussi un bâtiment d'hébergement qui n'existe plus.

On ne sait pas si et à quel point le monastère de l'Annonciation fut dégradé en 1690, au moment de la Grande migration des Serbes. L'église ne fut pas démolie. Au cours du XVIIIe siècle le nombre des monastères qui hébergeaient les moines était minime et les informations sur ceux-ci maigres et sporadiques.

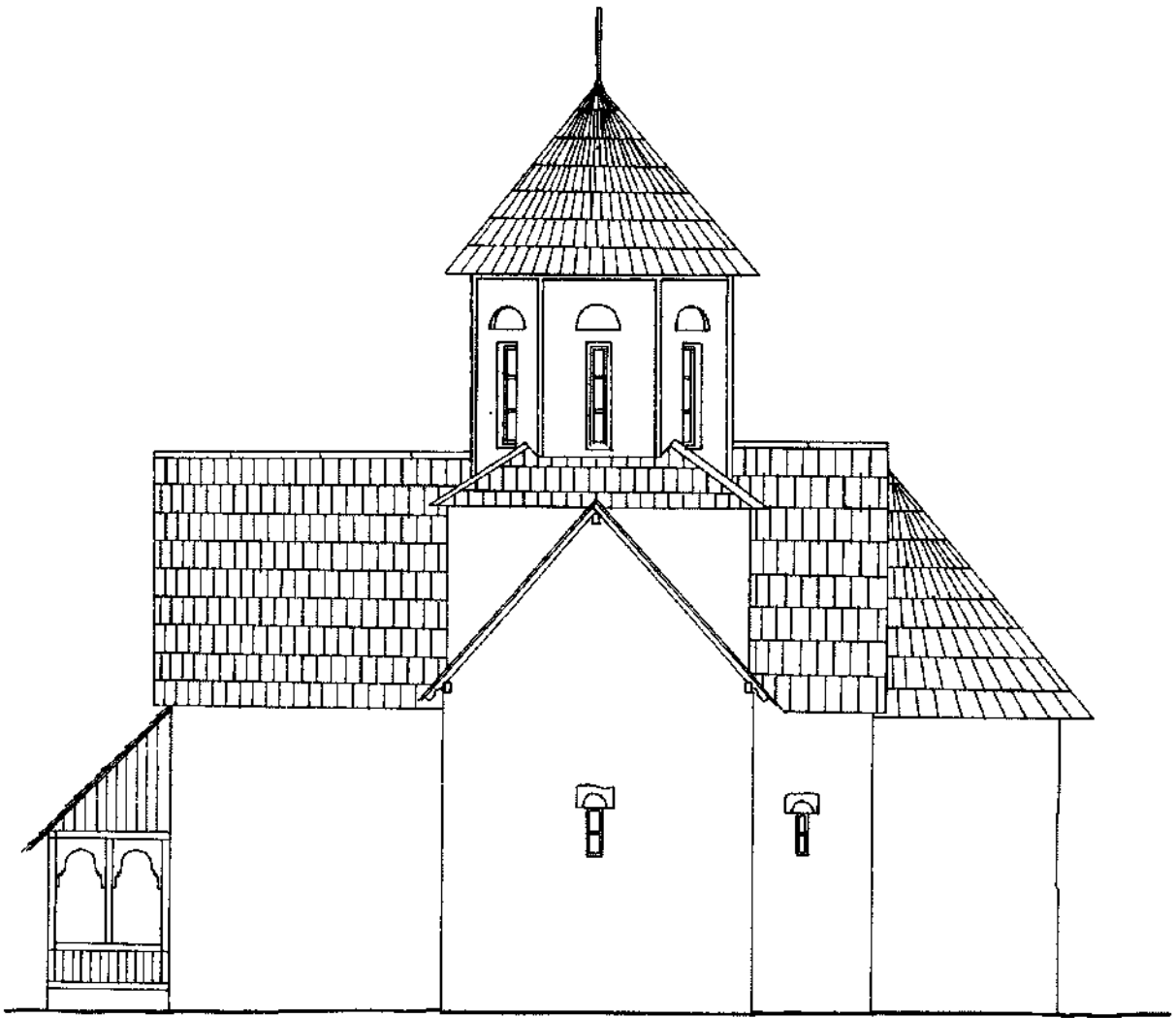
En 1809, pendant la Première insurrection serbe de 1804, l'église reçut un nouveau toit. Il semble qu'au cours de la décennie suivante le monastère de l'Annonciation fût incendié par les Turcs.

L'église étant délabrée, sa belle iconostase fut enlevée au début du XXe siècle en vue d'être restaurée; la restauration dura pendant neuf décennies suivantes.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević

Црква манастира Благовештења, основа и пресеци

Црква манастира Благовештења, изглед са јужне стране

Црква манастира Благовештења, купола, Велики вход

Манастир Благовештење, поглед са северозапада

Манастир Благовештење, поглед са југозапада

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАД „ХАЈДУЧИЈОМ” ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

Радојко Николић
СЦГ 32000 Чачак
Улица Пигова 41

UDK: 949. 711 „18”

Извештаји Пера Тодоровића са суђења хајдуцима у првостепеном суду у Чачку под заједничким насловом „Хајдучија”, а који су свакодневно објављивани као додатак у дневном листу „Мале новине” од 4. септембра 1897. до 5. фебруара 1898. године, нису озбиљније анализовани и процењивани са друштвено-политичког и морално-карактеролошког становишта, као ни у погледу народног менталитета и групне и појединачне патологије. То драматично суђење трајало је преко месец дана, а новински извештаји о њему пет месеци у 120 наставака, а на 457 страна! Но, то суђење и пресуђивање није само хајдуцима и њиховим јатацима и саучесницима, већ увелико и целој Србији и преступничким наклоностима њених сеоских људи, као и оних из општинске, среске и окружне управе, који су се одрекли од часних патријархалних норми.

Циљ овог скромног огледа је да се што потпуније сагледају, изложе и уз одговарајућа промишљања протумаче сржне чињенице туробне садржине овог опширног и свеобухватног сведочанства о дубокој политичко-друштвеној пометњи и моралном злу које је захватило велики део Србије у последњој деценији XIX века, а уз све то да се просуди публицистичко-литерарна вештина Тодоровићевог излагања о овој немилој колико хајдучкој толико и широј народној стварности.

.....

Пођимо најпре од хајдучких претњи и злодела. Хајдуци су, пре него су изнуђивали и отимали новац и убијали, тукли и мучили своје жртве, примењивали устаљене и опробане начине застрашивања. Они

најпре изненадно с повиком наређују „вежите се”, а истовремено псују сунце, Бога, цркву, светитеље, Богородицу, Исуса и „друге бестидне псовке” и „већ што се најгрдније псовати може”.¹ Покоји пут у псовци се именује сунце ваљевско, господско, фараонско и женско, Богородица и Бог напредњачки и црква ваљевска.

Ваља напоменути неочекивану појаву да су се хајдуци, иако су овако светогрдно псовали божанства и свеце, у извесним приликама показивали да нису баш безбожни и да се придржавају вере и хришћанских обичаја као да су неки скромни верници. Тако су Бркић и Сима Милинковић код јатака Владимира Савића у Миросалџима јели само посне кромпире и хлеб јер нису хтели да мрсе пошто је била среда; Војко и његови другови, пошто су одузели сав новац од архимандрита овчарског манастира Сретење, „отишли су у цркву и тамо целивали икону и крст и оставили 3 динара”; Владислав Јовићевић је са собом стално носио иконицу од туча „као какву амајлију”. Тодоровић наводи и да је познато „како хајдуци, вршећи зла дела, окрећу ликове од икона дувару, да светац не види њихове злочине”.

Хајдуци се на нападнуте несрећнике издиру, па су чести пратећи повици: викну, цикну, дрекну, набрецну се, грмио је, сиктао је. Све то чине срдито, љутито, набусито, оштро и осорно, понекад и шкргућући зубима. Потом грозно прете да ће домаћине, ако не донесу уцену или не дадну тражени новац одмах на лицу места, да побију, исеку, испеку, одеру, покољу, опашу врелим веригама, у ватру баце. Тако они припрећују: „Наћи ћеш паре кад сене овај белокорасти нож”, „а кад те ухватимо, узећу ти и паре и главу”, „све ти побити и попалити”, „све ћемо вас побити као мишеве пуваће”, „да нам даш паре, или да те горимо”, „одмах хоћу да те печем жива”, „јер имао немао ја ћу те убити”, „оба ћу му (сина) жива испећи а њега и жену исећићу на режњеве”, „јер знај да ћу те жива спржити са целом твојом фамилијом”, „знаш ли да ћу те на комаде исећи”, „доћи ћу да ти обе руке одсечем”, „језик ћемо ти одсећи”, „попе, банке дај, јер ћу сад вериге угрејати”, „али ову бабу заклаћу као пиле”, „да их покољемо као прасице”, „да те жива као јарца дерем”.

После оваквих ужасних претњи хајдуци туку жртве ударајући их чим стигну и свуда по телу. Шамаром, песницом, ногом, а најчешће кундаком и грлићем од пушке. Ударају по глави, у груди, по вилици,

¹ Сви наводи из Тодоровићевог списка ни у чему нису измењени, а пошто се извесна ондашња правописна правила не слажу са данашњим, упозоравамо читаоце да не помисле да је у тим наводима учињена нека словна или било која друга грешка.

врату, затиљку, по руци, плећкама, ребрима, слабинама, крстима. Пуно је примера као што су: „Удари старца што год може шамаром”, „млатну песницом по глави”, „удари ногом и обори на земљу”, „удари коленом у крста”, „кундаком од пушке удари ме у леву сису”, „ударио ме два-три пута кундаком у прси”, „ударише ме неколико пута кундаком у ребра”, „гурну чичу грлићем од пушке у груди”, „удари грлићем од пушке по доњој вилици”. Од таквих удараца несрећни страдалници падају, облива их крв. („Он ме онда удари цевком од пушке по глави и мене обли крв”, „крв ме обли и ја падох”, „ја падох преко прага и убих се у леву цеваницу”, „и мени мрче свест те падох”).

Најзад долази оно најужасније - опасивање усијаним веригама око врата и груди, по чему је нарочито био познат Митар Колар. „То је увек његов први посао кад у какву кућу упадну” - записао је Тодоровић. Ужареним веригама из жеравице, а понекад уз помоћ машица, ватраља и врелог пепела хајдуци прље, прже и пеку по врату, прсима, леђима, раменима, рукама, бутинама. Каква су била та грозовита ватрена мучења довољно је навести само два примера. Како је ушао у кућу старог Мијаила Милосављевића из Коштунућа, „Колар одмах скиде вериге из оцака и мету их на ватру да се греју...па онда са усијаним веригама зађе Мијаилу с леђа и зави му оне усијане вериге око врата три пута, а четврти пут обави их несретном Мијаилу преко уста. Од усијаних верига одскакале су варнице, месо је цврчало, пекло се и пушило, а кожа је пуцала и кокала се печена под веригама а са испрскале коже цедила се крв...Ојађени старац био је сав печен и сав умрљан крвљу, која је пропиштала из испреклане коже. На колуптовима од верига местимице бејаше остало по парче испечене коже које се за гвожђе залепило и још се пушило.” (Колар је при свему том цикао: „Паре, паре, дртино стара!”) Ништа мање муке претрпео је и Живан Радојичић из Миоковаца. Њему Бркић „слиндари кошуљу, а Војко му усијане вериге обави два пута око врата. Живан се прокриви као ушником ударено јуне од силног бола... Кад му је врат био сав печен и у ранама они га опашу веригама преко леђа. Месо је цврчало и пушило се, а Живан је јаукао и кукао колико га год грло доноси...”

.....

После псовки, претњи, ударања и верига долазе претраже, изнуде и отимање новца, одеће, обуће, ствари и оружја, ради чега се претреса све по кући - собе, тавани, ћошкови, полице, кревети, сандуци, торбе,

кутије. Првенствено се јагмило око новца, јер је хајдуковање занат за „грабљење пара”. Скоро је свака разбојничка похара подразумевала отимачину новца, ради ког су најбогатији домаћини уцењивани, кундачени и прљени веригама. И сам Бркић, који се најчешће издавао као политичко-радикалски хајдук, одговорио је једном домаћину, кад му је овај казао да се није мешао у политику и да није знао ни за леберале ни за напредњаке ни за радикале: „То је нама све једно! Наша политика то су банчице. Нама треба пара, и то да даш”. А при нападу на једну кућу викнуо је: „Дукате амо!”, док је једном попу оштро припретио: „Банке, или ћу да те убијем!”

Отимани су динари свих врста, облика и "апоена" и стављани у хајдучке јанцике: у сребру, никлу и бакру, а посебно у банкама (десетодинаркама), али и петодинаркама и дводинаркама, све до последње сите, до најмање бакаруше и марјаша. Зато не чуди што је Бркић рекао моравачком учитељу Бацковићу: „Ако немаш банака, даћеш што имаш, макар 1 грош.” Ту су и насилна присвајања златних цесарских дуката и „наполеона”, бушених и небушених талира и понеке рушпе, руске рубље, цванцика и грошева, као и покоје облигације и акције штедионице. Ради новца радо је одузиман и женски накит који се састоји од огрлица са бушеним дукатима, талирима и цванцицима, девојачких нализа са парицама, дукате са домаћичких конђа.

Хајдуци су били похлепни и на нову и скупоценију одећу и обућу, у којима је сиромашно село одувек оскудевало, а што потврђује и сам Пера Тодоровић који је описујући изглед оптужених на судском процесу записао: „Огромна већина одевена је сиромашно и јадно, а многи су и прљави, ма да се сваки од њих старао, да се за данас колико толико „уљуди” кад излази пред људе.” Отуда хајдуци најпре купе даровне кошуље, чохане копоране и фермене, астраганске шубаре и свилене и вунене појасеве, а затим кадифене и срмом везене цемадане, чохане прслуке, памуклије, плетене рукавице. Од женске одеће највише су им за око западале фине шамије, жуте и калемћарке, разне мараме, свилени шалови огртачи и понеки срман јелек и сребрна пафта. Од обуће на мети су били опанци са обуваћим каишима, чарапе и назувице.

Веома често су отимачки одузимане и разне ствари и употребни и украсни предмети, првенствено златни, сребрни, „емаљирани” и „анкер” сатови са ланцима, сребрно, златно и дијамантско прстење, пешкири, огрлице с дукатима, рушпама и талирима, паклићи дувана, дуванске кутије и ћилибарске муштикле. А узимано је и остало што се од вредности по кућама затекло: медаље и споменице, јанцици и костретне и

платнене торбе, новчанице, паквонске кутије, златни брошеви и минђуше, фини седефски перорези, бритве о каишу, бријачи, шибице, сечени шећер, кафа, сапун, памучно платно, женске челенке и рушадија.

Хајдуци су такође насилно присвајали разво оружје, кога је иначе било у скоро свакој сеоској кући. Заостало из времена кнез-Михаилове народне војске и после српско-турских ратова (1876-1878), а било га је и старинског из доба Првог и Другог устанка, као и оног за ловачке потребе. Тако су одузимане све врсте дугих и кратких пушака (магацинке, Пибодијеве острагуше-пибодуше, маузерке), као и ловачке зечаре, танчице, двоцевке. Оне које су застареле и мање употребљиве ломили су и бацали. Отимали су и све врсте револвера (велике, мале, шестопуке, „булдоге“, сребрњаке, белокоуре преламаче) и ножеве с канијама и сарачланицама, понеке „с вишњевим камењем а белих корица“, као и покоју турску сабљу кривајицу.

.....

А како су били обучени и наоружани хајдуци? Одело им је махом као и код осталих сељака, сукнено и чохано, али су их посебно красили високи фесови с дугачком кићанком. То су дубоки „низамски“ црвени, вишњеве или морави фесови, понеки ишарани шиком и извезени „круном од шика“. Само су покоји носили шубаре (већином астраганске), шајкаче и капе „налик на црногорске“. Од горње одеће имали су чохане или сукнене копоране и сукнене гуњеве, а покоји исте такве фермене и антерије, памуклије, цемадане, грудњаке од ћитајке и штофане прслуке. Ретко који копоран и фермен ишаран је срмом и жутиим гајтанима „што жене преду“, а ретки су и шалови око врата, силави од црвене коже и тканице око појаса. Панталоне су готово свима од црног сукна или шајка, уске и тесне, а понекад са колчацама, „са арчом“, везене гајтанима. На ногама „грађени“ ђоновски опанци с поплетима, обуваћим каишима и вуницом ишаране чарапе, понеке с наплетом. Дакле, обична свакидашња народна одећа, која ничим не одудара од сељачке. Зато је Бркић, кад је био ухваћен у чоханој памуклији и шајканим панталонама, рекао капетану: „Жао ми је што ме затекосте овако, а нисте ме ухватили у мом свечаном руху. Тада би видели шта је одело хајдучко. Све се сија од самога сувога злата.“ Као да га је било стид што је у свакодневно ношећем оделу, он претерано увеличава богаство и лепоту своје светковинско-празничке одеће.

Иначе, поједини хајдуци су се повремено, да би скрили и замели трагове, преоблачили у грађанску, жандармеријску и официрску ношњу. Војко је на испиту у Мионици тврдио да хајдук Владислав има униформу жандармеријског поднаредника и пешадијског поручника, а Ђурица жандармеријског редова, док је обојицу на вашару у Барошевцу видела једна Циганка „у немачком оделу”. И сам се Војко често прерушавао „као паланачки трговачки момак или калфа”.

Хајдуци и разбојници који су пљачкали у њихово име били су различито наоружани, како који. По виђењу и изјавама појединих похараних страдалника и чланова њихових породица, они најчешће носе пушке магацинке, маузер-кокинке и пибодовке, које прате ниске фишека и метака. Сведоци на суду казују да су на хајдуцима видели изукрштане низове фишека преко груди, нанизе метака преко рамена, фишекторе преко појаса и прсију, каиш метака, низ метака “свуд околу”. А ту су и разни револвери, обично они белокораста, и велики, дугачки ножеви јатаганског типа. Једино је Колар уза се, о пасу, имао бритву црнокорку.² Тим оружјем убијани су уцењени и похарани домаћини, али и поједини хајдуци због разних међусобних сумњичења и обрачуна или из страха да један другог не одају властима. Тако је од хајдучке руке страдало десет хајдука, од Бркићеве чак четворица.³

Иначе, хајдуци су у својим јанцицима носили веома мало новца, а од ствари, накита и украсних предмета – ништа. Код њих се по хватању или убиству затекне само тек понеки дукат и динар, јер је све остало у рукама јатака и њихових жена и кћерки, а подоста и код љубавница, а што је и хајдук Војко непосредно пред стрељање потврдио: „Све што смо отели, њима смо дали.” Код Колара се при његовом убиству на шумском легалу на Каблару нашло само једно ћилимче и стакло са ракијом, у Војка, кад је ухваћен, 33 банке, три дуката и један наполеон, а код Симе Милинковића једино 48 динара. Ни у харамбаше Бркића није се затекло нешто више: седам дуката, пет руских рубаља, 11 динара у сребру и један тантуз.

² Као специјално помажуће “оружје” којим су се послуживали при нападу на куће у ноћним сатима Војко, Бркић и Владислав носили су са собом по “хајдучку воштаницу”, да њоме расветле простор пред собом.

³ Од својих другова побијени су хајдуци Дмитар Трифуновић из Палратишта, Благоје Јевтовић из Гугља, Живојин Ђирковић из Рожаца, Драгомир Кондић из Трбушнице, Милош Јовановић Хрват из лазаревачких Зеока, Тихомир Кузмановић из Копљара, Живојин Јоксимовић из Орашца и Ђорђе Преловић из Јеленца.

Тако бедно и са незнатно новца завршавају они који су себе радо и с великим поносом називали горским царевима. Хајдуци су се у претепним писмима која су упућивали газдама и среским капетанима и начелницима самоословљавали као цареви „из горе зелене”. Међу њима су Владислав Јовићевић, Борисав Дукић, Милан Бркић, Војко Тимотијевић, Митар Колар и Митар Трифуновић. Један пример тог горског царевања добро се види из уцељивачког писма из 1894. године трговцу Павлу Андрићу из Лесковица, у коме се на крају наводи: „Уосталом примите поздрав од царева горски. Написа и подписа својеручно Борисав Дукић цар горски, Владислав Јовићевић, Петроније Живковић, Адам Кузмановић, Војко Тимотијевић, Милан Бркић.”

Ко су стварно ти цареви били пре него су се одметнули у хајдуке и из каквог су друштвеног и економског слоја потекли? Одмах се може рећи да су сви (осим Војка, који је био из имућније куће) из сиротињско-убогих породица и да су као такви, мање-више изопштени из друштва, приморани да буду слуге, надничари и печалбарске дрводеље и дунђери. Бркић је неколико година слуговао, а бавио се и дунђерлуком градећи по селима качаре, вајате и друге зграде. Борисав Дукић је такође више година био слуга, а радио је и као дунђерин по Колубари и Лазаревцу. Митар Трифуновић и Илија Павловић су дрводељисали, а Милош Јовановић Хрват је копао бунаре и надничио. И Владислав Јовићевић је једно време служио, а то су чинили и Аврам Петровић и Јосиф Ковачевић Ћоро, док је Сима Милинковић “још као дете пошло по служби и скитња. Где он није био и где није служио! Био је чак и у Београду!” Извесни су били досељеници из далеких брдских крајева: поменути Аврам је дошао у Брежђе из Херцеговине, а Цоковац и Гвозден из Старог Влаха, први у Зеоке, други у Тијање. Иначе, неки су пре одласка у шуму имали склоност за ситније лоповлуке. Бркић је, на пример, оптуживан да је украо јагње, Војко кошницу, а Гвозден – неке овце. Тако су од ситних крадљиваца постепено постајали велики разбојници.

И сад су се сви они преко ноћи прометнули ништа мање до у неке царске људе, којима је главни посао да се за своје досуђено сиромаштво разбојништвом, отимачином и убиствима свете најимућнијим и најугледнијим домаћинима, газдама и трговцима. Ти јадни умишљени цареви се као заплашене зверке провлаче кроз горске гушћаке да би избегли потере жандарма, пандура и потајника и чаме по јатачким избама, стално у стрепњи да их јатаци не издају властима или их, у погодном тренутку, побију. Они се веру по планинама, брдима, потесима и насељима

необичних и тајанствених назива: по Папратишту, Маковишту, Околишту, Ражани, Мравинцима, Растовачи, Маглешу, Риору, Козомору, Краљевом Столу, Градачкој стени, Мраморју, Белом Камену, Љугичкој бари, Сувој чесми, Хајдучкој води, Тометином Пољу, Смрдљиковцу, по шумама Струганика, Ореовице и Тесног Рта... Тако зверају док их не стигну потернички куршуми или не падну у жандармско-пандурске руке. Ти највећи сиромашци и несрећници, те шумске зверке, које се при хватању махом нису држале храбро и одважно. У томе је изузетак само Цоковац који је био „јунак за тројицу” јер је из колибе у Вапи, кад су га жандарми позвали на предају, одговорио: „Жив се у руке не предајем, г. начелниче, а с мртвим можеш чинити што хоћеш!” И бранећи се, сав је изрешетан и унакажен жандармским мецима.

Како су изгледали поједини хајдуци по спољашњем облику и какви су били по духовно-карактерним особинама сликовито је и живо приказано у „Хајдучији”, а овде ради јаснијег увида у изглед и ћуд њих неколико наводимо Тодоровићева опажања и процењивања, при чему су погдегде испуштени извесни мање битни детаљи.⁴

БРКИЋ је пун човек, средњег раста, правилно развијен, смеђ, с крупним, плавим очима, с неошпишаном косом, која му пада преко високог чела, на коме се, близу раздеока, једва приметно види мали ожиљак од ране добијене приликом хватања његова. Бркић је тек у 25. години, има мале бркове и младу браду, која је обујмила цело лице и која се повила напред, те му придаје у неколико јеврејски тип. Израз му је лица помешан... Али ако га загледате боље и изближе, опазићете како му је горња малко у средини као засечена усна и помало прћав на половини као пребијен нос, дају лицу некакав немно, тупи и зверски израз. Иначе, на први поглед, Брковићево лице не чини немно утисак. Напротив, кожа му је лица прилично нежна и бела... што пријатно утиче на гледаоце...

Тодоровић је запазио и да у Бркићевим очима “има нечег фанатичног, занесењачког, као што се опажа код религиозних фанатичара”, а хајдук Владислав је за младог и тек похајдученог Бркића рекао да је “ватра жива, за го челик хвата”, док га је домаћин Ђорђе Драшкић из Полома видео као “једно здраво момче, да га је милина погледати”.

ВОЈКО је млад човек – тек му је 25 година. Да га случајно сретнете обучена у какво господско одело, морали би стати да га загледате и да се упитате: какав ли је ово господичић, јер Војко збиља нема сељачки изглед. То је човек средњег раста, телесно врло лепо развијен... Има црну густу косу, средње црне брчиће и црну и младу браду, очи су му граорасте, нос правилан, уста умерена, припијена; коже је меке, глатке, веома беле; руке су му мале, с кратким пуначким прстима, и тако нежне и беле, што рекли сељаци, као у писара. Гледајући те руке, ко би рекао да су оне икада могле починити оне страшне злочине, од којих се човеку кожа јежи, а које Војко прича тако живо и тачно, тако весело и насмејано, као да говори о каквим љубавним догађајима... Кад говори чешће суче бркове и гестикулира рукама. У његовом причању има

⁴ Поред веома успелог мање-више литерарног Тодоровићевог портретисања, често су поједини хајдуци, јатаци, саучесници и сведоци укратко описивани као по једноличном обрасцу за личну карту или криминалистички досије – без неке оригиналности устаљено се ређају изгледи појединих делова главе (коса, обрве, очи, нос, образи, бркови, брада).

некег глумачког... у говору намешта, често се мази, умиљава и о најгрознијим злочинима говори тако слатко, као да прича о меденим пољупцима обожаване драгане.

КОЛАР – Ово је био најсвирелији и најгрознији од свију хајдука, на овоме крају. То је управо био крвожедни звер, а не човек. Он је убијао људе за најмање ситнице. Усијати вериге, па њима опасати гола човека, усијати машице, па откидати својој жртви парче по парче меса или ухватити је за нос и тако водити за собом – све су то за Колара биле ситнице. Куд год је прошао, где год је стигао, он је за собом остављао широк траг невинне људске крви... Дмитар је био од куће крајњи сиромаш, а имао је велику фамилију. С тога је био ненасит у грабљењу. Он је био готов да за динар убије човека... Колар је био звер међу хајдуцима... један од најужаснијих међу свима ужасним хајдуцима нашим. Кад год је требало изнуђивати новац, сећи, пећи, клати, убијати, ту је увек био Колар први да потегне вреле вериге, или проклету бритву своју, којом је најрадије бабе клао.

СИМА – То је повисок жгољав и врло сувољав човек, од својих 25-26 година, једна изгледа, земљане управо мртвачке боје у лицу, с подугачком шиљатом пепељавом брадицом. У снази је мршав као хрт, а уз то и шкрофулозан... Цела појава је врло једна, а пре личи на каквог изгладнелог испосника, но на обесна хајдука.

Оно његово мршаво, земљано лице, с припијеним уснама и оголићеним зубима чисто изазива сажаљење. Израз лица и цело његово држање, издаје неку тешку болешљивост, беду и сиротоване од детињства, као и неку неодређену тугу, која је ударила печат на његов поглед, на његов израз, на цело биће његово.

ИЛИЈА је такође млад човек... и када је оглашен за хајдука, тек му је било 23 г. Илија је крупан, висок, најкрупнији од свију ових хајдука; телесно је добро развијен, али има веома чудан крој главе. Чело му је некако сиљоштено, тако, да му глава изгледа чисто зашиљена; иначе то је по свему угледан човек. Смеђ је, браду брије, има умерене бркове, а косу спред спушта низ чело. Има чудне, мале, дремљиве очи, које веома подсећају на очи дремљиве мачке. Отресит је; говори тачно и јасно, глас му је пријатан...

ГВОЗДЕН је висок човек, веома црне масти, као угљен црне косе и бркова, а браду брије. У лицу је блед и слабуљав, црте лица правилне су му и доста симпатичне; очи црне велике, које држи увек оборене, гледајући преда се, као да се стиди онога свега што око њега стоји и као зликовца га посматра... Врат носи завијен марамом – шкрофулозан је.

Гвозден је даље описан најнегативнијим и крајње увредљивим одредбама. Назван је вајним, на силу и под морање хајдуком и кукавицом, „коме би лепше приличило, да је Мрљавко Слеччевић”, чак и животињом која се при хватању толико престравила „да збиља није могла једне речи изустити”. Осим тога окарактерисан је и као блесаст и шашав!

Тако су сви хајдуци приказани као окрутни и немилосрдни зликовци и разбојници, без иједне позитивне осећајне црте. Једино је Бркић два пута омекшао душом и ганутљиво се до срца и плача искрено отворио. Једном при помену рано умрле мајке „очи су му биле пуне суза”, а други пут, кад се суочавао са сестром која је „једнако јецала”, а он се од јаког узбуђења покушавао да прибере, „али га сузе савладаше и он се скљуси на клупу, наслони главу на руке и сам узне јецати”! „Ово су биле истинске, непатворене сузе” – записао је Тодоровић, па је и сам потрешен изашао из суднице мислећи у себи „како је страشان и бескрајан лабиринт душа човечја”. До јуче безмилосни човекоубица, хајдук сад „болно уздише за матером и за горком судбином својом”.

О хајдуцима је још речено да имају обичај да по извршеним разбојништвима свирају, певају и пуцају. Као да се после гнусних злодела враћају са какве сеоске светковине па се успут обесно веселе! По убиству тројице домаћина у Субјелу хајдуци су „отишли у срез пожешки, а уз пут певали, свирали и шенлучили међући пушке, као да се враћају с какве свадбе а не с крвава злочина”. У Пухову су по нападу на Вучка Карића из Крстаца „свирали идући низ Белицу, али не у тамбуру, већ у кларинет што цигани свирају”, а по страхотним убиствима у Душковцима – „певајући појახаше коње и кретоше уз друм за планину”. А при хватању Војка и хајдука Јосифа „где у папрати седе раскомоћени” један је од њих свирао у хармонику.

.....

Као хајдуштво Пера Тодоровић је веома јасно осветлио и јаташтво као непрестаног сарадничког саодносника у свим хајдучким пословима, при чему је приметио да су се извесне породице јатаковањем бавиле као неким наследним и устаљеним занимањем. Јатака је било у многим селу од драгачевског Пухова па преко подмаљенског Горњег Лајковца до шумадијског Смрдљиковца. У „Хајдучији” читамо: „Изгледа, да је отров јатаковања тако био обујмио ово несретно село Смрдљиковац, да у њему скоро није било дома, који није био помешан у јатаковање. Зацело, истински и прави Смрдљиковац.” Говорећи о јатацима Јелисијевићима и Рајчевићима, Тодоровић је навео да „тако исто видимо овде наследство у злу, у неваљалству, где су створене читаве јатачке династије, где јаташтво и хајдуштво прелазе с колена на колена и где се сви чланови породице баве тим занимањем.” И стварно, из фамилије Јелисијевић пред чачанским судом појавило се осам, а из Рајчевића куће четири јатака! А, по речима самих хајдука, јатаци су као наговарачи и подводници „гори хајдуци но ми у шуми, само што су они слободни”. За једног ће рећи да је волео „мало да шарне с хајдуцима, (а) сад ми се овде гради читав светац”, а за другог да је „мутио с хајдуцима”, али да је истовремено с властима сарађивао („мало је лагао нас, мало вас”). За дволичну улогу газде Јеврема Томашевића из Рајковића записао је да је „вешто разалео своје замке на две стране. С хајдуцима удесио да превари власт и свог ортака, а с влашћу опет удесио, да се може слободно састајати с хајдуцима, дакле, да заклони своје јатаковање, а доцније, ако нађе свог рачуна, да може хајдуке издати, па за њих и учену примити”.

Упознајмо се сад и са ликовима и поступцима неколико главних јатака.

НЕДЕЉКО ИГЊАТОВИЋ ИЗ ДЉИНА – Висок, крупан човек око својих 40 год., косе црне, обрва великих смејих, бркова црних великих, носа велика, подугачка. Носи „бакембарте“ и испод доње усне на средини малу брадицу, иначе се брије. Одело сељачко. Целокупан изглед достојанствен. Кад га човек погледа онако крупна, пуна, глатко избријана, мислио би да је то какав енглески лорд, а међу тим то вам је обичан јатак хајдучки.

А по хајдуку Војку, Недељко је покварен човек, „права губа за половину ових хајдука“, „гори од сваког хајдука“, вешт и препреден, који целог живота чини злодела али их опрезно крије „као змија ноге“. Пред само стрељање, привезан уз колац, Војко је рекао: „Недељко је пет пута већи зликовац од мене.“ А пре тога, у току судског претреса он је овог „отровног“ јатака овако окарактерисао:

Ево, господо, погледајте овога Недељка! Кад га овако видите, па још да га сретнете у слободи, кад се лепо намести, кад метне револвер за појас, ви би рекли: е ово је баш неки ваљан и поштен човек. Па да га чујете како слатко говори, па да га видите како лепо уме с влашћу, ви би се заклели у сто манастира, да овај човек не може имати никакве везе са злим људима. Међу тим, господо, ово је прави отров; он није само мене упропастио, он је читаву гомилу младих људи на зло навео... Он, господо, сву ноћ пије с хајдуцима па ујутру устане, лепо се дотера и очешља, па изађе међу свет, поздрави се с овим, поздрави се с оним, свакоме рекне лепу реч, он је свима добар...⁵

НИКОЛА РАЈЧЕВИЋ ИЗ ДРУЖЕТИЋА – То је човек од својих 50 година: висок, витак, мршав, погрушене црне косе, напуштене скоро необријане браде, гршавих, потпишаних бркова, велика дугачка носа, изнурена, сломијена и малаксала тела, тупа, равнодушна, болешљива погледа – у опште један очајник, на коме по целом држању видиш да је и Бог, па и он сам од себе руке дигао, и да се предао некој тупој бесмисленој равнодушности... Као год што је јадан он сам, тако је јадно и оно одело на њему... У опште, цела појава бедна је и јадна – у свему налик на тешка болесника, који је јуче изишао из болнице и на се навучао некакве слепачке рите, које су му узгред пружили милосрдни сиромаси...

А међутим, то је човек, који је у своме крају играо видну и угледну политичку улогу; он је био некад доста виђен трговац и више пута бивао је председник у својој општини, а у великој уставотворној скупштини 1888. год. он је био и посланик народни, изабран као кандидат радикални...

БРАЋА ЈЕЛИСИЈЕВИЋ из Горњег Лајковца – О работама браће Јелисијевића Прибиславу, Милинку и Миши сазнајемо из исказа хајдука Војка и самих њих. Војко их назива „занације у јатаковању“ и о њима је на испиту у Београду рекао:

Кућа Јелисијевића у Г. Лајковцу под самим Маљеном планином и најудеснија је за прикривање хајдука. Та је кућа служила као главно станиште и станица многим ранијим хајдуцима, па и мени и мојим друговима... Миша је увек, кад смо се у Маљену налазили, давао знак да се ничега не бојимо, певајући гласно „Листај горо, нека има лада“, те смо онда знали да слободно можемо долазити, а кад је ћутао, ми смо се варакали мало даље... Највеће су нам

⁵ Недељко Игњатовић је послужио као прототип по коме је Светолик Ранковић обликовао лик злог Ча-Вују у свом роману „Горски цар“. Иначе, постојао је опасан хајдучки саучесник Вуја Милаковић-Чача из Мушћа чије је име Ранковић „позајмио“ додавши му Недељкова јатачка својства. У Тодоровићевом извештају се помиње и чувени хајдук Ђурица Перовић из Горњег Лајковца, кога је Ранковић „преуредио“ у главни истоимени лик свог романа.

услуге чинили Прибислав и Милинко, и то не у своју корист него у корист целе задруге, јер смо им то добро плаћали. Они су нам казивали у кога у околини има новца и подбадали нас да идемо да их опљачкамо...

Међутим, двострукост свог лика оцртао је сам Прибислав на саслушању у Београду:

Ја нисам јатак хајдучки ни хајдуцима чинио услуге јатачке ради њихове користи и да их сачувам од власти, већ чинио сам им у неколико у тој намери, да се они са мношвом спријатеље и да ми се повере, па да их згодном приликом подведем властима, да се похватају или побију, што сам најпосле и учинио.

На чачанском суђењу су се појавила и четири јатака и саучесника женског рода. Тодоровић наводи да у многим приликама „заљубљене женске биле су најбољи чувари и јатаци хајдучки”. То најбоље потврђује Тодосија Рајчевић из Дружетића, која је свом мужу рекла: „Прећу пристати да једно дете наше закољем, но да хајдуке издам. То ми немој помињати!” Та њена деца, девојке Јелена и Винка, и саме су биле јатакиње, а Јелена и Бркићева милосница која му је, наводно, на Маљену рекла да би пре сто пута умрла и да би пристала да и њу и сву њену породицу „на комаде исеку” него што би му учинила какво зло. А већина хајдука имала је љубавнице међу јатачким женама, девојкама и удовицама. Осим Бркића, зна се да је и Владислав Јовићевић имао своју јараницу, једну „покварену девојчуру”. Све четири јатакиње су енергично изјављивале да нису имале везу са хајдуцима и ниједног нису одале. Баба Стаменија Јовичић из лазаревачких Зеока, иначе удовица, бранила се: „Зар је мени, г. председниче, у мојим годинама до јатаковања?! Јадно ми јатаковање, кад једва носим и ове моје старе кости!” А за сведоке против ње, за које тврди да криво сведоче из пизме, каже: “Али ничему се не чудите, господине. За једну банку можете у сваком селу наћи по 50 оваквих сведока.”

Од јатакиња најзанимљивије су поменуте Тодосија и њена кћерка Јелена, која је знала напамет многе стихове из “Горског вијенца”, а о којој се причало да се преоблачила у мушко одело и да је умела да гађа из револвера добро као и Бркић. Отуда је, ваљда, на једном месту Тодоровић именује и као хајдучицу.

ТОДОСИЈА – Она је средњег раста, пуна, забрела, у лицу као поднадувена и бакарне боје – одмах се по свему види да радо загледа у чутуру. У младости није била без неких дражи, али дуг, неуредан и неупутан живот, а нарочито злоупотреба чутуре, дала јој је лицу некако груб, немно и суров израз, који у неколико разблажује само пријатан осмех на њеном иначе непријатном лицу.

Обучена је небрижљиво у обичне сељачке хаљине тога краја, а забуљена је неком жутом шамијом, те јој се лице тек у пола види.

Говора је жива, отресита и слободна... Она пак у своме говору не само да је слободна, него на махове и цинична...

ЈЕЛЕНА – То је повисока, једра, здрава, сељачка девојка, обичне сељачке лепоте, чисто обучена и поноситог држања. Сад је у 22. години. На њој је богато ишарана и лепо грађена сељачка сукња, лепа кошуља с везеним недрима, колиром и зарукављем, што је све њен ручни рад. Косу сплела у перчин и савила око главе, као што носе сељачке девојке. На врату јој је неколико низа ђинђува. Одговара слободно, отресито и оштро.

На другом месту Тодоровић је дао заједнички опис Јелене и сестре јој Винке, при чему је, осим указивања не њихову уобичајену народну ношњу, укратко описао и њихов изглед и понашање:

Оне су мало више од средњег раста, витке, пунане, природно бела лица а смеђе косе. Поглед им је слободан и одрешит. Цело држање присебито и пажљиво...

Пада у очи да су бројни јатаци потицали из имовински добростојећих породица и оних које су повишено приклоњене радикалима. Ведесмо да је Никола Рајчевић био радикалски посланик у уставотворној скупштини, а радикалски прваци у свом крају су и јатаци Ђорђе Папић из Пријевора, Милија Карић из Крстаца, Периша Чвркић из Рожаца, Пантелија Драгутиновић из Каленића и још неки.

Поменимо најзад да је било случајева да су и људи из саме државне власти били у тесној спрези са хајдуцима. Они су ради новчаног ћара умешани у јатаковање и заштиту хајдука, чиме су се морално срозали на најпоганије дно нељудског кала. Поједини општински председници и срески капетани зарађивали су новац од хајдучких отимачина! Хајдук Живојин Јоксимовић из Орашца уверавао је трговца Живка Плећовића из Аранђеловца:

Море хеј, главо, шта ти мислиш?! Готово сви општински председници у срезу колубарском наши су јатаци, а главни јатак наш, то је главом сам капетан Пајовић. Он је државни чиновник, али он од нас хајдука прима већу плату, но од државе. Ми смо му ту недавно дали 200 банака и он зна да ћемо му и још дати, чим какав ћар задобијемо. С тога он нас чува.

А један жандармеријски каплар наводи да је хајдук Владислав Јовићевић „шест банака дао капетану Тадићу из Лазаревца, па је капетан тим новцем правио весеље, на коме су били сви председници и кметови среза”. Чак је тако и народни трибун Ранко Тајсић оптуживан, али без судског доказа, да је сарађивао са хајдуцима.

.....

Какви су хајдуци, јатаци и сведоци кад на суду укрсте своја виђења и доказе? Одмах се може рећи да и једни и други и трећи доста лажу. Упоређујући исказе и признања са неких претходних испита и саслушања у Мионици, Београду и Ваљеву, али и у другим среским канцеларијама и селима са оним која су се чула на чачанском претресу, испоставља се да хајдуци много штошта поричу и друкчије приказују,

прибегавајући свакаквим обманамa. Показало се и у Чачку да се готово сви – и хајдуци и јатаци и саучесници и сведоци – да би избегли одговорност или извукли за себе неку корист, служе лажима, што је уопште уобичајена појава на свим судским расправама. Поједини сведоци криво сведоче или из ината или ради новца који им је обећан или дат. За неколико банки, за жито или сено они казују како им је давалац пара наручио. Један се од њих чак хвалио да хоће за паре да сведочи „јер му је фајда као сиромаху човеку”, други је изјавио да би и он теретио друге „да имам неки ћар од тога”, док је један јатак рекао сведоку против њега: „Ти се као сведок сада против мене јављаш или по нечијем наговору или што би хтео од мене џабалука.”

Лажу и поједини опљачкани домаћини да су им хајдуци отели већу суму новца него што стварно јесу. Отуда су у Тодоровићевом извештају доста честе речи *лажати* и *лажеш*, којима се узајамно оптужују учесници на суђењу. Неискрени сведоци неискрено сведоче. И сам Бркић је узвратио једном јатаку: „Хајде, лажи, лажи!”, а за Бркића је његов садруг Сима тврдио: „Лагао је њих стотину, па сад лаже за све ове.”

Да би се одбранили, многи притвореници на суочењу „одмах спопадно противника најцрњим грдњама”. Противници се међусобно оптужују и вређају многим дозлабога грдним, ружним и срамотним речима: покварен, рђа, пропалица, стрвина, животиња, шкембе, лопуза, положара, ценабет, поганац, пржибаба, поганија, кеша, вуцибатина, попескара, курва, куја, псина, псето, каишарчина, глобација, пуваћ, говнаћ, хајдучка булумента, торлакача, матора вештица, лајати, укурвити се. Веома је занимљив „лажовски исечак” из унакрсног сучељавања јатака Недељка Игњатовића и хајдука Војка. Недељко најпре Војка назива лопужом и полажаром, који је очима крао, па наставља: „Војко се решио да лаже, па му је сад све једно, хоће ли лагати за торбу или за пуна кола.” Војко му на то одвраћа једнаком мером: „Недељко, баш си опасан човек, кад можеш да лажеш овако ашићаре, баш мени у очи.” У поганим грдњама најпознатији је био јатак Радоје Шујдовић из Горњег Лајковца, који се овако устремио на Стојадина Ковачевића из Берковаца: „Што лажеш, рђо од рђаковића! Што лажеш, рђа те убила!... и ти мени да рекнеш да сам ја јатак хајдучки! Пу.....(пљује га) срам те било од г..... твоје... И ти си ми неки трговац ... Којишарчино и глобацијо један!”

Оваква жестока пребацивања и прекори произлазили су из несношљиве нетрпеливости и осветне мржње, којих је, судећи по садржају „Хајдучије”, у српском селу тог доба било и напретек. Комшија на

комшију, чак и брат на брата „тера пизму“, па се на суду често чује да неко некога „криви из пизме“, да сведок говори лажно „из пизме“, „све је то из пизме“, „из пизме и ината“, „терао си пузму“, „терети из пизме“, „из пакости“. А пизма, по пореклу грчка реч, дошла у наш језик преко Турака, означава омразу, мржњу, непријатељство, злобу. Те клете пизмене нетрпељивости нарочито су се распламсале и продубиле са настанком кивних раздеоба политичких странака и њиховим трвењем око заузимања и очувања власти. Зато наилазимо на Тодоровићеву суморну тврдњу: „Још је жалосније што ту виђамо, како партиска и политичка подела и завада често сеје непомирљиву омразу чак и међу једно-крвним рођацима“. Из те раширене озлобљене пизмености рађала су се многа произвољна, нечасна и подла оптуживања заснована на пустој лажи и мржњи па се у судском сучељавању и препирању противних страна сусрећу оптужујући противуци: „Али то што велиш није истина, и криво ћеш се заклети“, „мало је лагао нас, мало вас“, „хајд, лажи, лажи“, „и чича је лагао, лагао“. И сам хајдук Сима Милинковић рекао је за Бркића и себе: „Он је лагао, а ја сам морао за њим полагивати.“

.....

Из свега искрсава питање који су прави узроци овако раширеног хајдуштва и зла које је оно доносило, а за које је хајдук Војко по убиствима у Душковцима казао: „Е, мој брајко, дубоко је семе хајдучко! Не затире се оно тако лако.“ Најпре ваља рећи да се то све дешавало уздуж планина које су вододелница моравских и колубарских вода, а чија су пригорја насељена плахим и у реакцијама избрзним динарцима са херцеговачких, црногорских и старовлашких брда. То су гудурави предели који се пружају од Повлена, Црнокосе и Јелове горе, па се преко Маљена, Сувобора и Рудника спуштају до ниских космајских и венчачких подгорина, а који су већином подоста удаљени од већих градских насеља. Тако је Маљен постао нека врста хајдучког збега и зборно место на коме су хајдуци, наводно, на својој скупштини изабрали за свога врховног харамбашу Бркића, а с обе стране ове планине постојали су опасни и хајдуци и јатаци. Но, карактеристично је и загонетно откуда се баш у пожешком иначе омањем срезу и то само у његовом источном делу, оном горовитом, који се од Добрињске реке уздиже

према Каблару, појавило у тако кратком временском размаку бројно „семе хајдучко“.⁶

Осим тога село је још по много чему било богоостављено и заостало јер је културно-просветно тек почело да се отима од вековне неписмености. Основна училишта су још била ретка па је велика изузетност био описмењен човек. Због тога „школовани“ хајдуци и поједини учесници на суђењу о себи с поносом истичу: „Писмен сам“, „писати знам“, „умем писати“, док остали наводе да то не знају и да их је у њиховим тужбама потписао неко други.

Уз то, економско-привређивачке и друштвено-политичке прилике биле су веома неповољне. Деобе сеоских задруга се после српско-турских ратова нагло убрзавале, одељени задругари су на уситњеним поседима све више сиромашили, а надирање новчано-тржишне привреде економски је раслојило село и од новца стварало безмало праву светињу. Истовремено, превирања и непомирљива сукобљавања међу политичким партијама била су сувише непромишљена и рушилачка те су довела до Тимочке и Горачићке буне. Династији Обреновића и властовању напредњака и либерала све је више опадао углед у народу, а силовито надирање радикала је све неодољивије заузимало освајачког маха. Отуда Пера Тодоровић корене хајдучком злу види у нетрпељивим политичко-страначким сучељавањима, али и у нечасним работама власти, па и у општем паду морала у свим друштвеним слојевима тадашње Србије. По њему, хајдучија није искључиво ни чедо радикално ни полицијске власти, већ је она „плод целокупног нашег друштвеног и политичког стања“. Зато ће он појачаним словима написати: „У појави данашње хајдучије у Србији помешана је и политика и утицај нашег политичког партизанства.“ Слично њему мисли и бранилац Ранка Тајсића, адвокат Милан Димитријевић Дуја: „Али“ - вели он - „за све то, господо, метимо руку на срце, те истину кажимо, није крив само народ, није крив само сељак, већ смо добром половином греха, ако не и више, криви ми што се зовемо господа и интелигенција и да треба половину тога греха да тргнемо ми на наша господска леђа, а после да прионемо да лечимо земљу од неваљалства где га има.“

Раздорна политичко-страначка крв ушла је и у неке хајдучке главе па су они пљачкали, мучили и убијали поједине напредњаке и либерале,

⁶ Осам је хајдука из четири суседна пожешка села: Бркић, Трифуновић и Павловић (из Папратишта), Војко и Благоје (из Гугља), Гуцић и Колар (из Доње Добриње), Владислав (из Табановића). А ту је и њихов девети садруг Сима из Тометина Поља, које је у непосредној близини поменутих села.

што и сам Бркић на суду признаје: „Ја вам, ево отворено кажем, ја сам нарочито убијао непредњаке и либерале”, а и Војко је изјавио да су смилци неке људе „због партијског гледишта”, оне који су се, као махом велики партијци, улагивали полицији, а које су они зато мрзели. Власне људе из ове две странке хајдуци су називали напредњачким и курџонским сукметицима и регенатима, па чак и Турцима! (За једног газду Бркић је рекао: „Чим је напредњак, он је Турчин.”) Какав је однос хајдука према напредњачким и либералним кметовима и председницима јасно се види из два њихова претећа писма највишим представницима окружне власти. У једном се, упућеном начелнику округа ужичког, прети: „Ми се нећемо одуставити док не скинемо количину напредњачких и либералних глава. А зашто? За то што су нас напредњаци и либерали отерали у бекство. Отерали сте најбоље српске војнике у шуму и једнако одмећете све вашом силом поганом.”⁷ У другом писму намењеном начелнику округа рудничког, Бркић се цинично „извињава” што је у Миоковцима убио једног општинског либералног првака: „Извините што нам је севте да вам прво потпишем из моје магацинке оставку вашем Живану Радојичићу, либерарној перјаници!”

.....

На основу свега што се сазнаје из Тодоровићеве „Хајдучије” стиче се неповољан и веома песимистичан утисак о српском патријархалном селу, јер се оно исказало у најцрњим бојама. Њега су захватиле неке изврнуте друштвене прилике, неко несловесно преступништво и погубно чињење које је извитоперило и потиснуло старе чојствено-моралне вредности. У њему су увелико овладале слепе мржње, зависти и освете да се може говорити о озбиљном духовном изопачењу и патологији и појединаца и читаве народне заједнице. Доиста је реч о испољеној епидемичној патологији духа и морала јер људи који се толико мрзе, свете и убијају далеко су од сваког душевног здравља. За хајдуке који разбојниче и грозно усмрћују мирне и недужне домаћине и о својим језивим суровостима причају хладнокрвно и чак с поносом неоспорно се може тврдити не само да су морално нездрави већ и да су озбиљни душевни поремећеници. „Бркић је” - бележи Тодоровић - „с нарочитим задо-

⁷ У потпису је наведено: "Председник суда Напредњачке и либералне странке хајдук Милан Бркић с.р.", а потом следе имена Митра Колара, Војка Тимотијевића, Митра Трифуновића и Илије Павловића.

вољством и с многим појединостима описивао баш она дела где је био најсвирепији и где је својим рукама вршио сече и проливао крв". Тако он о страшном погибству Јована Стефановића из Дружетића и његове жене говори цинички равнодушно и без имало покајног расположења као да је реч „о заклању обичне кокошке какве", иако је он Јована зверски убио коцем, а жену му Колар још зверскије заклао бритвом. Слично Бркићу и Војко је о својим злочинима казивао „тако весело и насмејано, као да говори о каквим љубавним догађајима"! Такође се за многе јатке, саучеснике и сведоке, па и за носиоце локалне политике и власти са сигурношћу може тврдити да су оболели од нечовештва, које не зна ни за какве моралне обзире, јер већина њих безочно лаже некритички сваљујући сву кривицу на друге, а себе приказујући као сасвим невинне. Шта се то збило са старим патријархалним селом да се добар део његових житеља одао моралном безакоњу и кварежи и уплео у мрежу безбожних и ђавољих работа? (А несрећа је што их је још много таквих остало изван оптуженичке клупе и узмакло од сваке озваничене судске правде па се у својим селима и даље прсе као поштени и часни.) Зато је Бркићу рекао Теодосије Јодић из јесеничких Ратара да „они главни кривци иду сербез, њима нико ништа не чини". Тако је сенка са чачанског суђења указала на најтамнију страну живота српског села и друштва у целини у последњој деценији XIX века. Сувише суморна слика руши мит о идиличном нашем селу и оповргава мишљење да је оно било по свему здраво и честито и да је све радило како је Богу мило и приступачно.

Додуше, та се црна слика показала само на ограниченом географском простору, на „шестини" Србије, на коме је хајдучија бездушно царовала, а то је, случајно или не, она дуљница од Гуче до Степојевца на којој је 1914. године однета сјајна победа над аустроугарским региментима у Колубарској битки, а на којој је 1941. дошло до срамне поделе између четника и партизана и до бесомучног братоубилачког крвопролића. (Не заборавимо да су у најпланинскијем делу тог простора Равна гора, Брајића и Струганик, где се вође противничких табора нису могле усагласити да се избегну наступајуће међубратске изгибије.) А оновремена хајдучија није ништа друго до у малом својеврсно мирнодопско, али подмукло и необјављено противбратско ратништво.

Тако је Тодоровићев извештајни спис једно од најпуноважнијих и најистинитијих сведочанстава о тој и таквој Србији, а и он је већ на самом почетку извештавања записао: „Истина, света узвишена истина биће једини руковођа нашег пера." А та је истина да су од почетка про-

лећа па све до краја јесени хајдуци чинили невиђена разбојништва, похаре, мучења и убиства, на шта указује податак да је на суду у Чачку окривљено 96 људи за 180 кривичних дела почињених у шездесетак села почев од драгачевског, пожешког и црногорског па до колубарског, космајског и јасеничког среза и да је за њихово што потпуније расветљавање било призвано чак 1.300 свакаквих сведока! Истинито је да је пред председника суда, тужиоце, судије и првозаступнике изашао и „целокупан живот, целокупно друштвено и морално стање читавог једног краја нашег, који захвата добру шестину Србије”. И истина је да је на том судском процесу осуђен 71 оптуженик, од којих шест на смрт,⁸ 25 на двадесет година робије у тешким оковима, по два на 15 и 10, а остали на робијање од три до шест година. Па, и поред тога, непобитно је да су неки „највећи зликовци умакли некажњени”, јер су остали ван суда, било да су се притвора „спасили парама и купљеним порицањем ранијих хајдучких сведоџба”. Јер „хајдуци су порицали с намером да заклоне кривце” зато што им је за то плаћено и „што је таква погодба учињена”.

Да би сва таква Србија са својом хајдучијом била што очигледнија, Тодоровићеви извештаји су илустровани фотографијама пет хајдука, 17 јатака и девет саучесника, чијим је ликовима сликовно појачао доживљавање написане речи. Ти осуђеници су изненађени и зачуђени јер су први пут стали пред фотографску справу и то у немилим затворским околностима, у оковима на ногама и рукама. Бркић и Сима седе са магацинкама на готово преко колена и укрштеним реденицима преко груди, а Владимир Савић, јатак код кога су ухваћени, са снуђеним и заплашеним изгледом. Сви остали су у стојећем ставу, с рукама спуштеним низа се, тако да се добро не њима уочава ондашња народна ношња, коју још није почео да захтева варошки, „немачки” и „палицијашки” начин одевања. Али, те су фотографије много значајне што се са њих могу непосредно сагледати веома занимљиве физиономије из којих се назире разнолика карактерна својства појединих хајдука и јатака. Тако се, на пример, указује да су ликови хајдука Симе Милинковића и Гвоздена Видојевића најстрашнији, што сасвим одудара од њиховог једног изгледа по Тодоровићевом опису. А ваља рећи да је фотографисање

⁸ Стрелани су крај ископаних гробова везаних очију и привезани за коље на пољани Авлачинци хајдуци Милан Бркић, Војко Тимотијевић, Сима Милинковић и Илија Павловић и њихов саучесник Велимир Петровић, док је саучесник Владимир Мирковић пресвиснуо у затвору уочи тог дана. Смрћу ових хајдука и оних који су побијени две-три године пре суђења у Чачку прохујао је Србијом последњи и свакако најмасовнији и најопаснији хајдучки циклус.

обављено у приручном затворском „атељеу”, у коме су окривљеници постављени испред, са својим стварним сеоским животом несагласних, античких канелираних стубова и сточића грађанских соба, до пода прекривених набораним чипкастим чаршавима или су, пак, стављени пред неку неодређену позадину.

.....

Укажимо, најзад, и на списатељске поступке којима је Пера Тодоровић исприповедао своја извештавања. Разуме се да је то првенствено чинио фактографски и стилем објективног новинара, али његово извештавање местимично има одлике и приповетке и романа и, посебно, драме (јер је доста садржаја изложено у дијалогу, што су испитивања и саслушања судске праксе изискивала). У ствари, опис сваког појединачног злочина истовремено је својеврсна дужа или краћа стварносна приповетка, а њихово обједињено мозаичко ређање „у наставцима” задобија особености ширег криминалистичког романескног штива, док цео извештај и садржином и начином драматичког излагања у знатној мери одговара делу трагедијског типа. Те појединачне судске „приповетке”, мада по основној садржини умногоме личе једна на другу, јер је у свакој реч о неком разбојништву, убиству, насилној изнуди или јатаковању, тако су вешто испричане да ниједна не делује досадно и монотono. Позивајући и одобровољавајући читаоце да са интересовањем „брижљиво до краја” пропрате његове извештајне приче, које сматра да су по живости и занимљивости изнад многих романа и драма, Тодоровић их је истовремено, унапред им предочавајући да их очекују страшне и крваве сцене „пред којима се крв леди и мозак камени” - у неку руку и застрашиво.

У процепу између објективне грубе и сурове истине коју је требало публицистички обелоданити и начина субјективног ауторовог виђења, он се трудио да, где год се то могло, реченицу и читаве пасусе литерарно уобличи, онако како то захтева лепа књижевност. Зато је за душковачки и миоковачки ужасан злочин записао: „Прост пренос и навођење службених акта и сувише би било бледо и сухопарно излагање; ова страшна, у људској крви тако обилно купана слика, потребује много живље и јасније боје, с тога ћемо се и постарати, да је измолујемо живо и разговетно, служећи се и свим другим подацима, које смо о душковачком и миоковачком злочину нарочито прибирали.” А за једно друго

разбојништво бележи: „Ово је дело читав роман, с тога ћемо га мало издаље описати.” Отуда на бројним местима као да је реч о правом књижевном жанру. Довољно је поменути само мајсторско књижевно портретисање извесних ликова хајдука и јатака па да се уверимо да је то учињено са великом „гогољевском” вештином. Као новинару литерарно надареном, многе су Тодоровићеве приповедне целине превазишле уобичајену фелџонистику и задобиле праву књижевну боју, понегде и поетски ритам, погледак праћен сентименталним и патетичним призивом. Поједине песничке реченице остваривао је стављањем придевских одредаба иза именице, док је у неким већим целинама књижевне учинке постигао слободним списатељским „искакањем” из документаристичких стега судских саслушања и аката. Та излетничка искакања понегде опомињу на уметничку репортажу, а понегде и на јанковеселиновићевски начин писања и она нису баш увек психолошки и белетристички довољно уверљива. За то је добар пример размишљање и разговор неимене старице из Тометина Поља са својим неименованим сином, јатаком, названим произвољно Жућа, о негдашњим часним временима кад су под њен кров долазили поштени људи, трговци и домаћини, а „сад” само свраћају „белосветске скитнице без куће и кућишта, пропалице које је сам Бог проклео”. Слично се може рећи и за слободно замишљен љубавни састанак и разговор Бркића и његове драгане Јелене на маљенским пропланцима, као и за још неке књижевне „исечке”.

Тодоровићев извештај је занимљив и са језичко-лексичког становишта јер је у њему пуно „старинских” сликовитих речи и израза, без обзира да ли су његови или неког од учесника на суђењу. У неке од тих речи спадају: качњак, посопкиња, мобилац, колара, дувањара, гмуца, уручак; склептати, усиљавати се, скљусити се, побиљушити, слиндарити, прждарити, уштркљати се; утврдо, ширимице, изодавна, присебито, ђугумаст, накрлат, забуљен. А ту су и синтагматски изрази: калија врљичара, пушка седмакиња, дукат ћошалија, сечени шећер, прићос човек, кесер-брада, миљојка вина, чаругцијски опанци, женска рушадија, трнули бркови, уречени дан итд.

Једно од својстава „Хајдучије” је и то што сви учесници на суду говоре чистим књижевним језиком, а без имало обојеног локалног и индивидуалног говора и неких личних узречица и поштапалица. Сви се изражавају екавски а познато је да је у драгачевском, пожешком и ко-сјерићком крају тада преовлађивала (и)јекавица. Свачије говорење је, дакле, језички поједначено и на изванредан начин покњижевлено, како би до читалаца допрла једноставнија, прочишћенија и комуникативнија

прича. Такође су готово сви присутни на суду веома речити па зборе прибрано, живо и одрешито, без икакве збуњености, застајкивања и замуцкивања, што на судским претресима најчешће није очекивано.

Тодоровић није ни за тренутак неутралан посматрач и извештач, већ писац који се осећајно саживљава са оним што чује и види. Он се узбуђује, уноси и „меша” у догађаје, умећући у извештај и своје субјективне исказе и коментаре. Тако он, поводом помагања Бркићу да побегне из чачанског затвора, каже: „То је зацело страшна појава, о којој треба озбиљно промислити. Ово је у толико страшније, ако се узме да су се ти ужасни људи могли наћи у редовима наше вајне интелигенције.” И у вези са чињеницом да су неки хајдучки и јатачки затвореници ослобођени из Београдског града парама, записао је: „Ово су жалосна али несумњива факта”. А већ на самом почетку извештаја, увидевши да је чачански процес „страховита крвљу и сузама заливена драма, а сам је судски претрес *џдосијски монсџрум*... какав још није излазио пред српске судове”, он осећа потребу да жали не само њене непосредне учеснике већ и целу Србију, па уздахно и помало патетично узвикују: „Ах, од свију највише треба жалити тебе, мила мајко, тебе јадна Србијо наша, тебе лепа и богом благословена отаџбино, јер од свију ти данас највише страдаш... О јадна, јадна отаџбино!”

Ко се данас наднесе над „Хајдучију” Пере Тодоровића и дубље сагледа и промисли њену тмурну и прљаву садржину, не остаје му ништа друго него да и сам сажалним и осуђујућим уздахом изговори исто што и Тодоровић пре 107 година.

OVER 'HAIDUK LIFE' OF PERA TODOROVIC

Reports of Pera Todorovic about court trials to haiduks – outlaws- at municipality court in Cacak were published daily under the heading – „Haiduk Life' in the special supplement of newspaper "Male novine" from 4th September, 1897 to 5th February, 1898. That dramatic trial was not only to haiduks and their accomplices and collaborators, but at great extent to the population of Serbia and to their crime inclined nature.

The aim of this experiment is to get a complete perspective and read critically the most important facts of the gloomy content of this all-inclusive testimony of deep political-social confusion and moral evil which ruled in a big part of Serbia in the last decade of XIX century, as well as to judge publicity-literary skill of Todorovic's writing.

Haiduks were beating and torturing their victims with cruelty, burning them with red-hot pothooks and took their money, clothes, foot ware, valuable things, other objects and weapons by force. Haiduks were armed with all sorts of weapons and they called themselves "Mountain Tsars" although most of them had been servants, day laborers and pick pockets before they became outlaws.

Some accomplices as well as collaborators were also described in a vivid way, both their appearance and mentality, in this unfavorable report. Almost all of them (as many of the witnesses) were lying in order to act maliciously toward other people or to revenge or avoid personal responsibility or take advantage for themselves.

The roots of so spread outlaws' life Todorovic found in unfair political-parties' fights, but in some immoral activities of municipal and regional government as well, and in general moral fall in all classes of the society of Serbia at that time. Outlaw's life is according to Todorovic "result of our general political and social conditions". From his report a rather unfavorable impression can be obtained about Serbian patriarchal society. The shadow from Cacak trial was cast on the picture of Serbian society life in the last decade of XIX century and pointed at moral pathology both of individuals and whole community, thus confronting a deeply rooted opinion that our traditional village life was idyllic, healthy and honest.

Pera Todorovic was writing his reports using factographic style of an objective journalist, but they also had characteristics of artistic reviews and short stories and novels and dramatic expressing. He used to form whole sentences sometimes paragraphs according to the rules of belle literature, at

the same time he was not a neutral observer, but a writer who compassionately described what he had seen or heard. He got excited, 'interfered' giving his own personal statements and comments. He pitied not only participants of those sad events but the whole of Serbia as well, he screamed pathetically: 'Oh, you are the one who should be pitied most, my dear mother, you, our only one Serbia, you the beautiful and blessed one homeland, because you are the one who gets hurt from us all ... Oh, poor, poor homeland of ours.'

Radojko Nikolic

A PROPOS DU "BRIGANDAGE" - RUBRIQUE TENUE PAR PERA TODOROVIĆ

Les comptes rendus de Pera Todorović sur le procès ouvert contre les brigands devant le tribunal de première instance à Tchatchak étaient publiés quotidiennement, entre le 4 septembre 1897 et le 5 février 1898, dans le supplément du journal "Male novine", sous le titre de "Brigandage". Ce procès dramatique était intenté non seulement contre les brigands et leurs receleurs et complices, mais, aussi, dans une large mesure, contre la vie de toute la Serbie de l'époque et contre les penchants des habitants de celle-ci pour la délinquance.

L'objectif du présent essai consiste à embrasser aussi complètement que possible et à interpréter dans un esprit critique les faits essentiels du sombre contenu de ce témoignage sur une profonde confusion politique et sociale et sur l'immoralité qui sévissait dans une grande partie de la Serbie au cours de la dernière décennie du XIXe siècle, ainsi qu'à évaluer l'art de Pera Todorović en tant que journaliste et écrivain.

Les brigands battaient et torturaient impitoyablement leurs victimes, leur brûlaient le corps avec des fers chauffés à blanc et leur extorquaient l'argent, des vêtements, des chaussures, des armes, des objets précieux ou simplement utiles. Armés de fusils, de revolvers, de poignards, ils s'appelaient eux-mêmes "lesrois des forêts", malgré le fait que, avant de prendre le maquis, ils étaient des valets, ouvriers journaliers ou escamoteurs, pour finir par être des brigands fieffés.

Dans ces comptes rendus Todorović brossait également des portraits pittoresques de receleurs et de complices, en décrivant non seulement leur apparence, mais aussi leurs caractères et leur mentalité.

Presque tous (de même que la plupart des témoins), mûs par la méchanceté et par la haine vengeresse, avaient recours à toutes sortes de mensonges en vue de nuire à autrui ou d'éviter la responsabilité ou bien pour en tirer un profit quelconque.

Le brigandage, selon Todorović, prenait son origine dans les rivalités intolérantes et sectaires des partis politiques, mais aussi dans la dégradation morale de toutes les couches sociales de la Serbie de l'époque. Il considérait que le brigandage était "le fruit de toute notre situation politique et que son apparition était provoquée par la politique et par les positions sectaires des protagonistes de celle-ci". Ses comptes rendus donnaient une impression défavorable du village patriarcal serbe, avili par les circonstances sociales dépravées et par une inconcevable délinquance. Ce procès de Tchatchak assombrit l'image de la vie de la société serbe dans la dernière décennie du XIXe siècle et révéla l'immoralité de certains individus, mais, à la fois, celle de toute la communauté sociale aussi, ce qui démentit dans une large mesure l'opinion enracinée selon laquelle notre campagne d'autrefois était idyllique, saine et probe sous tous les rapports.

Pera Todorović rédigeait ses comptes rendus dans le style d'un journaliste objectif qui respectait les faits, mais sa manière d'informer renfermait aussi des qualités d'un reportage artistique, d'une nouvelle ou d'un roman, voire celles d'un drame.

En effet, il formait maintes phrases et même des passages entiers en observant les exigences littéraires; ce faisant, il n'agissait pas comme un observateur neutre, mais comme un écrivain qui ressentait profondément ce qu'il venait de voir et d'entendre.

Il était émotif, très impressionnable et n'hésitait pas à insérer ses commentaires dans les événements qu'il racontait. En plaignant non seulement les acteurs de cet effroyable drame "ruisselant de larmes et de sang", mais aussi toute la Serbie, il soupirait en s'exclamant pathétiquement: "Ah! c'est toi, notre pauvre Serbie, toi, notre patrie, belle et bénie par Dieu, qu'il faut plaindre le plus, car c'est toi qui actuellement souffres le plus... Oh, ma pauvre, pauvre patrie!..."

Radojko Nikolić

ЗДЕНКА РАДОВАНОВИЋ

ЧИТАЊЕ И ТУМАЧЕЊЕ АМБИЈЕНТАЛНИХ ПРИКАЗА ЧАЧКА СА СТАРИХ ФОТОГРАФИЈА И РАЗГЛЕДНИЦА

Радовановић Зденка
СЦГ 32000 Чачак
Љубићки кеј С 5/21

UDK: 911.375 (497.11)

1. УВОД

1.1. Уводни део

„Само фотографија моћ има да исечак дана неког на хартију утиснути од заборава одбрани, па ипак и памћење наше обнавља и прошекли животи стварнијим учини” - Кнез Михаило Обреновић¹

Анализа амбијенталних приказа Чачка, само је један од могућих путева за проучавање проблематике града, његове архитектуре и физичке структуре. Заснована је на ишчитавању визуелних квалитета сложене слике града у прошлости, анализом архивске фото-документације из прве половине XX века. Сачувани градски пејзажи, обухваћени случајним или намерним угловима објектива фотоапарата различитих аутора, у овом раду, биће ишчитани сопственом естетском анализом, са опашћу субјективног укуса. При томе, трагање за племенитим и осмишљеним архитектонским целинама и детаљима града на слици, дозволиће поимање Чачка данас. То је ништа друго до покушај да се прате трансформације урбане градске средине, која је као таква последица рушења, реконструкције или изградње нових просторних склопова у градском ткиву, јер „увек постоји стварна потреба да се преиспита дело прошлости.”²

¹ Светлана Велмар-Јанковић, *Бездно*, Стубови културе, Београд 2002, стр. 31.

² Роберт Вентури, *Сложеност и противуречност у архитектури*, Грађевинска књига, Београд 1999, стр. 26.

Посматрач, крећући се кроз већ заборављене слике, мора да уз велику прилагодљивост и у светлости својих сопствених циљева и намера, бира, организује и придаје одређени значај ономе што види и донесе одговарајуће закључке, а кроз низ профилираних перцепција. Зато су „примери и тумачења – основни структурни принцип овог дела,”³ јер је реч о прегледу архитектуре и градског амбијента чији је она саставни део. Како је: „град драмски догађај у нашем окружењу, тако и сви елементи који га сачињавају: зграде, дрвеће, природа, вода, саобраћај, са догађајима у њима, преплићу се на начин који их чини драматичним”⁴. Анализом сваког од њих, добићемо целовиту слику града, у континуитету између његове прошлости и будућности, што даје оправданост овом истраживању, јер „да бисмо видели како је наше време схватило само себе на једном подручју, архитектонском, морамо имати увида у архитектонско наслеђе нашег времена које се формирало у прошлим временима.”⁵

Живот овог времена пролази у атмосфери од данас до сутра, без јасног схватања односа према прошлости и без наслуђивања будућег пута. Наше време је тешко патило због потпуног недостатка планирања, па је управо допринос у превазилажењу пропуштеног само једним делом и ова студија, која ће бранити тезу С.Гидиона да је „однос према прошлости претпоставка за настанак нове самосвесне традиције.”⁶

1.2. Историја разгледнице Србије

- на примеру разгледница Чачка -

„У процесу интензивне урбанизације, који је данас карактеристичан за свет у коме живимо, интензивне су и промене животног средине.”⁷

Р.Радовић

Забележити тренутак у развоју историје града, кроз објектив фотографског апарата, слично је заустављању тог интензитета промена. Странице ове студије су ход кроз неко прошло време једне српске варо-

³ Ранко Радовић, предговор за књигу „*Интернационални стил*”, Хичкок-Џонсон, Грађевинска књига, Београд.

⁴ Gordon Cullen, *Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 6.

⁵ Sigfried Gidion, *Prostor vreme i arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 45.

⁶ Isto str. 50.

⁷ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 40

ши, од периода израде првих фотографија у том граду и штампања првих разгледница у Србији.

Сви извори и сазнања упућују на закључак да су се прве разгледнице градова Србије појавиле 1896.год. и постале веома популарне. Поуздано се зна да се прва илустрована дописница у Србији појавила пре него било где у свету и то у издању »Змаја«, новосадског листа, који је уређивао Ј. Ј. Змај.⁸

По издатом распису од стране министра народне привреде, донесен је »Правилник за израду дописних карата од стране приватних лица«, који прописује изглед илустроване дописне карте, садржај на »адресној« и »обратној« страни, као и њене димензије (14 x 9 cm).

Аверс, предња страна разгледнице, у почетку је била намењена слици, а делом саопштењима. Облици, композиције и величине слика или цртежа, били су најразличитији: са оквирима или без њих, слободних облика слике с прелазима или комбиноване слике са цртежима и орнаментима, али све до 1905. год. слике нису запремале више од 2/3 предње стране разгледнице. На аверсу су, поред илустрација, најчешће биле одштампане поруке, наслови и називи мотива, а готово редовно и подаци који се односе на произвођача, издавача и бројеви издања. Произвођачи су били шифрирани иницијалима или знаком. Називи и натписи су углавном ћирилични и латинични.

Временом се површина са сликом и натписима повећавала на рачун простора за саопштења, да би на крају слика заузела цео простор.⁹

Према садржају илустрације, постојали су различити типови разгледница, од којих су за ову студију значајне топографске, са приказом предела, панораме, улица, грађевина, споменика.

По изгледу самог аверса, пронађени су сви типови карактеристични за тај период и то (сл. 1-5):

са једним мотивом;

комбинације топографских мотива и различитих орнамената;

композиције више мотива.

⁸ Бранко Васиљевић, *Београд – сто година на илустрованим дописницама*, Editions Francophiles, Београд, 1996, стр. 3

⁹ Исто, стр. 8.-10.

2. АМБИЈЕНТАЛНИ ПРИКАЗИ ЧАЧКА НА СТАРИМ РАЗГЛЕДНИЦАМА

Сагледавање сваког града свакако би требало почети споља, од целовите слике његових пејзажа, силуете, панораме, па према унутра, преко амбијента његових „запоседнутих“¹⁰ простора, улица, тргова, до најзначајнијих обележја и репера. На старим фото-записима пуно пажње се посвећивало баш оваквом приступу једној урбаној целини Чачка. Посматрани не у истом периоду дана и кроз различита годишња доба, овакве просторне слике града нас постепено приближавају њему освајајући својим амбијентом (сл. 6,7). О важности таквог приступа при истраживању пише и Проф. Радовић, наводећи да је „Амбијентска архитектура она која својом масом и општим карактером више него својим посебним квалитетима и значењем даје основни тон и облик физичкој структури града. Тако ткиво града стиче посебан карактер према целини физичке структуре која добија јединственост, амбијенталност и урбанитет.“¹¹

2.1. Силуета града, панорама, специфични погледи

Различити градитељи поставили су темеље Чачка још у римском периоду. Тако започет, настаје из околине и положаја, изнад неправилних ораница, ливада и шумарака око Западне Мораве, из сопственог односа према природи која га окружује.

На топографским разгледницама, снимљеним у првој половини XX века,¹² сам за себе Чачак, у *силуети*, не оставља утисак града са особеним профилем. Укупна морфологија није згуснута, већ се разлива прекрасном котлином, допуњавајући своје неправилне форме покретом путних праваца и тракама различитих обриса зеленила. Овако, савршено уклопљен у терен и топографију, уједначен је низовима не високих кућа и игром колорита кровних и зидних површина (сл. 8, 9, 10, 11, 12, 13).

Иако свака *силуета* представља „оцртавање града на небу“,¹³ на овим фотографијама Чачак је урамљен некад сфуматом а некад природ-

¹⁰ Gordon Cullen, *Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 21.

¹¹ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 72.

¹² Подаци из збирке фотографија Народног музеја у Чачку.

¹³ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 90.

ним зидом брда Љубић и планине Јелице, који неосетно додирујући град, сугеришу његово расплињавање лево и десно по долини. Тај јединствен однос између пејзажа и града, од највећег је значаја, иако без много различитих садржаја означених у амбијенту.

Ипак, као код већине старих фотографија градова, силуета цркве, њене куполе и њених, барокних торњева, доминирају, наглашавајући окупљање урбаног амбијента, па се за ове примере у потпуности може применити тумачење К. Н. Шулца о цркви као фрагменту *силуетне*: „Издвојена вертикала која се у простору појављује да би обележила неки центар и непосредно присуство нечега што одмах побуђује ишчекивање и кретање посматрача”.¹⁴

Силуетна Чачка стоји спуштена у својој котлини, са тенденцијом да је освоји или да из ње нестане. Тако нам природна форма живота долине и града, својом једноставном енергијом, дарује естетски осећај сигурности, остављајући утисак ничег посебног, а и ничег сувишног.

2.2. Улице Чачка

»Град ниче на одређеном месту, али за улице чине живим.«¹⁵
Р. Радовић

Улица је од увек била вечна инспирација за сликаре и теоретичаре у архитектури. Крећући се њом и посетилац неког града бива импресиониран, имајући осећај да је стално вођен у правцу нечега, јер она представља »симболички правац, који повезује и обједињује изванредан број елемената у целину, а не ретко их и повезује са неким већим тоталитетом.«¹⁶

»Последица је пораста површине неког места. Организује расподелу земљишта и ствара поједине парцеле. Погодна је за кретање и доживљај људи и ретко наступа као самостално изолован простор. Доживљава се као део мрежне структуре, као део града који свакоме изгледа као подручје за игру и кретање«,¹⁷ помажући и да се град »ментално повеже у целину«. ¹⁸

¹⁴ Christian Norberg Shulc, *Stanovanje*, Градевнска књига, Београд, 1990, стр. 35.-37.

¹⁵ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 40

¹⁶ Christian Norberg Shulc, *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Градевнска књига, Београд, 1999, стр. 84

¹⁷ Rob Krier, *Gradski prostor*, Градевнска књига, Београд, 1991, стр. 6

¹⁸ Kevin Lynch, *Slika jednog grada*, Градевнска књига, Београд, 1974, стр.67

Фотографије *улица* заузимају значајно место у фото-албумима већине градова и чињеница је да су то увек репрезентативне, најлепше *улице* или бар оне у самом његовом центру. На исти начин у документацији која је предмет ове студије, пронађене су фотографије које нам на адекватан начин приказују типичне *улице* са краја XIX и почетка XX века у Чачку. Различите *по намени*: *трговачко-пословне*, *стамбено-трговачке* и *стамбене*, развијале су се дуж основних путних праваца кроз град, као јединствене целине или као неодвојиве структуре градских тргова. Тако су формирана два основна типа по *физичкој структури улица*: оне код којих су објекти збијени једни до других и објекти слободни у простору који се јављају као маса не затварајући простор, док по *просторном концепту* углавном су то *улице* оивичене зидом објеката различитог садржаја¹⁹.

2.2.1. Трговачко-пословне улице

Улице Краља Александра (сл. 14,15,16) и Краља Милана (сл. 17), као главне улице, искључиво трговачко-пословне, биле су састављене из непрекинутог фасадног низа приземних или кућа са једним спратом, постављених на регулациону линију. Како је парцелација била непланска, грађени су објекти различитих ширина и покривани најчешће двоводним крововима. Ни просторна форма у визуелном-ликовном смислу није свуда постигнута на исти начин. Кровне равни су на различитим висинама, док неуједначена фенестрација одаје утисак врло спретно поремећеног распореда фасадних отвора, нарочито излога.

Елементи архитектонских детаља уклопљени у свеопшту архитектонику уличне фасаде, били су груписани у највећем броју на грађевинама у Улици Краља Александра. Као *главна улица*, корзо или променада, осим трговачко-занатских радњи, садржала је највећи број угоститељских објеката, хотела и кафана. Сама намена ових грађевина захтевала је другачија решења приземља, која су у периоду топлијег времена излазила својим садржајима на улицу, обогаћујући јавни урбани простор разноврсним догађајима: седењем, разговором, музиком, игром. И изгледи поменутих грађевина су били уникатни, нарочито хотели „Крен”, „Русија” и „Касина”, који због очигледног богатства више језичких варијанти на фасадама нису дозвољавали монотонију уличног амбијента.

¹⁹ Ружица Богдановић, *Улице*, Научна књига, Београд, 1992, стр.21

Нешто уједначенија архитектура може се уочити у искључиво трговачким улицама, чији су приземни објекти типски, грађени у непрекинутом низу, стилски кодирани елементима лажних пиластера, кровних атика и ритмом отвора, улаза и излога (сл. 18).

Јасно издиференциран трговачки коридор, који као да усмерава разгледање и снабдевање, ширио се од центра ка периферији, улицама које су се надовезивале на градске тргове и назначавале почетак стамбене зоне. На таквим местима, смишљено обликовани углови улица, са наглашеним улазима на дијагонално засеченим фасадним равни-ма *кућа на углу*, омогућавали су континуитет садржаја трговачко-услужних делатности и кретању пешака из улице у улицу, без наглог осећаја скретања, остављајући утисак доминантне правилности композиције (сл. 19).

У погледу *морфологије*, ове улице поседовале су карактеристике градских улица централног подручја балканских градова. Углавном су биле кратке, праволинијске, без видљиве промене у конфигурацији терена и скоро непроменљивог попречног профила. Тротоари не много широки, за разлику од коловоза који су довољно пространи, били су земљани, калдрмисани или поплочани каменим плочама или коцкама.

Социјализација улица, барем ових на фотографијама, на завидном је нивоу. Улични садржаји свакодневни, испуњени кретањем, седењем за кафанским столовима, успутним разговором или задржавањем, разгледањем и то све нарочито изражено у време пазарних дана. Нигде се не примећује *зеленило*, изузимајући не много упадљиве детаље ресторанских башта.

Опремљеност улице *урбаним мобилијаром* углавном је била на ниском нивоу, осим уређења предпростора појединачних објеката. Веома мало пажње се поклањало уличној расвети која и није много приметна на фотографијама. Ипак, главни допринос ликовном доживљају и атмосфери трговачких улица свакако дају натписи радњи, рекламе и изложена роба унутар излога и испред грађевина. Тај неми говор детаља, у прегршти колорита уличног амбијента, кога иако овом приликом нисмо у могућности да уочимо, нимало не ограничава њихов потпун визуелни доживљај.

2.2.2. Стамбене улице

Стамбене улице, које су представљале континуитет са трговачко-пословним, наговештавале су мирнији део града. Постављене једнопо-

родичним или двојним кућама на регулационој линији, у ликовној представи, састављеној од индивидуално одвојених зграда, остављале су сасвим други утисак. По *правцу њружања подужне осе улице* биле су праволинијске и криволинијске, са попречним профилом нешто мањим него код трговачких улица. Тротоари и коловози такође не много широки, земљани, калдрмисани или поплочани (сл. 24, 25).

Куће су биле приземне (високо приземље), са високим каменим соклама, удаљене једна од друге довољно за формирање пролаза ка двориштима повученим даље од погледа пролазника. Улази бочно из дворишта. Парцеле прилично уједначене, ограђиване су и затваране не посебно упадљивим оградама и капијама од различитих материјала (дрвене, металне, са каменим стубовима, сл. 20, 21, 22, 23).

Кровови су били четвороводни и троводни, а фасадни украси различити, углавном профилисани лажни пиластри, венци и прозорски оквири. Не ретко може се уочити и нека раскошније испројектована кућа, вероватно имућнијег власника.

На периферији, остаци насеља са оријенталним кућама, на већим парцелама затвореним тарабама. Несумњиво је да су постојале и породичне куће постављене слободно на површинама пространијих дворишта и башта, непланског, неправилног положаја у односу на улицу или суседне куће, али такав фото-запис није пронађен (сл. 26, 27).

У овом делу града није постојало елемената урбаног мобилијара, па осим јединствене урбане атмосфере изражене кроз јасноћу говора кућа, додатног оплемењивања простора није било.

.....

Можемо закључити да су *улице* у првој половини XX века у Чачку имале вредан амбијент, чији су потенцијали били правилно уочени и у сваком смислу су превазилазили постојеће потребе остављајући довољно места за многе будуће трансформације, српског градског миљеа. Структуре које су их градиле у том периоду, деловале су као јединствена целина. Уочљиве садржајне карактеристике биле су типичне за главне комуникационе правце у оквиру централног подручја градске чаршије. Спој објеката је био складан и хармоничан, чему је највише доприносио, како уједначен попречни профил, тако и ритмична конфигурација објеката, која је ублажавала мале визуелне разлике. Осећај кретања кроз просторе посматраних структура је квалитетан чулни доживљај у визуелном смислу, што евидентно доприноси и богатству у

енергији садржаја, указујући при том да је ликовна енергија која влада овим урбаним просторима изузетна. Евидентно одсуство зеленила и елемената урбаних мобилијара, може потврдити само чињеницу о недовољној бризи за детаљ града који је полако престајао да буде чаршија (сл. 28).

2.3. Тргови Чачка

*„Као центри насеља тргови су просторни симболи града уопште.“*²⁰
Р. Радовић

Најзначајније пространо урбано језгро слободне површине и центар живота сваког насеља, место са кога све полази и коме се све враћа, *трџ* је свакако и један од нуклеуса „душе града“. Настао груписањем кућа око неког слободног простора, „изабран је као тип грађења многих културних места (агоре, форума, манастирског дворишта, двора, цамије) и догађаја.“²¹

Поред улица и урбаних блокова, „кључни је елемент урбане морфологије, форме града.“²² Као чвориште, врло често је раскрсница улица и других путева који до њега долазе и одлазе, испуњен „градским животом у коме доминирају пешачка кретања“.²³ Формиран облицима различите конфигурације, који „доминирају над његовим великим простором,“²⁴ у „међудејству елемента као делова симфоније, *трџ* представља праву оргију усмеравања огромног домашаја.“²⁵

На сачуваним разгледницама до половине XX века, Чачак је имао неколико *трџова* који су се надовезивали један на други: *Црквени трџ*, *Главни Градски трџ*, *Поштански трџ* и трг *Ваширишије* испред железничке станице. Настајали су у различитим периодима и за различите потребе као међусобно независне јединице, повезане краћим уличним правцима града који се развијао неодољивом и снажном тежњом за јединственим обликовањем разуђеног центра и његове зракасте шеме. На

²⁰ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 61

²¹ Rob Krier, *Градски пејзаж*, Грађевинска књига, Београд, 1990, стр. 3-16

²² Ранко Радовић, *Антологија кућа*, Грађевинска књига, Београд, 1989, ЛВ

²³ Ранко Радовић, *Физичка структура града*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1972, стр. 61

²⁴ Sigfried Giedion, *Постор, време и архитектура*, Грађевинска књига, Београд, 2002, стр. 110.

²⁵ Robert Venturi, *Сложеност и противуречност у архитектури*, Грађевинска књига, Београд 1999, стр.194. и 195.

њима су преплетени и повезани вишеструки градитељски слојеви веома различитих стилских пресека и порекла, струјања и извора.

2.3.1. Црквени трг

Сасвим је сигурно да је *Црквени трг* један од најлепших и најбогатијих урбаних простора Чачка уопште, тако да ће њему у овој анализи припасти једно од најзначајнијих места. Несумњиво је да је најстарији, јер је као и код већине старих градова прва јавна слободна површина, која се формирала испред храма, језгра зачетка урбане структуре града уопште (сл. 29).

При једином уласку у град са северне стране, странац је добијао своје прве утиске о Чачку управо са овог трга. Формиран је кроз векове, на раскршћу главних путних праваца до и од једног провинцијског града, као његов једини трг. При настанку подједнако је подизао фасадни застор грађевина како духовне, тако и световне власти. Скромних је димензија, па је евидентно да су се са развојем мењали његова величина, облик и садржај.

У почетку, иако скоро разводњене форме и велике површине слободног и недефинисаног простора, своју егзактност у потпуности могао је доказати само за време црквених свечаности, када је био испуњен масама које су хрлиле благослову.

Концентрацијом појединачних објеката стопљених у неколико целина, образована му је граница већ крајем XIX века. Тада је својом источном фасадом црква остала у оси, без ичега што спречава поглед ка њој, као смислена урбана жижа шире основе трапеца потпуно формираног изгледа. Управо је због хармоније његових фасада нанизаних скоро без размака, од свих тргова он најмонументалнији. Тиме је и коригована форма основе прерасла у геометрију трапезоида, који се сужава према главној улици, дозвољавајући потпуно сагледавање свих елемената структуре трга.

С обе стране трга, стајали су зидови различитих *јавних објеката*, па је сасвим сигурно да је концентрација објеката те врсте овде јединствена по значају. Већином једносратни објекти, основне школе, окружног начелства и хотела »Српски краљ«, као и Аћимовића куће, су уједно и угаоне куће које формирају почетке улица излазећих са трга (сл. 30, 31, 33). Та једноставна подужна контура наглашена хоризонталном профилацијом зида и уједначеном фенестрацијом отвора, понегде је прекинута избаченим ризалитима или наглашеним улазима. Ипак

приметна је посебна драж доминантних угаоних маса објеката са израженом скулпторалном вертикалном доминантом кровне форме. Декоративне игре не великог броја необарокне фасадне пластике на хомогеним зидним равнима са обележјима класицизма, романтизма и академизма, дају посебан идентитет таквом просторном ликовном мотиву на углу. Иза таквих елемената урбане сценографије само се дају наслутити линеарни правци улица, вешто прикривени перспективама и посебним оптичким квалитетима амбијента.

Зграда гимназије композитивно је сједињена са фасадом трга, али стилски потпуно одудара. Као троспратна, троделна кућа у националном стилу, висином достиже цркву затварајући својим пропорцијама визуру према северу (сл. 32).

Брижљивог озелењавања није било, све до половине XX века. За овако битан урбани сегмент који је допуна сваком »урбаном ентеријеру«, за тако релативно кратак период положаји и облици зелених оаза су се мењали, а у складу са трасом коловоза улице, која је на овако великој површини мењала положај. Приметна су мања троугаона зелена острва испред основне школе, као и испред хотела »Српски краљ«, а средином XX века и испред гимназије, укомпонована са неколико карактеристичних примера урбаног мобилијара (улични фењери, камена ниска ограда, клупе за седење...). У сличном стању је и обрада коловозних и пешачких површина, која се мењала од земљаних, калдрмисаних до асфалтних.

Како су приземља затворена због специфичности намене објеката, осим пословног кретања нема уобичајене буке нити свакодневних сусрета. У неком периоду изузетак свему је кафана »Српски краљ«, која седењем у башти баш на самом тргу обогаћује његову социјализацију.

2.3.2. Поштански трг

Малени простор на коме се данас уздиже здање чачанске поште, дуго је називан *поштански плац*.²⁶ Једини фото-документ који му обухвата само део структуре, приказује га као сквер, место где се стичу неколико улица, са погледом на излаз из града дуж Улице Војводе Степе. Као мали простор за успутне догађаје у срцу града, дворедни низ столова ничим посебним уређене баште испред хотела »Касина«, наговештавају само почетак градског „корзоа“. Преко улице, на месту дана-

²⁶ Мирослав Мојсиловић, *Само је један Шојг зрад*, Народни музеј Чачак, 1995, стр. 315.

шње поште, једва да се може уочити незнатна зелена оаза и немарно калдрмисан коловоз.

Прекрасно здање Пушелића куће у необарокном стилу и једноставне фасадне завесе коју чине остали, углавном трговачко-занатски објекти, сугеришу простор који очекује неки нови садржај и кретања која воде ка Великој пијаци или центру (сл. 34).

2.1.4.3. Пијаце-тргови у Чачку

„Чачак је чувен и због своје пијаце, на коју се сваке суботе стиче сва околина од неколико часова даљине. Богатије по разноликости пијаце у Србији нема. Све намирнице се овде могу добити у свако доба године...”²⁷

Крај око пијаца скоро увек је изгледао збуњујуће и безлично, и то не само по свом спољном изгледу, већ и по свом унутрашњем садржају. Физички осећаји пијачне активности су незаборавни, због чега је остајао утисак као да просто плива у многим сликама које су појединци имали о свом граду.

2.3.3. Главни градски трг у Чачку

Данас главни Градски трг – некада *Велики пијац* (сл. 35 – 39). Сама „реч *пијац* италијанског је порекла и означава трг, тржиште, али и широку пословну улицу.”²⁸ То објашњење свакако сугерише настанак ове значајне урбане целине из своје првобитне функције. Облик му је постепено формиран, потпуно неправилан, на једном од главних путних праваца кроз град који су излазили из Црквеног трга. Овакав положај и намена захтевали су одговарајући пратећи простор, што је довело до стварања читавог низа разноврсних трговачких и занатских радњи по његовом ободу. Спонтаност у изградњи или непланско освајање овако значајног подручја, евидентна је слика стварности урбаног развоја града, која је забележена на не малом броју фотографија из различитих периода. Највећи број њих је из прве половине XX века.

Јасно је видљиво да је ова велика површина за масовне скупове у пазарне дане скоро потпуно равна, оивичена читавим низом архитектонских елемената кућа које јој граде фасадно лице. Углавном су то

²⁷ Родољуб Петровић, *Чачак у прошлости*, Народни музеј Чачак, 1995, стр.179.

²⁸ Мирослав Мојсиловић, *Само је један твој град*, Народни музеј Чачак, 1995, стр.314.

објекти приземни или са једним спратом, са више варијанти стилова и времена изградње. Поткровна или спратна етажа код нешто млађих је стамбене намене, ређе пословне, док су приземља искључиво у функцији трговине и занатства.

Неуједначено изнивелисана маса двоводних кровова, њихови облици, као и различитост у дужини фасадних платана, одају утисак складних просторних покрета и чине ликовни доживљај трга још богатијим. Оркестрацију ликовности употпуњује фенестрација излога: правоугаоних, квадратних, полулучних, монолитних, подељених на исте или различите сегменте, као прикладном позадином за рекламирање разноврсне робе. Богатство садржаја допуњено је и адекватним натписима, обавештењима, рекламама, ћириличним или латиничним, као обавезан позив за куповину. На тај начин створени „временски низови”, како их тумачи К. Линч, по својој природи су и „мелодијски”,²⁹ наглашавајући „поворку простора, његову текстуру, кретање, осветљење или силуете.”³⁰

Овај простор великих енергија у свој својој диспропорцији површине према сценографији, дуго је сачувао своје мирно достојанство. Међутим, половином XX века, са доласком социјализма на власт, начин уређивања градова какав је за тај период био у свим земљама источног блока, није одговарао постојећој ситуацији главног трга једног већ индустријски развијеног града (сл. 40-42). Потреба за променом намене овако значајне урбане површине произашла је и из премештања Велике пијаце на другу локацију. Самим тим појавио се захтев за достојанственијим пропорцијама зграда на њему, па се приступило систематском уништавању свега до тада квалитетног. Дезорганизација у урбаном пројектовању, која је већ тада узела маха, градила је у различитим периодима објекте различитих намена и стилова без имало духовне оплемењености и сигурности. Тако су нестали „стари”, а потом настали „нови” читави блокови, који су додиривали трг или чинили само његове сегменте. Новоизграђени у соцреалистичком стилу, дијаметрално различити од затечене урбане целине, нагостили су доба „урбаног хаоса” у Чачку. „Али у архитектури постоји једно подручје у коме је превара немогућа, а то подручје је *урбанизам*.”³¹

²⁹ Kevin Linč, *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974, str.137.

³⁰ Isto, str.138.

³¹ Sigfried Gidion, *Prostor, vreme i arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str.124.

2.3.4. Трг вашариште

На простору између данашње аутобуске, железничке станице и млекаре, постојала је велика парковска површина на којој су организовани вашари-панађури. На њима је продавана стока, па није необично што је овако велика површина дуго била неуређена. Трг има своју драж због смелости да га додирује само мали део зидова суседних блокова, па је тада, када је настао, омогућавао поглед у поља и био сасвим једноставно укључен у саставни део постојећег пејзажа предграђа (сл. 43).

Иза разливене перспективе вашаришта, јасно се назире само део индустријске зоне (магацинских простора и силоса), као почетка осмишљавања и урбанизације овог подручја. Донекле монотон говор овако неограђеног простора, добија другу димензију тек половином XX века, када се претвара у уређену, пројектовану парковску површину Трга Буре Салаја (сл. 44).

.....

Тргови као један од „првих проналазака градског простора,³² на старим разгледницама Чачка, су према томе били јавни, полујавни, полуприватни, па и приватни отворени или наткривени простори, препуни неисцрпне енергије, разноликости обликовних могућности и догађаја, са низом уличних токова, који их додирују и делом учествују у стварању њихове структуре и стилски неуједначеном, али складном архитектуром непрекинутог низа фасадних лица својих грађевина. Надовезани један на другог, са међусобном везом краћим уличним сегментима, потпуно функционално различити, с правом нас остављају при утиску дефиниције Л. Халприна да су „друштвени симболи јавног живота, не само због лепоте њихових пројеката, већ и због разноликих друштвених догађаја који се ту одвијају.“³³

³² Rob Krier, *Gradski pejzaž*, Građevinska knjiga, Beograd, 1991, str. 3-16.

³³ Laurens Halprin, *Gradovi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974, str. 24

3. ЗАКЉУЧНИ ДЕО

„У свакој од епоха кроз које је град пролазио, мењале су се технике и начин грађења, стилови, а остијали су поједини објекти, њихови односи и њихове релације, чуван је и развијан карактер и дух града.“³⁴

Р. Радовић

Типично за градове средњег Балкана и Чачак је на разгледницама из прве половине XX века карактеристична српска чаршија, индустријског града у развоју. Урбана структура снимљена фотоапаратом и сачувана без посебних података о ауторима одабира архитектонских детаља и целина, допринела је могућности скоро целокупног сагледавања града, како његове архитектуре и урбанизма, тако и живота његових грађана, догађаја, атмосфере.

На аверсној страни искључиво топографских разгледница, са једним или у комбинацији више мотива, често укомпонованих са доцртаним орнаментима, низале су се слике града кога више таквог нема, или од кога су сачувани само поједини фрагменти. Својом *силуетом* скоро да је био беспрекорно уклопљен у пејсаж котлине, коју је пратио урбаном структуром окупљеном око доминантне вертикале торњева цркве, оне исте чије је присуство и иницирало његов настанак.

Улице, као основ структуре сваког града, па и Чачка, фотографисане углавном репрезентативне, трговачко – пословне или стамбене, биле су са уочљивим садржајним карактеристикама типичним за главне комуникационе правце у оквиру централног подручја градске чаршије. Зрачиле су богатством ликовности, као и догађајима, дневне атмосфере јединствене целине грађевина различитих стилских карактеристика и намена. У попречном профилу су биле правилно осмишљене, са довољно простора за будуће трансформације. Уливајући се у *улице* настављале су своје функције, испуњавајући својим садржајима атмосферу и живост центра града. Овде су постајале део приземене или једноспратне сценографије, разноврсне али складне композиције непрекинутог фасадног низа, обогаћеног неједнаким ритмом фенестрације прозора и излога, сасвим поједностављеним елементима фасадне пластике. Овако уоквирене велике слободне површине *улица* биле су заједничке баште или паркови, други пак вашаришта, пијаце, црквена дворишта, корзони, те-

³⁴ Ранко Радовић, *Нова антилоџија кућа*, Грађевинска књига, Београд, 2001, стр. 53.

расе кафана или отворени тржни центри или све то заједно, настали из потпуно различитих потреба и функција града.

Пажљивим посматрањем документованог материјала, анализираног и обухваћеног овом студијом, учињен је покушај ка разумевању морфологије града данас, односно повезивању прошлости да би се дочекала и планирала будућност. „Историја није једноставно складиште непроменљивих чињеница, него непрекидан процес који у себи укључује и живот са његовим променљивим држањем и интерпретирањем. Она је неодељиви саставни део нашег сопственог бића. Гледати у прошло време, не значи, заувек утврдити исте вредности и учинити их мерилима за сва каснија времена.”³⁵ Ипак, имајући то у виду, без сумње се може закључити да је слика града у потпуности била јединствена и имала неки посебан шарм. Тада тако обликован и стилски употпуњен, Чачак је одисао складом, на коме му можда може позавидети и данашња урбана стварност Чачка, о чему ће нека друга истраживања на овом подручју дати свој суд. (сл. 45, 46)

³⁵ Sigfried Gidion, *Prostor vreme i arhitektura*, Градевинска knjiga, Beograd, 2002, str. 37.

READING AND INTERPRETATION OF OLD PHOTOGRAPHS AND PICTURE POSTCARDS OF CACAK

This study is just one of many ways for studying the town, its architecture, physical structure, which is also inevitable for analysis of Cacak scenery. It is based on reading its visual qualities by analysing of archive photo-documentation of the urban structure, shot by a camera and preserved without any special records about the authors, selection of architectural details and wholes but it will contribute to completing the picture of the town on the whole. By its own aesthetic analysis, carrying a danger of subjective taste, this study will try to follow transformations of urban environment, due to pulling down, reconstruction or building new spaces within the town tissue. By analysing each of them, a picture of the town as a whole will be obtained, in its continuity between past and future.

In the picture postcards from the first half of the XX century, Cacak is a typical Serbian developing industrial town, like many towns in the central Balkans. On the front side of these, exclusively topographic picture postcards with one or a combination of more motifs, there are pictures of the town which does not exist in that form any more or just some fragments remained. Its silhouette almost perfectly fitted in the scenery of the valley, and followed it by urban structure gathered around dominant church towers whose existence initiated development of this town.

Streets, business or residential, were full of characteristics which are typical for the mainstream communication directions within central town area. Those streets were radiating richness of art, daily atmosphere of a unique whole consisting of buildings of different stylistic characteristics and purposes. Flowing into the squares they were contributing to the atmosphere and liveliness of the centre of the town. There they would become a part of ground floor or one floor scenography, various but harmonious compositions of continuous facade series, enriched with uneven rhythm of windows and shop windows and simplified elements of facade plastic. Thus framed surfaces of the squares were common gardens or parks, or fair grounds, markets, church yards, corsos, restaurants' terraces or open air shopping moles, or all of these together, developed out of completely different needs and town's functions.

Zdenka Radovanovic

LECTURE ET EXPLICATION DES QUARTIERS DE TCHATCHAK D'APRÈS DES PHOTOS ET DES CARTES ILLUSTRÉES D'AUTREFOIS

La présente étude est une des voies possibles pour aborder les problèmes de la ville de Tchatchak, son architecture et sa structure physique, une analyse de son paysage s'avérant inévitable. L'étude est fondée sur la lecture des propriétés visuelles de la ville à l'aide de documents photographiques puisés dans des archives, mais dénués d'informations sur les auteurs de ceux-ci, ainsi que sur la sélection des détails et des ensembles, propres à contribuer à la compréhension du développement de la ville dans sa totalité. La transformation du centre urbain, due à une suite de démolitions, de reconstructions ou de formation de structures nouvelles au sein du tissu urbain, sera rendue par le recours à l'analyse esthétique, ce qui permettra d'obtenir une image d'ensemble de la morphologie urbaine, telle qu'elle se présente au fur et à mesure entre le passé et l'avenir.

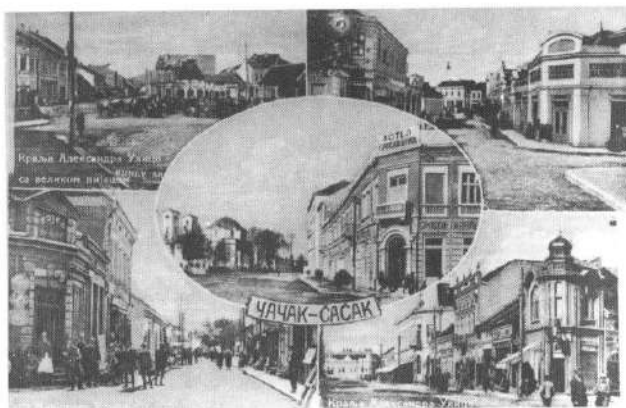
Sur les cartes illustrées de la première moitié du XXe siècle, Tchatchak est une place du marché, typique d'une ville industrielle en voie de développement et caractéristique des agglomérations urbaines du centre des Balkans. Sur le côté face des cartes illustrées d'autrefois, exclusivement topographiques et contenant un ou plusieurs motifs, se suivaient les images de la ville qui, sous cet aspect, n'existe plus ou dont il ne subsiste que certains fragments. Sa silhouette était intégrée presque impeccablement dans le paysage de la vallée encaissée de la Morava Occidentale: la ville l'épousait par sa structure, en entourant la verticale dominante des coupoles de l'église, précisément celle qui avait fait naître la ville de Tchatchak.

Les rues, qu'elles fussent celles d'affaires ou de résidence, présentaient par leurs contenus les traits typiques des principaux voies de communication dans le cadre du centre de la ville. Elles étalaient une richesse de qualités plastiques, une atmosphère de tous les jours, propre à un ensemble de bâtiments homogène, tout en revêtant des caractéristiques de styles divers et servant à des fins différentes. En débouchant sur les places, elles continuaient à remplir leurs fonctions, leurs contenus animant les activités et l'atmosphère du centre de la ville. Là elles commençaient à faire partie d'une scénographie de rez-de-chaussées ou de bâtiments à un seul étage, compositions hétérogènes, mais harmonieuses, faites de séries ininterrompues de façades, enrichies de baies de fenêtres et de devantures, ornées d'éléments plastiques tout à fait simples. Encadrées de la sorte, les grandes surfaces libres de la place étaient envahies par des jardins, des parcs, des champs de foire, des promenades, par des terrasses de café ou par des marchés à ciel ouvert, ou bien, remplies de tout cela à la fois, elles étaient destinées à satisfaire les fonctions et les besoins les plus variés de la ville.

Zdenka Radovanović

ПОЗДРАВ ИЗ ЧАЧКА

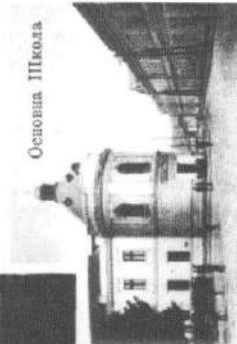
Примери различитих типова разгледница са мотивима Чачка

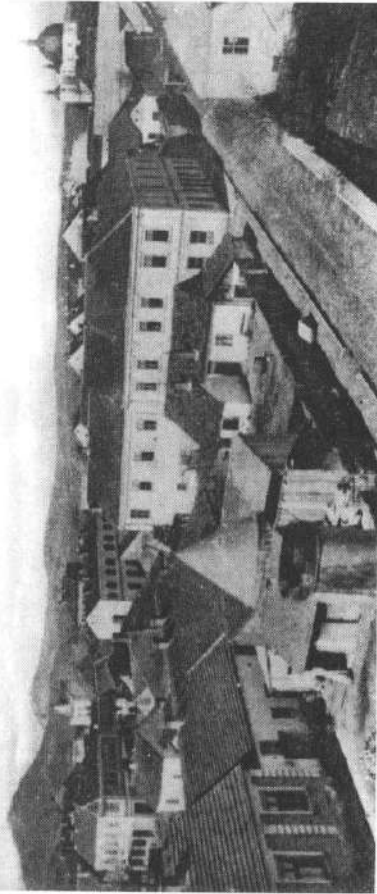
**ПОЗДРАВ
ИЗ
ЧАЧКА!**

Целокупан изглед Чачка.

Čačak

6. Разгледница Чачка, почетак XX века

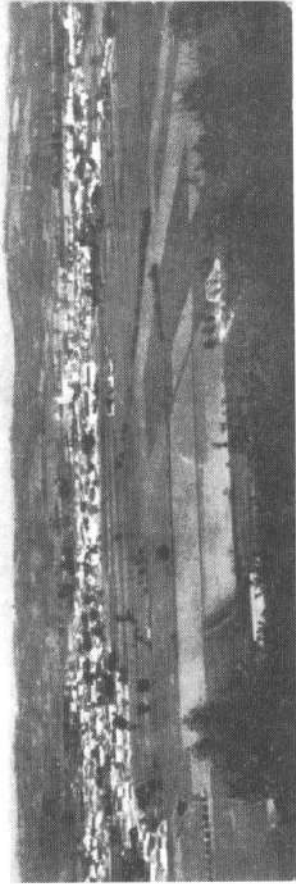
7. Сегмент панораме Чачка

ČAČAK - Видљива места.

8. Изглед Чачка, почетак XX века

Целокупан изглед Чачка.

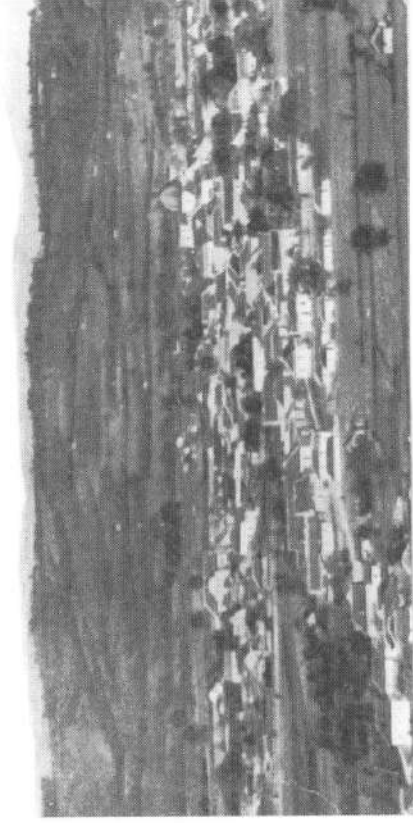

9. Изглед града са Јелице

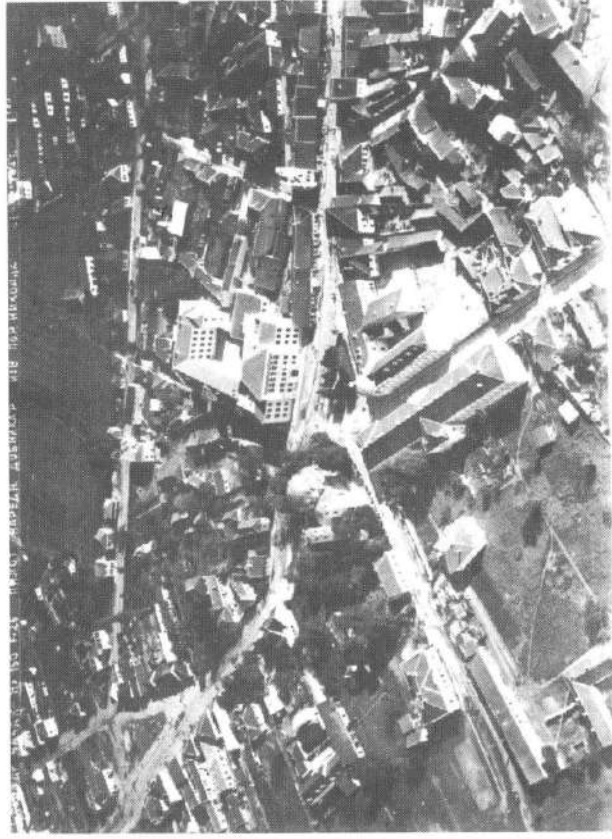

11. Панорама Чачка око 1950. год.

ЧАЧАК - Изглед места.

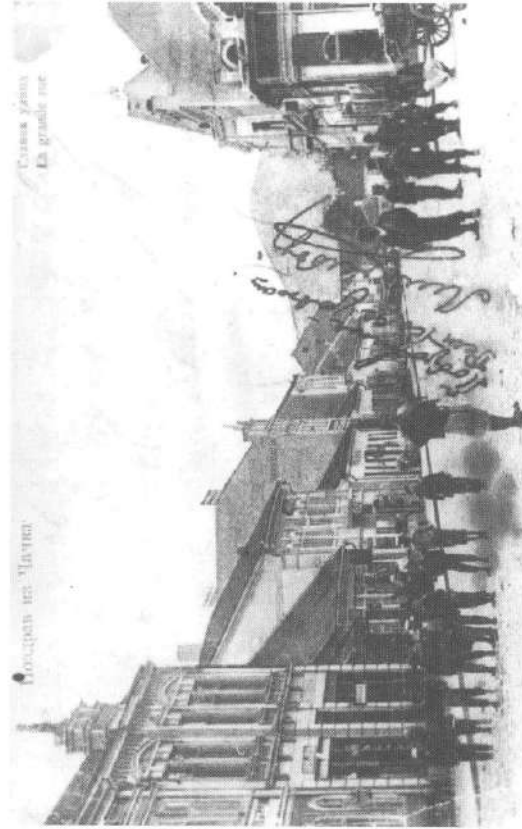
10. Панорамски изглед дела града

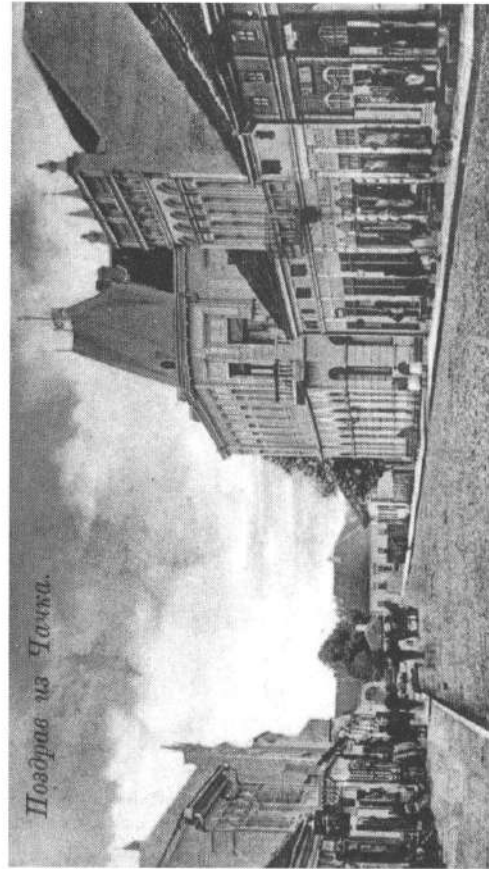
12. Део урбане структуре Чачка са Црквеним тргом

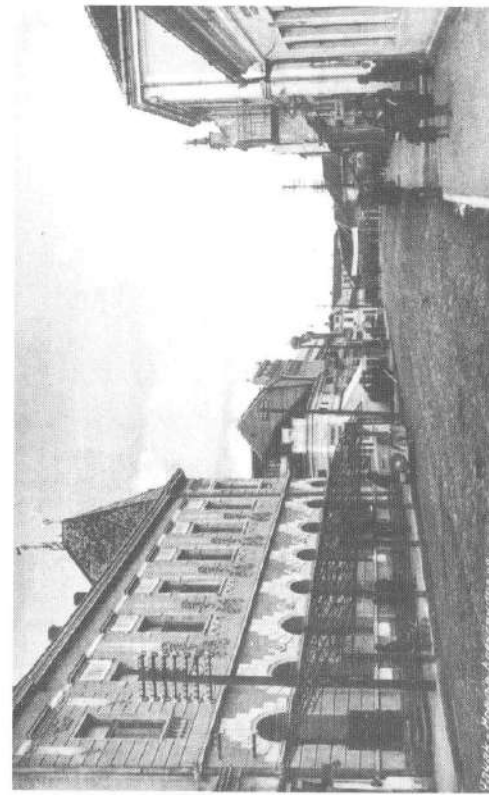
13. Део урбане структуре Чачка

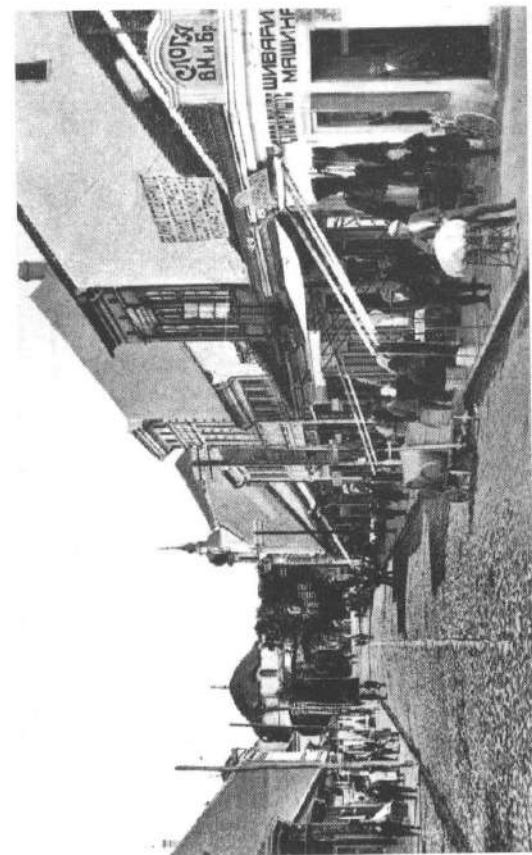
14. Улица Краља Александра снимана са Велике пијаче

15. Улица Краља Александра снимана са Велике пијаче

16. Улица Краља Александра снимана према Великој пијачи

17. Улица Краља Милана снимана са Велике пијаче

18. Типске грађевине једне трговачке улице Чучка

19. Типична градска улична раскрсница

20. Стамбена Улица Војводе Степе

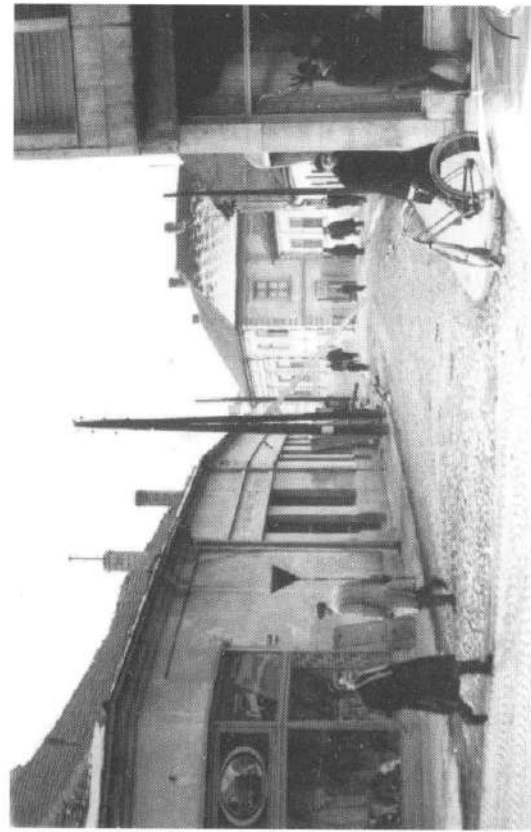
21. Стамбена Улица Војводе Степе

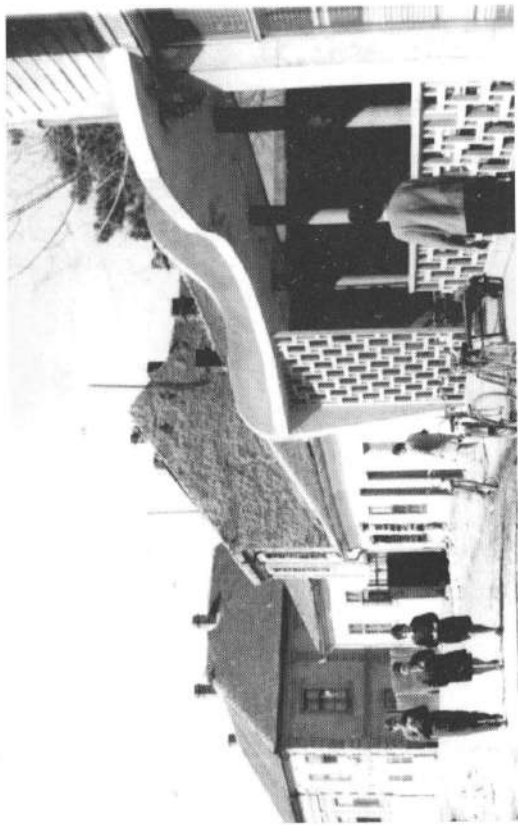
22. Стамбена Улица Господар Јованова

23. Стамбена Улица Господар Јованова

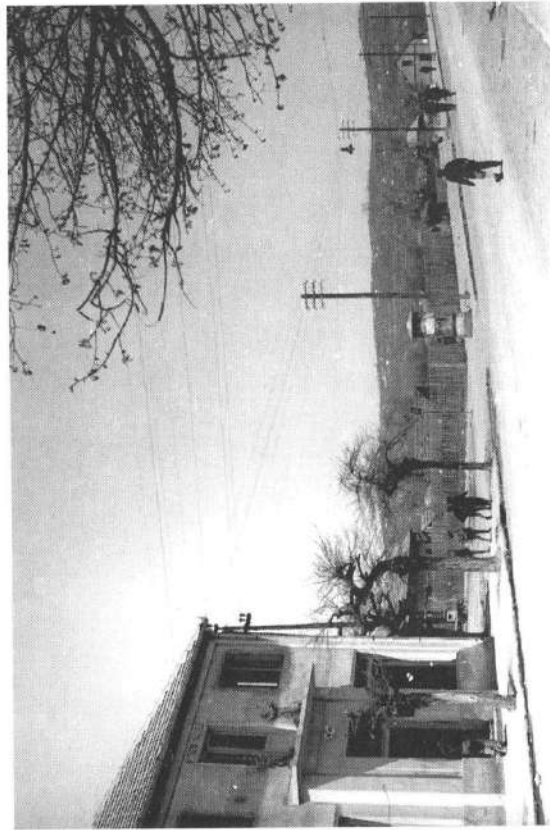
24. Стамбена Улица Буке Поповића

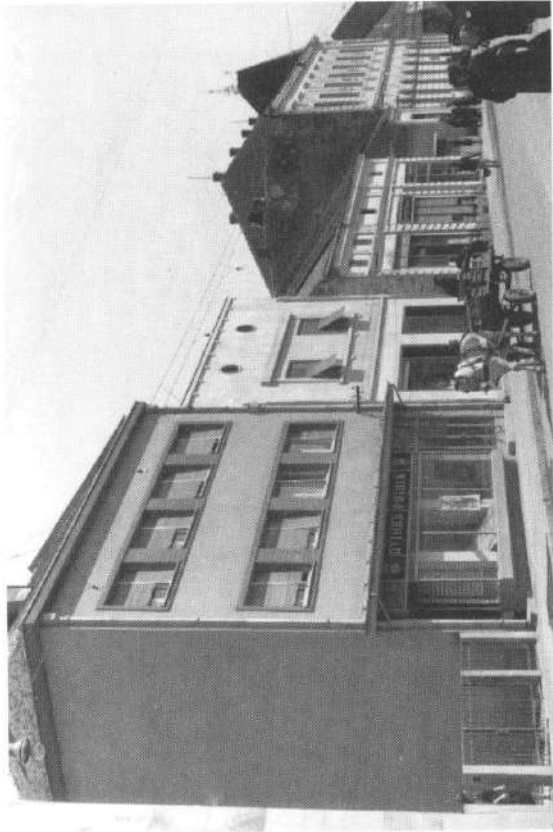
25. Стамбена улица иза „Такова”

26. Стамбена Улица Железничка

27. Улица Бате Јанковића, периферија града

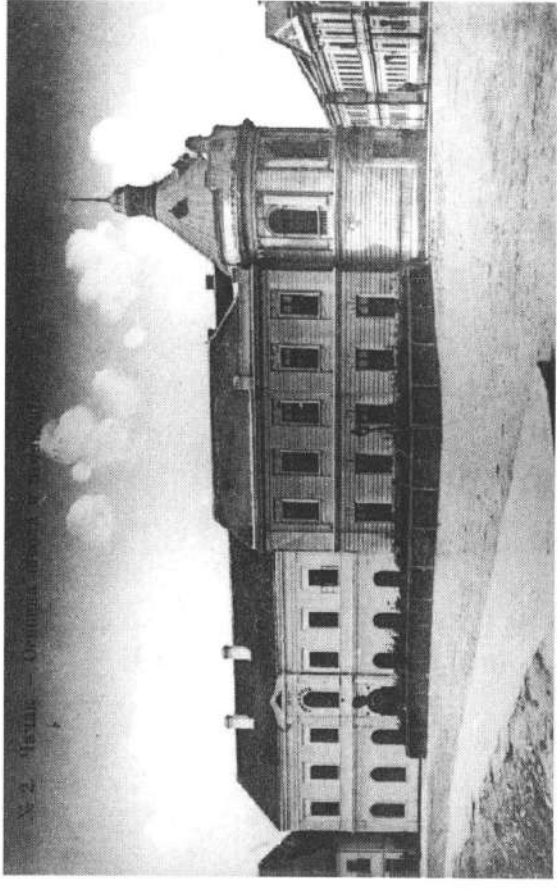

28. Почетак реконструкције улица Чачка после 1950. год. - корзо

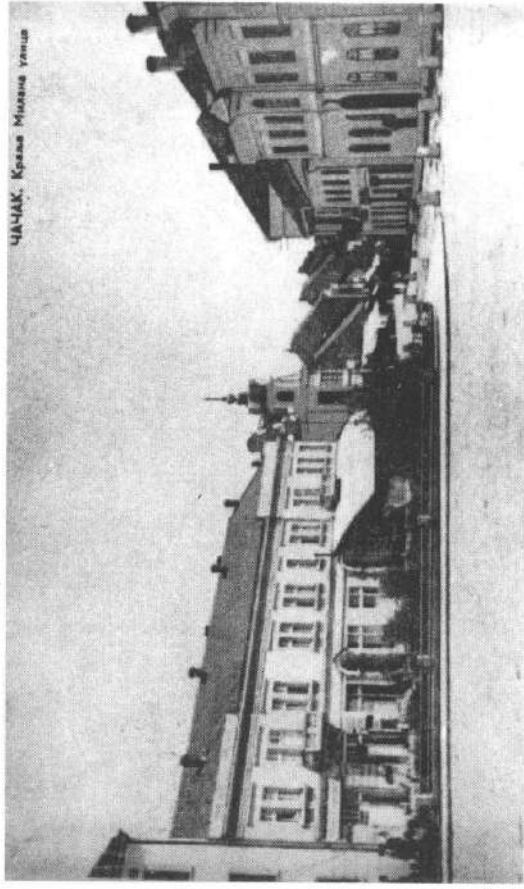
ЧАЧАК — САБОРНА ЦРКВА.
Tchatchak — La cathédrale.

29. Црквени трг почетком XX века

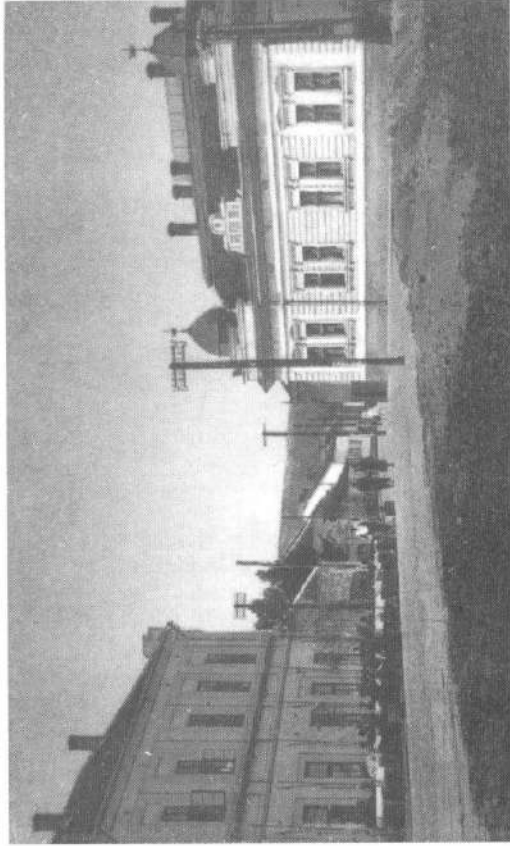
30. Црквени трг испред Основне школе

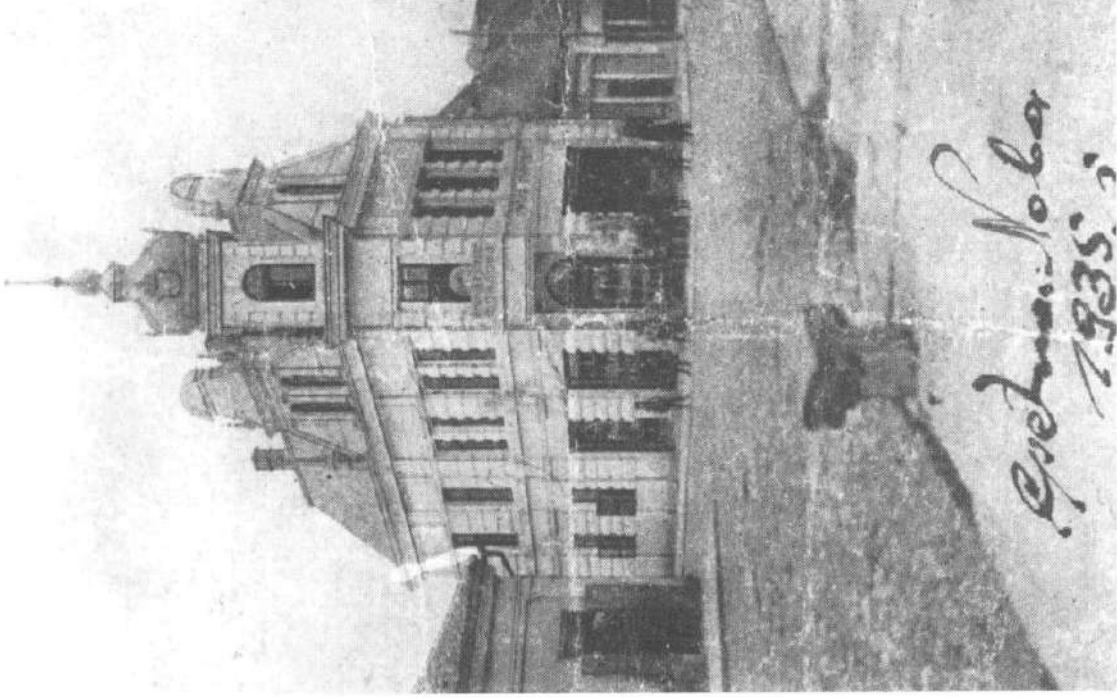
31. Црквени трг испред хотела „Српски краљ”

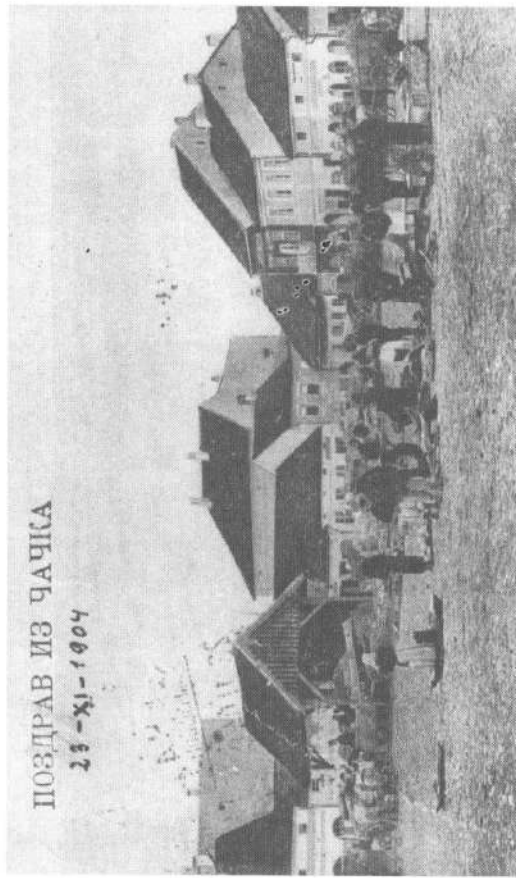
32. Црквени трг испред Гимназије

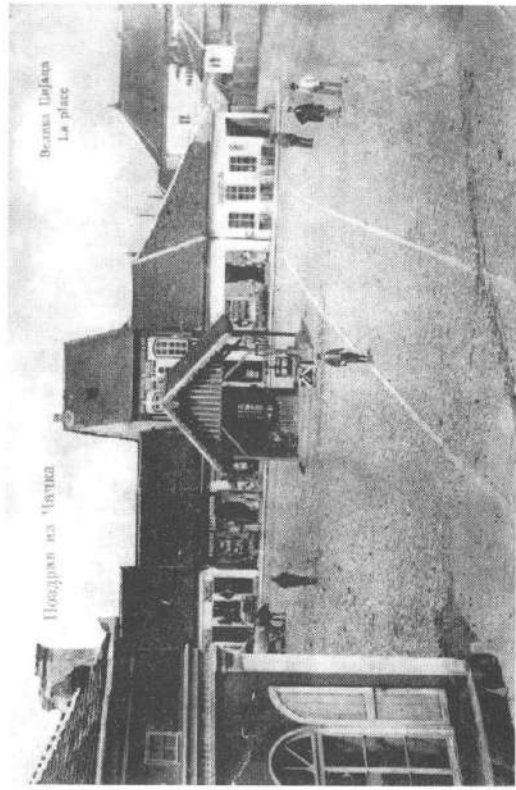
34. Део трга испред хотела „Касине”, Пушешлића куће и Поште

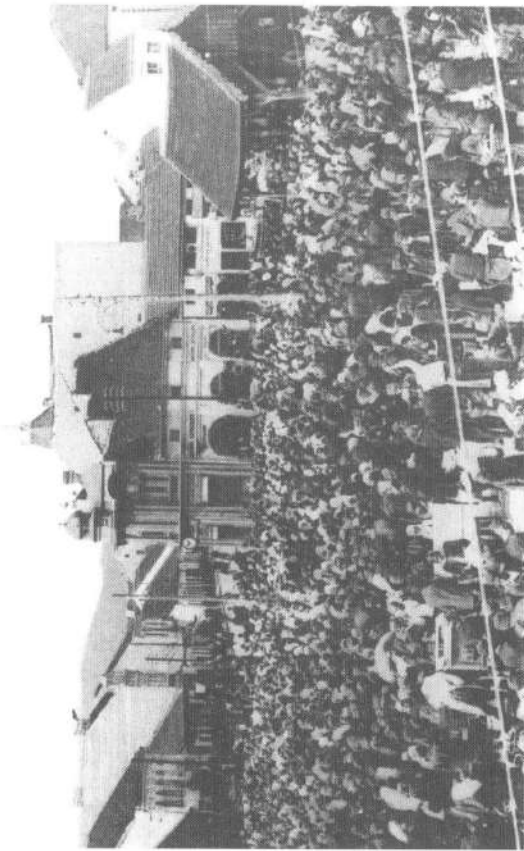
33. Црквени трг испред Анимовића куће

35. Велики пијац у Чачку 1904. год.

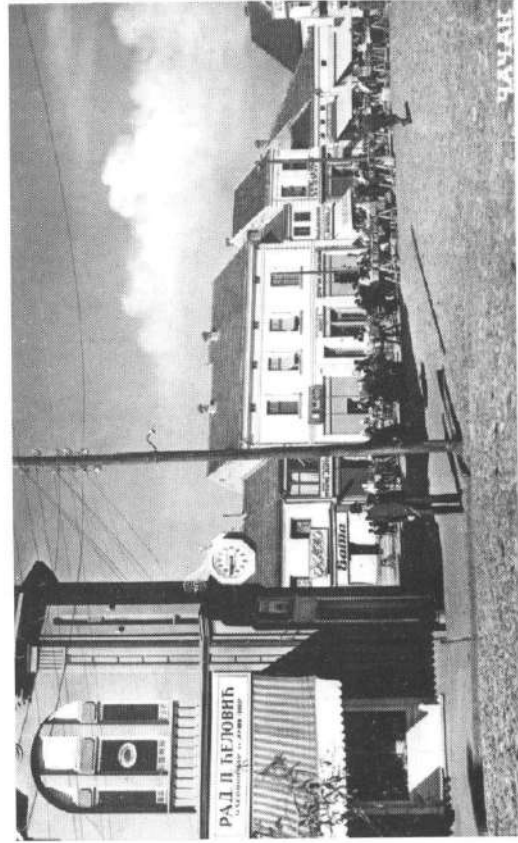
36. Велики пијац у Чачку око 1900. год.

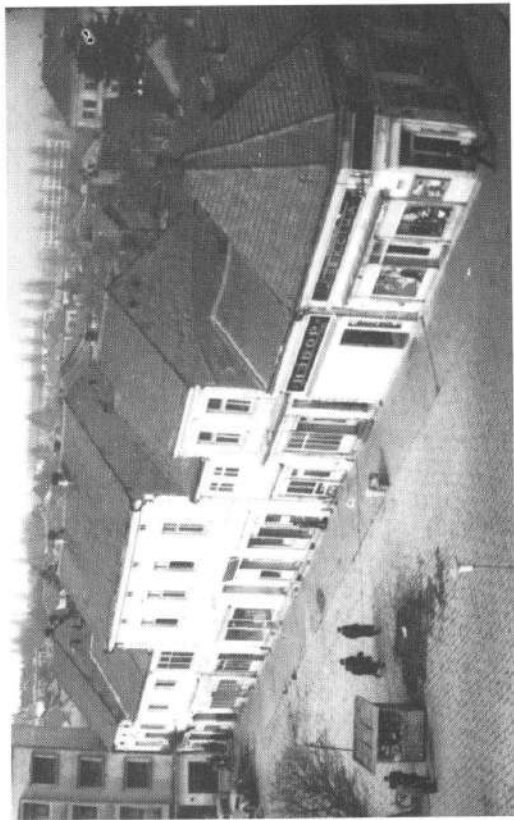
37. Велики пијац у Чачку после 1930. год.

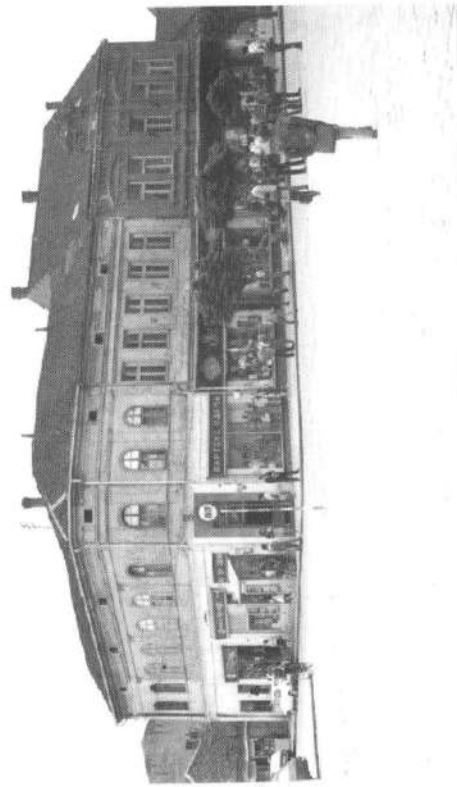
38. Велики пијац у Чачку пазарног дана

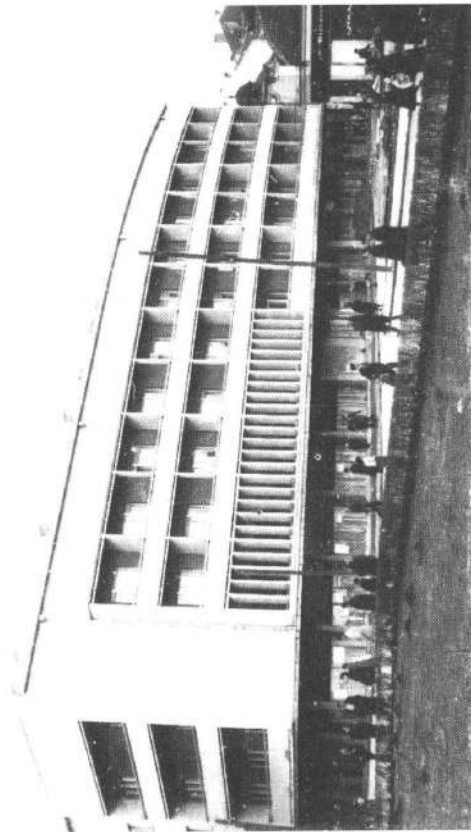
39. Велики пијац у Чачку - део северног фасадног зида

40. Северна фасада Велике пијаце после 1945.год.

41. Део велике пијаце са погледом на хотел „Русију”

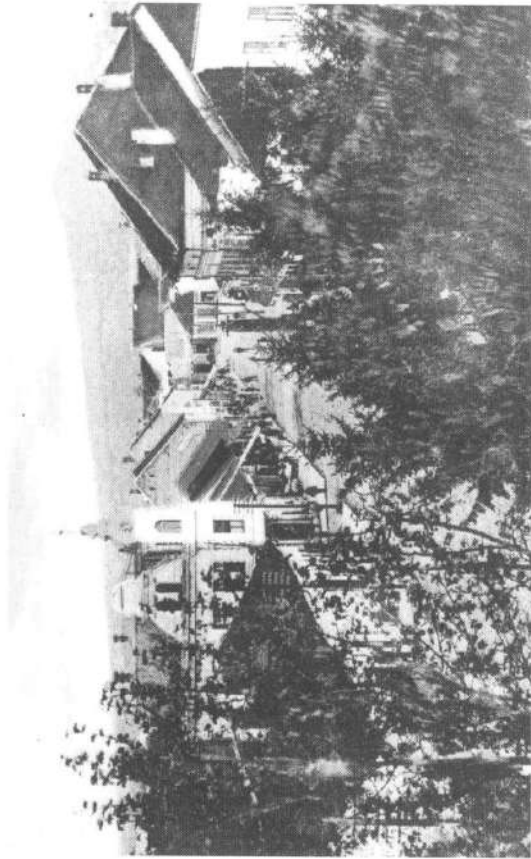
42. Велика пијаца после почетка реконструкције - око 1955.

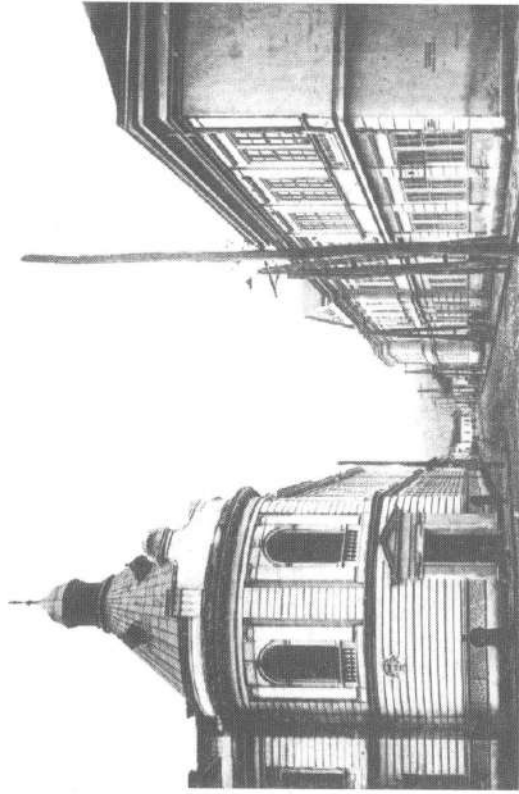
43. Трг вашариште, прва половина XX века

44. Трг Буре Салаја, почетак реконструкције вашаришта

45. Сегменти градског амбијента Чачка, почетак XX века

46. Сегменти градског амбијента Чачка, почетак XX века

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

ГОСТОПРИМСТВО У ЧАЧАНСКОМ И ДРАГАЧЕВСКОМ КРАЈУ

Снежана Шапоњић-Ашанин
СЦГ 32008 Чачак
Народни музеј

UDK: 392.72(497.11)

УОПШТЕ О ГОСТОПРИМСТВУ

Гостопримство као социјални обичај, заоденут велом духовности и општих друштвених неписаних правила и закона, присутно је у људској свести у свим његовим димензијама. Просторно гледано, разоткривамо његову општегеографску ширину, распрострањену код готово свих индоевропских народа, па и шире. Историјска, односно географска димензија, указује на дуг еволутивни пут и одводи нас у прадавна времена људских почетака.

Гостопримство је највероватније, како тврди Веселин Чајкановић, било познато као општа појава код готово свих народа на „примитивном ступњу”.¹ Сведочанство о овој тврдњи дао је и Вестермарк, говорећи о гостопримству „данашњих некултурних” народа у Америци, Африци и Аустралији.² Занимљиви су његови наводи са примерима гостопримства код семитских народа,³ као што су Арапи и Јевреји. Код ових народа обичај гостопримства је веома карактеристичан и веома распрострањен. И код старих Германа је био веома присутан обичај гостопримства. Стари Словени су овај обичај поштовали још у својој прадомовини и као таквог су га у току миграционих кретања на југ и исток пренели са собом. Веселин Чајкановић у својим расправама на ову тему види велику сличност и нераскидиву везу, између гостопримства германског и гостопримства словенског народа,⁴ што указује

¹ Веселин Чајкановић, *Животи и обичаји народни*, Београд, 1924, 1.

² Edvard Westermarck, *The Origin and Development of Moral Ideas*, London, 1912, 570.

³ Исто, 571.

⁴ Веселин Чајкановић, *Животи и обичаји народни*, Београд, 1924, 2.

на чињеницу да је гостопримство, као друштвена творевина било познато и организовано правило још у далекој прошлости и да је практиковано на широким просторним размерама. Сам појам гостопримства је свеобухватан и сложен, са дубоким и разгранатим коренима који сежу до њихових најтананијих изворишта и прапочетака.

Много је претпоставки које говоре о почетку институције гостопримства. У развоју робноновчане привреде и међународног саобраћаја можемо препознати корене гостопримства. Заправо, прва путовања ван атара у коме се ловило или сакупљало била су условљена жељом за продајом, куповином или разменом добара. У циљу да се задати посао трговине обави што успешније, често се одлазило веома далеко од места становања. Када би их на том путу ухватио мрак, свакако да су били приморани да у некој од кућа затраже конак и храну. На тај су се начин људи из удаљенијих крајева упознавали, постајали пријатељи, размењивали робу и знања, поклањали... Разлози да се гост, односно трговац лепо дочека био је и да се са њим одрже добри односи, што је имало за циљ бољи приступ роби и повољније услове везане за куповину или трампу. Илија Јелић тврди да је гостопримство настало из себичних побуда⁵ да је домаћин који угости странца очекивао личну корист. Гостопримство је, свакако можемо рећи, настало и из урођене жеље за милосрђем. Сматрало се великим и веома позитивним гестом домаћина да помогне путнику намернику, који се нађе у невољи. Вестермарк наводи да су се код примитивних народа јављала "алтруистичка осећања"⁶ према човеку у невољи. Појава осећања сажалења је веома честа, како код свих европских тако и код српског народа. Илија Јелић трагове гостопримства види и у жељи домаћина, да упозна путника, како би сазнао што више о његовим навикама и психичким и физичким особинама. Тако, на пример, народ Гали жели да упозна туђе борце, како би чуо њихове јуначке песме и сазнао све о начину живота⁷ удаљеног госта. Много су били радознали, па су у циљу задовољења те своје особине постајали љубопитљиви, када су госта обасипали најразличитијим питањима. О чувеном галском гостопримству је писао Хастингс⁸, истичући да је овај народ имао велику жељу да сазна о начину живота и особинама других народа, суседа пре свега. Гостопримство као појам у најширем значењу налази свога трага у изворима најразви-

⁵ Илија Јелић, *Трагови гостинске обљубе код нашег народа*, Београд, 1931, 5.

⁶ Westermarck, *The origin and development of the moral ideas*, London, 1906, 581.

⁷ Илија Јелић, *Трагови гостинске обљубе код нашег народа*, Београд, 1931, 5.

⁸ Hastings, *Encyclopaedia of religion and ethics*, 1913, VI.799.

читијих религија, предрасуда, па и празноверја. Код обичног и „простог” света, непознати странац изазива осећање „мистериозног страхопоштовања”.⁹ Веома често они госта виде као лице које доноси срећу, сматрајући да су благослови непознатих странаца моћнији од благослова обичног или пак веома угледног човека из сопствене средине. Необразован свет осим што верује да странац доноси срећу, истовремено осећа и страх од госта бојећи се његовог „злог” погледа или пак његове клетве. Управо због ова два разлога, домаћин из незнања и необавештености прима сваког госта веома љубазно нудећи му читав свој дом и све што поседује на безрезервно располагање. Ако странац са собом доноси срећу дому у који се упутио, добро и јесте, домаћин ће својом љубазношћу и добротом учинити да дејство те среће буде што веће, а ако пак носи несрећу, настојаће да својим гостопримством умилостиви зле силе, да одагна зле чини или да пак ублажи њихово дејство. Тако, тврди Вестермарк, гостопримство настаје делом из страха од зла непознатог странца, а делом из наде и чежње у његово позитивно дејство и благослов.¹⁰

Често се у народу јавља веровање и убеђење да божанства и демони прерушени, путују свуда по свету. Тако народ у сваком путнику или просјаку види скривено божанство или скривеног демона, са којима мора веома опрезно поступати. Верује се да ако овакво лице затражи конак, одмор или храну, мора му се изаћи у сусрет и испунити све што овај буде желео. На тај начин он сматра да стиче његову наклоност која ће му се добром вратити. Отуда се код највећег броја народа јавља претерана и готово неприродна љубазност, испуњена надом и страхом. И сам Илија Јелић у овом схватању види велике разлоге домаћинске љубазности испуњене односима поверења и срдачног осећања.¹¹ Заправо, домаћин настоји да се спријатељи са гостом, односно са прерушеним божанством или демоном, како би са њим био у добрим односима, створио усмени или прећутни савез на који би начин за сопствено добро и добро својих укућана, искористио његове натприродне особине и моћи.

Можемо закључити да су извори и корени појаве друштвене категорије гостопримства, веома широки и разноврсни, да се крију у великим непознаницама духовности примитивног човека, као и у страху од веома често невидљиве опасности, препознате у људском и натприро-

⁹ Илија Јелић, *Трагови хоспиталне обљубе, код нашег народа*, Београд, 1931, 5.

¹⁰ Westermarch, *The origin and development of the moral ideas*, London, 1921, 582-583.

¹¹ Илија Јелић, *Трагови хоспиталне обљубе код нашег народа*, Београд, 1921, 6.

дном бићу. Дешава се веома често да се на истом простору у релативно исто време, јавља врхунско гостопримство и велика одбојност и страх од посете странца. Овакву појаву Веселин Чајкановић бележи код Арапа и Арнаута, где истовремено истиче арапску љубазност према госту о којој се приповедају бајке, а исто тако говори о фанатичној мржњи према странцу са јединим разлогом, што су странци.

Стари Персијанци су највише поштовали себе, а потом оне који су њима најближи. Сматрали су да све даље од њих живе све лошији и лошији људи и да им од њих са таквим особинама прети само опасност. Пошто су себе сматрали најбољим људима на свету, природно је да су се клонили оних најудаљенијих, као најгорих. Овде се ради о бољем познавању својих сународника и комшија и о бољем разумевању и схватању њихових психичких типова и личних особина, које су у сваком случају и по свим законима сличне његовим. Свакако да понашање странца зависи од времена и места сусрета. У зависности од прилике гостопримство може да пређе у негостопримство, или пак обрнуто. Тако је и Марко Краљевић, по народној песми, на дан своје крсне славе, а по молби и наговору мајке учинио гостопримство љутим непријатељима Турцима: „Тко ти данас у дворове дође,

Напој жедна и нарани гладна”...¹² Тако у зависности од прилике и ситуације, један исти човек на истом простору може бити и гостопримљив и негостопримљив. Управо због ових чињеница можемо веровати да и она племена или народи за која нам неки случајни подаци¹³ кажу да су била негостољубива, могу итекако у себи неговати и развијати категорију гостопримства.

КАТЕГОРИЈЕ ГОСТИЈУ

Ако пођемо од чињенице да су различити гости имали различите побуде гостопримства, неопходно је направити разлику између различитих врста гостију. Сваки гост је, веома често, сам по себи био разлог и водиља гостопримству. Његова појава, строгост, раздражљивост, уплашеност, скрушеност и сл., давали су широку лепезу понуда начина, стила и мере гостопримства.

¹² Вук Караџић, *Српске народне песме*

¹³ Веселин Чајкановић, *Животи и обичаји народни*, књ.13, Београд, 1924, 4.

Гост може бити најобичнији путник, кога је ноћ затекла на путу на неком мање познатом или потпуно непознатом терену. Као такав он бива приморан да сврати у прву кућу и затражи заштиту од евентуалних опасности којима би у току ноћи могао бити изложен. Може се слободно рећи да је и у просторним и у временским димензијама оваква врста госта и гостопримства била најчешћа. Њен разлог је свакако практичан, а у време без пута, саобраћаја или било које друге комуникације једино могућ и логичан. Путник, желећи да избегне било какве непријатности и да себи осигура мирну ноћ, да се одмори и нахрани, склони од елементарних непогода или шумских звери, тражи заштиту од дома према коме се силом прилика намерио. Најразличитији су разлози домаћинове љубазности и гостопримства. За тренутак ћемо оставити све чињенице и прихватићемо једино, милосрђе и сажалење као једине. И у овом случају и осећању јављају се најразличитији корени и разлози. Зато сваки човек, када види путника невољника, жели да се стави у његову заштиту. Сажалење је природна особина човека, али и недовољна категорија за објашњење овако значајне појаве. Домаћин се несвесно ставља у улогу путника, види себе или свог члана породице у сличној ситуацији, па пошто жели да помогне себи, он помаже и госту странцу. У ближој или даљој прошлости било је сасвим извесно да ће се сваки појединац наћи у ситуацији да затражи конач, па је и правда и осећај да га неко натприродно биће, није важно које, посматра и будно прати, шта ће одлучити и предузети. Стога, знајући да ће и он сам бити у ситуацији да одлази од куће из најразличитијих разлога, трговине ради рецимо, радо прима госта и указује му гостопримство.

У нашој и светској историји није тако редак случај појаве гоњеног лица у својству госта. Најчешће се ради о особи која је починила неки злочин и бежи пред налетом крвне освете. Догађа се да се склања у кућу на коју прву наиђе, моли, клечи и заклиње домаћина и све укућане да му помогну. У овом случају могуће је назрети магичан начин гостопримства, домаћин губи имунитет када на ред дође заклињање. Оваквог вида гостопримства је било како у нашој даљој тако и у нашој ближој историји. У ову категорију гостом можемо сматрати не само лице које се крије пред налетом крвне освете, већ и све оне које у најразличитијим ратним сукобима, крче пут сопственом спасењу. Српска историја је препуна оваквих догађања и примера.

За време турске власти хајдуци су уживали велико гостопримство својих јатака, без обзира да ли су се раније познавали или не. Стихови народне песме:

„Не одајте ви јатаке своје,
 Код којих сте зиме зимовали.
 Зимовали, благо остављали...”

јасно говоре о гостопримству, које је осим милосрђа и високе националне свести, крије у себи дозу високог ризика, када је домаћин примао хајдуке, скривао их од Турака и указивао гостопримство све од „хајдучког растанка” па до „хајдучког састанка”. Бити гост из нужде значило је остварити велики ризик како за самог госта тако и за онога ко чини гостопримство. Из оваквог вида гостопримства стварала су се највећа пријатељства породица, која су веома често надживљавала и саме њене актере. Пружити уточиште невољнику гоњеном од турског зулума сматрало се светом обавезом, која је била јача и од саме њихове религиозне припадности. На овај начин је сам домаћин давао свој несечиван допринос у борби за српску слободу. У дугом временском периоду, који је углавном започињао од Митровдана и трајао до Ђурђевдана, гост хајдук иако скривен у посебном делу куће уживао је највеће почести. Завет да се брине за безбедност, добар сан и најбољу храну и пиће за домаћина су добили епитет светости.

У читавој српској традиционалној култури појам гостопримства према ратнику или другом прогоњеном лицу је веома присутан, али слабо препознатљив. О овоме се мало, или готово нимало писало и говорило. Ипак ова категорија гостопримства превазилази магијске основе, крећући се ка хуманости и религиозном добротинству. Овај вид гостопримства је био веома присутан у свим минулим ратовима, па и у последњем, Другом светском, у читавој чачанској околини, и шире. Без обзира на идеолошку припадност којом је овај рат био веома обојен, гостопримство према прогоњеном или рањеном лицу веома често превазилази личне и породичне интересе. Улогу и задатак који су игром сурове ратне случајности припали баш њему, схвата веома озбиљно и чини све што може у датом тренутку да омогући безбедност, храну и лечење госту невољнику. Безброј је примера по готово свим драгачевским селима до којих смо дошли из разних историјских списа или личним контактом са актерима или њиховим потомцима, који говоре о скривању, лечењу и неговању прогоњених лица.

У многим драгачевском селима за време, Другог светског рата било је присутно и изражено гостопримство исказано према гостима избеглицама из Словеније и Хрватске. Домаћини су са пуно разумевања и словенске солидарности примали читаве породице, чували их, неговали, хранили и лечили. У драгачевским селима су уточиште нашли и

бројни Београђани идеолошки и политички гоњени. У овом крају осим гостопримства куће у којој је неко гост, љубазност, поштовање и пажњу су максимално изражавале и домаћинове комшије и скоро читаво село. Слободно можемо рећи да, у датом историјском тренутку, опредељеном у идеолошком оквиру, гостопримство губи на магичности и религиозности и добија у људском и хуманом облику.

У селу Дупцу у Горњем Драгачеву за време Другог светског рата боравила је Рајка Боројевић, коју су мештани примили под своју заштиту. Касније, након завршетка рата, Рајка је у знак захвалности за исказано гостопримство, подигла у селу ткачку радионицу поклонивши је сељанима на дар. Чланице ове задруге су вредно радиле, путовале на бројне смотре женских ручних радова, како у земљи тако и у иностранству. Све до краја свог живота Рајка је у овом селу била радо виђен гост, којој су у разним приликама њени мештани исказивали несебично гостопримство. Свакако, у овом се случају ради о гостопримству из захвалности. Ова врста гостопримства није остала усамљена. У српској традиционалној култури чачанског краја присутни су бројни примери оваквог гостопримства. На тај се начин гостопримством враћа дуг за раније учињена добра дела.

Познато је, да се скоро сви гости дочекају на готово исти или сличан начин, али да су побуде гостопримства различите и зависе од датог тренутка, као и од особе према којој се овај друштвени обред примењује. Бројни су разлози вршења гостопримства и у извесној мери су повезани различитим потребама човека да буде гостољубив. А та потреба је исконска и нераскидиво уткана у његове генетске садржаје.

Гост веома често може бити ужи или шири члан фамилије. О овој врсти гостопримства је мање писано, вероватно због мањка религиозности и магичности у самој основи овакве врсте. У најстарија времена, кад је човек био географски и економски изолован, и када је, пише Јелић, своје кретање сводио на најужи круг, на фамилију, ужу групу или племе, назиремо почетке гостопримства.¹⁴ У то време човек је мало путовао, углавном се кретао ради лова и сакупљања природних богатстава у ужем кругу свог станишта. Тако су му његови најужи сродници, након повратка, указивали добродошлицу нудећи га најлепшом храном и уступајући му почасно место. То осећање према сопственом члану породице након повратка са одређеног задатка крије у себи између оста-

¹⁴ Илија Јелић, *Трагови гостинске обљубе у нашем крају*, Београд, 1931, 11.

лог и дозу дивљења за исказану храброст и стечено знање о неком новом непознатом простору које је посетио.

Први одласци у сродничку посету, мање или више удаљену од сопственог станишта, јављају се још у време матријархата¹⁵, када је брат посећивао сестру која је и након удаје остајала под његовим патронатом. Међу сродницима се јавила и размена намирница и најразличитијих роба, што је био још један разлог за обављање посете и исказивање гостопримства. Свакако, ту спада и размена појединих готових производа, везана за израду оруђа или одела, што је у развоју људског рода и друштва уопште веома брзо добијало на значају. Тако и даљи рођаци и саплеменици у жељи за разменом културних добара крећу даље од свог станишта, тражећи гостопримство када за то осете нужду и преку потребу. Гост и домаћин су се међусобно уважавали и поштовали чинећи једни другима бројне уступке и размењујући дарове и уздарја.

Гостопримство међу сродницима добија на јачини и значају, тим пре што је ојачано крвном везом као најчвршћом природном везом. Имајући у виду овакву, а и сличну чињеницу, Јелић најстаријем виду гостопримства даје етички феномен¹⁶, и повезује га са алтруизмом крвног, родовског и групног карактера.

Ипак гостопримство под окриљем сродничког вела нема ширину и општедруштвени и шири привредни значај. У овом случају није долазило, нити је било могуће доћи до повезивања и стварања пријатељства између различитих родовских заједница. Није било могуће ни стећи наклоност непријатељски расположених група и заједница, нити показати жељу мирољубивог понашања. Из тог, као и због других општепрактичних разлога, појам гостопримства за родовске заједнице, доживљава проширење ужих или ширих географских размера.

НАЧИН ИЗРАЖАВАЊА ГОСТОПРИМСТВА

Већ смо видели да се на самом изворишту гостопримства јавља религиозни карактер, као први и основни. Госта је човек веома често доживљавао као посету неког божанства. Из оваквог схватања многих народа настаје и развија се теофанија, чији је основни циљ био „склапање савеза”¹⁷ са божанством које га посећује. Циљ гостопримства са

¹⁵ Исто, 12.

¹⁶ Исто, 13.

¹⁷ Шпиро Кулишић, *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, 129.

којим се веома често претеривало, био је да се за личну добробит искористи божанска моћ госта. Јован Ердељановић гостопримство сматра „урођеним прастарим обичајем”.¹⁸

Домаћин изговара најлепше поруке добродошлице. Уобичајене речи: „Добро дошао”, нису само карактеристичне у чачанском крају, већ много шире. Иако једноставна ова добродошлица је искрена и веома јасна и на њу гост одговара: „Боље вас нашао”. Раније су гости могли бити и непознате особе, тако да се он најпре упознавао са домаћином, после чега су се међусобно питали за лично здравље, здравље укућана, стоке, као и за приходе са летине. И данас када домаћин или било ко други из куће угледа госта, обично каже: „Благо мени, ко ми иде”. У Зеокама, Грабу и Горачићима, гост још са капије дозива домаћина: „Домаћине, јеси ли рад гостима?” Наравно да му на ове речи домаћин одговара: „Јесам како нисам”, или „Ко не би био рад таквим гостима” и сл. Овакве, или речи друге садржине, домаћин изговара чак и онда када се није истински обрадовао госту. Он ће се потрудити да гост то не примети и наставиће да изражава одушевљење његовоом посетом. Обично у овим селима, али и у читавом драгачевском и чачанском крају домаћин се неће обрадовати госту ако има неодложних радова на земљи и око стоке, који не трпе одлагање, ако је неко од укућана болестан, или имају неких других породичних проблема. И поред тога домаћин ће веома често, на сопствену штету, и у таквим ситуацијама добро дочекати и угостити госта.

У српској традиционалној култури када гост дође у нечију кућу, сматра се за велику част. Указано поверење домаћин настоји да докаже и да госта угости што је могуће боље. Није редак случај да домаћин толико добро дочека госта да његово гостопримство превазиђе његове стварне материјалне могућности.

Љубазност и снисходљивост према госту једнаког је интензитета и траје све време док је гост у кући. Домаћин, домаћица и сви остали укућани се надмећу у гошћењу, послуживању, извињавању. Сви укућани дворе госта, а домаћин једини седа поред њега. Некада га загрли, потапше по рамену,¹⁹ или држи руку на његовом колелу.²⁰

Данас је обичај гостопримства према непознатом госту сведен на најмању меру. У прилог овој тврдњи, свакако стоји развој саобраћаја и

¹⁸ Јован Ердељановић, *Насеља српских земаља*, књ. IV, Српски етнографски зборник, Београд, 1907, 288.

¹⁹ Исто.

²⁰ Миленко Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, Београд, 1949, 185.

осталих комуникација, тако да се од седамдесетих година XX века полако губи и последња потреба да се од непознатог затражи храна или пак преноћиште. Само пре релативно кратког временског периода, у првој половини прошлог века, гостопримство је било јако развијено, нарочито, како је истицао Јован Цвијић, према путнику.²¹ Домаћин је том приликом гостопримство сматрао великом чашћу и „свапом,”²² а срамотом одбити путника и ускратити му заштиту.

У народу се на свим већим или мањим скуповима веома често прича о појединачним случајевима гостопримства. Са поносом се, бележио је Миленко Филиповић, истиче кућа у коју радо свраћају странци²³ и која је позната по лепом дочеку гостију. И Јован Ердељановић је истицао да ће у Крагујевачкој Јасеници путник радо бити примљен на конак.²⁴

Реч конак значи двор или оцак²⁵ и од ње се изводи глагол који означава стање: коначити, спавати, преспавати, преноћити. Ако остваримо једнакост између речи конак и оцак, посредно доводимо у везу госта који ће коначити и оцак, односно огњиште као место где бораве и обитавају душе преминулих домаћинових предака. Ову нимало случајну везу можемо поткрепити и чињеницом из традиционалне српске културе, да гост обавезно седа поред огњишта или неког другог места где гори ватра. Гост након првог контакта са домаћином на овај начин несвесно остварује везу и са његовим прецима, односно заштитницима његовог дома. На тај се начин остварује наклоност и заштита домаћинових предака и према госту, која је јача и извеснија уколико дође до њихове боље узајамне везе.

У традиционалној култури Срба гост је увек седао уз огњиште, што је на самим извориштима имало значај наглашеног осећања гостопримства, када је гост постајао почасни и саставни део дома у који је ушао. Касније, након губљења елемената ове обредне радње, губи се и његово исконско значење када на сцену ступају исувеше јасни, обични и практични разлози. Гост обично седа поред ватре уколико је прозебао или покисао, како би се огрејао и осушио. Након тога обично седа у врх софре, испод иконе, како би био почашћен и услужен.

²¹ Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва*, књ.19, Београд, 1925, 427.

²² Исто.

²³ Миленко Филиповић, *Животи и обичаји народни у Височкој нахији*, Београд, 1949, 185.

²⁴ Јован Ердељановић, *Животи и обичаји народни*, СКА, књ. XII, Београд, 1921, 219.

²⁵ Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1852, 288.

У Крагујевачкој Јасеници старији људи кажу „да у сваку кућу треба да има леба и воде за путника намерника”.²⁶ И у чачанској околини присутно је мишљење да кућа не сме да заноћи без хлеба и воде. У Трнави и Виљуши кажу: „Може банути страшни и срамни”, што значи да се никада не зна када им може доћи гост. Да се не би обрукали, морало је у кући у сваком моменту бити хране и пића који се чувају у резерви. У Вапи и Бањици жене сматрају да је боље на крају и бацити вишак хране него се обрукати за један залагај.

Гост се морао добро угостити, па макар се храна и позајмила од комшије. Оваквих је случајева било безброј на нашем терену, али се углавном неговањем позитивног осећања према појму гостопримства и сналажљивости домаћице, проблем углавном успешно превазилазио. Уколико у кућу дође познат гост или гост из фамилије домаћица је настојала да за трпезу припреми управо ону храну за коју зна да он воли. Све се чинило да гост буде задовољан и видно покаже то своје осећање. Тада су срећни и домаћини. У том се случају развија веома пријатна и општепозитивна атмосфера, којој, природно је, сви теже.

Гост је могао и сам узимати храну коју је желео. То се посебно односило на бербу воћа, што се једнако односило и на госте намернике и госте из фамилије. Ово је правило било присутно и просто се подразумевало у читавој чачанској околини. Појаву слободног брања воћа од стране госта, а која је са друге стране била забрањена за мештане или пролазнике, бележи и Јован Ердељановић у Крагујевачкој Јасеници још 1921 године.²⁷

Сличну појаву налазимо и у списима Атанасија Петровића у Скопској Црној Гори, када су путници радо примани на преноћиште.²⁸ Обавезно им се давала вечера, припремао кревет за спавање. Сутрадан је гост доручковао и кретао даље на пут. Често се госту на поласку спремао храна за пут. Овај обичај је присутан све до данашњих дана, на нашем а и ширем простору.

Традиционална српска кућа ја отворена за све, како познате, тако и непознате намернике. Када улази гост у кућу, први га дочекује домаћин. Остали чланови породице или задруге су обавезно устајали.²⁹ Госту се указује максимална почаст, а домаћин настоји да све буде беспрекорно и да му ништа не засмета. У Зеокама, Грабу, Горачићима, Го-

²⁶ Јован Ердељановић, *Животи и обичаји народни*, СКА, књ. XII, Београд, 1921, 219.

²⁷ Исто.

²⁸ Атанасије Петровић, *Скопска Црна Гора, Обичаји народа српског*, Београд, 1907, 435.

²⁹ Љубо Митровић, *Животи и обичаји Поповаца*, САНУ, Београд, 1952, 153.

рњем Дупцу, чим гост уђе у кућу обавезно истерају децу која су се ту затекла напоље или у неку другу просторију где остају све време док је гост у њиховој кући. Ово чине из разлога да би госту било удобније, да му деца, поготово ако су мала, не би сметала. Деца се склањају и због тога да не би рекла нешто што не би смела и требала, да на било који начин увреде госта или пак одају неку породичну тајну. Старији мештани ових села, али и других, сећају се свога детињства и родитељске забране да буду близу госта. Управо због овог табуа она су постајала све радозналија, па су веома често вирила како би боље видела лице особе која их је посетила. Ова забрана, свакако да је бивала блажа уколико је гост неки њихов сродник.

Када гост уђе у кућу са њим се прво пита домаћин. Уколико је гост непознат он се само рукује са њим, а ако је познат или сродник они се и пољубе. Овакву појаву која је била присутна и у чачанском крају забележио је Јован Ердџановић код Куча.³⁰ Начин на који домаћин поздравља и дочека госта прихвата и домаћица као и остали чланови породице или задруге.

И код Куча гост седе на „прочеље“, поред ватре, обавезно на простирку.³¹ Како код већине српског народа, тако и у чачанском крају госту се обавезно стављала простирка на коју је требао да седне. Ово се чини из поштовања према њему и да би му било удобније и пријатније.

Обичај је да се око госта нађе што више одраслих особа, углавном мушкараца. Уколико је гост угледнији, долазе да га виде и остали одрасли мушкарци из села. Под гостопримством се углавном не подразумева само богата трпеза, већ љубазност и осећај пријатности и срдечности. Сам обичај гостопримства временом је прешао у дужност и велику како физичку тако и материјалну обавезу. Уколико у породици неко лепо пева или свира, или уколико знају да гост воли музику и весеље, радо запевају како би атмосфера у дому била што веселија и пријатнија.

Није тачно одређено у ком периоду године се више одлази у госте. Без обзира када ће се гост појавити, домаћинова дужност и обавеза је да га што је могуће боље дочека. У селима Врнчани, Јанчићи, Рошци и Цагање истичу да се ипак више одлазило у госте после завршених пољопривредних радова. Ова тврдња је логична, тим пре што је и лице које жели бити гост у нечијем дому или пак крене у трговину или набавку неких важних животних намирница, морало најпре завршити обавезе и

³⁰ Јован Ердџановић, *Насеља српских земаља*, књ. IV, СЕЗБ, Београд, 1907, 288.

³¹ Исто

радове на земљи и око стоке. Стога је зимски период у читавом драгачевском крају, као и у селима око Чачка, много повољнији за посете. Гост тако растерећен од важних привредних обавеза, без обзира да ли директно учествује у њиховом извршавању или је само организатор, одлази у разне пријатељске или родбинске посете. Колико ће остати у нечијој кући и да ли ће посетити само један дом или неколико никада није било прецизно одређено.

У новије време одласци у госте су доста одређенији и свакако су везани за тренутне услове живота и рада. Сам боравак у нечијој кући је временски доста краћи, што је најчешће одређено радним обавезама. Ово ограничење је још више присутно уколико се ради о запосленом лицу.

Мањи број чланова сеоске породице у односу на раније периоде условио је да се време посете неког њеног члана скрати како би се што пре вратио својим радним обавезама. На овај се начин губе исконски елементи гостопримства, када све везано за ову појаву добија искључиво практичан карактер.

Осим код Срба, гостопримство је било присутно и код осталих народа у окружењу. Тако је и код православних Цигана, Македонаца, Турака и Албанаца³² присутно гостопримство. Атанасије Урошевић истиче да су Турци мање гостопримљиви од Срба.³³ Дужност домаћина Албанца је да што боље дочека госте. Поред јела, коме не придају баш велику важност, инсистирају на лепим речима добродошлице и на љубазности. Поред хране и пића они госта обавезно нуде и цигаретом. Овај обичај као вид друштвеног понашања прихватили су и Срби на Косову. У чачанском крају служење госта цигаретом је непознато, али се ипак одвија несвесно, успут, само онда ако је и домаћин пушач. У овом случају и гост без икакве замерке и погрешке у ритуалу може послужити цигаретом свог домаћина. Ова услужност нема никаквог одређеног значаја, нити су њени актери свесни чињења исте.

Код Поповаца су госта осим кафом нудили и цигаретом.³⁴ Ту је свакако и ракија, вино и богата трпеза. Опште је познато да гост добија угледно место. Домаћин седа до њега како би исказао своје гостопримство, као и да би био што ближе госту, да би боље видео да ли се добро служи и да ли нешто недостаје. Свакако, у свим срединама, домаћину је стало да гост буде што задовољнији, да се хвали својима када се буде

³² Атанасије Урошевић, *Насеља и њихово ситановиштво*, Београд, 1935, 139-140.

³³ Исто, 133.

³⁴ Исто, 140.

вратио кући. Увек се о гостопримству радо говорило, па је стога и сам домаћин волео да макар својим комшијама исприча како је дочекао госта и са чим га је све служио. У овоме су предњачиле жене, без обзира што у обреду гостопримства готово никада нису заузимале водеће место.

У традиционалном гостопримству нашег али и ширег краја, велика се пажња посвећивала даривању госта.³⁵ До скоро се више обраћала пажња о томе шта ће домаћин поклонити свом госту, него шта ће гост донети домаћину. Ова обавеза је бивала све присутнија уколико се радило о неком угледном и драгом госту. Углавном је домаћин, односно домаћица даривала госта на поласку из њиховог дома неким личним предметом (кошуља, пешкир, чарапе). Није био редак случај када су по госту слали дарове и његовим члановима породице. У драгачевском крају су се обично по госту слале понуде за члана његове породице који је стар или болестан. Углавном се радило о воћу, шећеру или ратлуку.

Дешавало се да домаћин радо прича о свом госту својим суседима. Хвали се како га је дочекао, послужио и испратио. Он говори и о томе како је даровао госта. Околина жели да чује ове приче, јер је на тај начин разоткривала карактер комшије, као и његове материјалне могућности. Није ретка појава да су се многи утркивали ко ће боље у свом селу даривати госта. Појава даривања на самом њеном изворишту имала је за циљ да госта на поласку што чвршће веже за кућу из које као митско биће одлази и да са њим склопе трајни ритуални савез. Верује се, да ће на овај начин, остварити да добро дејство госта у својству божанства, или пак неке непознате, али позитивне снаге утицати на његову срећу и напредак.

Код већине балканских народа поступак и ритуал који се одвија у кући је углавном исти или сличан. У готово свој литератури која говори о традиционалном гостопримству стоји да се госту скида обућа и перу ноге. Овај обичај је, тврди Веселин Чајкановић, био познат и класичним оријенталним народима.³⁶ Овим се обичајем желела показати блискост са гостом, велика снисходљивост и крајња покорност. Гост добија епитет доминације, док домаћин својим покорним служењем жели да умилостиви божанство. Поред ритуалног овај је обичај у каснијем периоду имао практичан карактер, с обзиром да је гост прешао дуг пут, углавном по блатњавом терену.

³⁵ Љубо Митровић, *Живот и обичаји Појовца*, САНУ, Београд, 1952, 373

³⁶ Веселин Чајкановић, *Живот и обичаји народа*, књ.13. Београд, 1924, 14.

Познато је да у митологији обућа представља снагу и власт. Скидањем обуће госту, домаћин настоји да на магичан начин задржи снагу у кући. Свакако да прање ногу код примитивног човека није имало хигијенски него чисто ритуални карактер³⁷, када се снага са ногу госта скидала у жељи да остане у кући и сачува њене чланове. Прањем ногу гост се везује за домаћина и његову кућу. Сличан циљ је имао свадбени обичај у Пољској, када су млади након уласка у младожењину кућу прали ноге.³⁸

У обичају прања ногу госту, немогуће је не осетити или макар назрети крајње неповољан положај жене у читавој балканској култури. Беспоговорно је морала све чинити да би госту било што удобније, али никако није могла равноправно учествовати у разговору. Овакво стање је израженије уколико гост не припада сродничкој групи.

Највише присутна полна дискриминација у току извођења обреда гостопримства је била изражена код Албанаца. О овоме је писао Атанасије Урошевић, истичући да гост са капије мора гласно да дозива домаћина што је имало за задатак да обавести жене да долази мушкарац и да се склоне са видних места³⁹. Он истиче да гост није смео ни питати за здравље жене. Од тог табуа су били једино изузети блиски сродници. Гост није смео упућивати поздраве деци, јер се код Албанаца под појмом деца подразумевала и жена⁴⁰.

У култури чачанског и драгачевског краја улога жене у гостопримству је углавном зависила од тога да ли је гост сродник или није. Уколико се радило о непознатом госту кога је пут случајно навео на њихову кућу, женино присуство у гостопримству имало је углавном практичан, односно услужни карактер. У том је случају домаћин водио главну реч и бринуо се о госту. Уколико је гост сродник, женина улога у гостопримству постаје знатно већа. Уколико су гости пријатељи или просци, доминантну улогу у гостопримству има мушкарац, домаћин.

Када су гости чланови женине фамилије улога мушкарца је више протоколарна. У том случају жена домаћица преузима доминацију, јер је сасвим јасно да ће она најбоље дочекати своје сроднике. У српској патријархалној култури ово су били посебно срећни тренуци за жену, када је она чинећи гостопримство максимално уживала.

³⁷ Исто,16.

³⁸ Samter, *Familienfeste der Griechen und Romer*, Berlin, 1901, 3.

³⁹ Атанасије Урошевић, *Насеља и порекло становништва*, Београд, 1935, 141.

⁴⁰ Исто,40.

На велику домаћинову пажњу и услужност гост је одговарао захвалношћу и љубазношћу. Прихватао је место на које би га домаћин сместио. Морао се служити и добро јести, јер би у противном увредио домаћина. У циљу изражавања незадовољства за слаб апетит госта у чачанском крају је настала изрека: „Понућен ко почашћен”. Ове речи је забележио Веселин Чајкановић⁴¹, а имале су за циљ осим умиривања самога себе и прекор госту.

У Грбаљском законику је забележено и то, да уколико домаћин не почасти госта треба да буде кажњен.⁴² Чајкановић истиче Вестермарково бележење о семитском обичају по коме када домаћин једе, позива сваког пролазника који поред куће прође.⁴³ Овај обичај у сличном облику присутан је и међу становништвом већине чачанских села. Наиме, када било ко од укућана једе и за то време неко уђе у њихову кућу обавезно би био позван да се прикључи обеду. Овај је обичај сачуван све до данас, с тим што у последње време његов садржај добија ноту формалности. Ипак у њему су извесни и лако препознатљиви традиционални корени који сведоче о јачини обреда. Позивањем госта да се придружи у јелу, домаћин исказује своју културу и васпитање. У овој појави данас је занемарен њен религиозни и магијски значај који је једва препознатљив и крије се у некадашњем страху ако се са божанством у лику госта не би поделио и последње парче хлеба.

У традиционалном гостопримству гост се никада није питао колико ће остати и зашто је дошао.⁴⁴ У чачанском крају се сматра крајње непристојним питати госта колико ће остати. Очекује се да гост то сам каже, што се данас сматра гестом лепог васпитања.

Гостом се сматрало свако лице без обзира на пол и узраст. У току спровођења самог обреда гостопримства гост добија елементе светости што само по себи проузрокује опрезно и добронамерно понашање детета. Видели смо да је храна саставни и веома важан елеменат овог друштвеног обреда. Веселин Чајкановић је тврдио да нудити госта јелом и пићем има магијски чин што треба да проузрокује учвршћивање савеза између домаћина и госта.⁴⁵ Кроз целокупну историју религије, готово неизоставно, некад у већем а некад у мањем трагу, провлачи се да је заједничко обедовање начин да се склопи савез између два човека.

⁴¹ Веселин Чајкановић, *Живот и обичаји народни*, књ.13. Београд, 1924,15.

⁴² Вук Врчевић, *Разни чланци*, Дубровник, 1891,40.

⁴³ Веселин Чајкановић, *Живот и обичаји народни*, књ.13. Београд,1924,15.

⁴⁴ Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот и обичаји*, Београд,1999, 235.

⁴⁵ Веселин Чајкановић, *Живот и обичаји народни*, Београд,1924,17.

Управо у обреду гостопримства домаћин обавезно једе са гостом на који начин препознајемо и разаберамо магијску позадину овог чина. Посредно, преко госта у току обеда домаћин склапа савез са божанством, оличеном у човеку-госту. На трпези поред разноврсне хране обавезно су присутни со и хлеб. Ове две намирнице у традиционалној митологији имају значење пријатељства, у овом случају пријатељства између домаћина и госта. Појава соли и хлеба је општеприхваћена у целокупној словенској митологији.

Употреба соли и хлеба у гостопримству је присутна све до данашњих дана. Сачуван је обичај да се прво на сто износи со и хлеб. О овом правилу се посебно водило рачуна када се постављала трпеза везана за значајне датуме из годишњег и животног циклуса. Разне манифестације од општег друштвеног значаја и данас су пропраћене употребом соли и хлеба. У току спровођења разних друштвених, политичких или страначких скупова или догађања њени актери готово обавезно дочекују госте још на вратима нудећи им со и хлеб. Управо ове две намирнице су прве са којима гост долази у контакт и прве које ритуално поједе. Сматра се да се на овај начин још на самим вратима склапа савез и пријатељство госта и домаћина.

Данас, актери овог обичаја, углавном нису свесни његовог стварног значаја. Употреба соли и хлеба је прихваћена као опште правило које "ваља" беспоговорно спроводити. Њено спровођење се сматра првом од обавеза коју треба уврстити у све остале догађаје одређеног скупа. У Врнчанима и Цагањама, уколико домаћица случајно заборави да на трпезу стави сланик са сољу, гост коме је указано задовољство да седи на врху софре неће почети ручак. Тада обично каже да на столу нешто фали, пустивши да се домаћица сама сети пропусти у сервирању.

Значајна обавеза домаћина када се гост налази у његовој кући је да се брине и стара о његовој безбедности и добром здрављу. Брига за безбедност госта је најизраженија на простору Косова и Метохије. Петар Влаховић истиче да од момента када је гост ушао у кућу па све док га не испрате са територије свог атара гост се налази под заштитом свог домаћина.⁴⁶ Улогу за безбедност госта осим домаћина свакако преузимају и сви остали чланови одређене друштвене заједнице. Гост се на овај начин изједначава са члановима дома у коме се нашао, мада се често и издиже изнад ових оквира. На Косову је била дужност породице да

⁴⁶ Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот и обичаји*, Београд, 1999, 236.

освети домаћина, уколико му се нешто деси у периоду док се налази под његовом заштитом.⁴⁷

Појава овог архаичног обичаја у доста измењеном и модификованом облику је сачувана и до данас на ширем подручју у коме се убраја и територија Чачка и околине. Заправо, домаћин и остали укућани се брину о општем здрављу и стању њиховог госта. Труде се да просторија у којој ће гост седети и спавати буде чиста и загрејана. Води се рачуна да госту не буде хладно у току спавања и сл. Брине се да се гост на било који начин не повреди, да не дође у сукоб са неким комшијом или другим гостом. Посебно се води рачуна о безбедности њихове деце, уколико су и она присутна. Обично се из опреза каже: „Само да не паднеш док си код мене” и сл. Сасвим је јасно да би се у супротном створила непријатна атмосфера, како међу гостима, тако и међу домаћинима.

На одласку домаћин изражава жаљење што гост мора да иде. При томе се извињава за све што евентуално није било у реду. Извињавање госту је општераспрострањена и општепозната појава код већине народа на ширем просторном растојању. Домаћин се извињава и онда када се ни сам не може сетити у чему је погрешно или начинио пропуст. Може се слободно рећи да он то чини за сваки случај јер му је веома стало да гост оде задовољан и да прихвати његово извињење. Незадовољство госта у магијском значењу представља незадовољство божанства које им одлази. Стога домаћину није свеједно какве ће утиске божанство понети са собом о њему, јер је дубоко у себи осећао, знао и имао велику потребу, да са њим на растанку остане у лепим односима и утисцима.

Госту се на поласку дају дарови, који представљају вид жртве. Домаћин настоји да божанство оличено у госту што дуже, посредно преко дара, остане у вези са њим и узврати му здрављем и напретком целокупне породице.

У чачанском крају је био обичај да се гост прати и да му се помогне да понесе своје ствари. Данас је у нашем крају испраћај госта доста једноставнији, што је узроковано губитком његовог магијског значења и јачањем практичних потреба госта пре свега.

⁴⁷ Исто.

АРХАИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ ГОСТОПРИМСТВА

Сама идеја о гостопримству у еволутивном погледу превазилази сопствено постојање и обитава у друштвеном животу човека у виду предмета и радњи. Слојевитим разгртањем нагомиланих идеја и дела желимо да проникнемо у њено само извориште и дотакнемо до саме сржи. На почетку стоји идеја која се обредним радњама трансформише у дело, дајући човеку исконско осећање припадности и одређености. Емил Диркем друштвену свест појединца посматра кроз призму индивидуалности и личне својствености, сматрајући да је једино могуће наметнути идеју као оквир "да позовем другог да се постави према истом предмету са којим сам ја суочен и да се изложим његовом деловању".⁴⁸ Значи да је у сваки од ових оквира дозвољено уграђивање личног расуђивања и различитих елемената гостопримства.

Архаичност ове друштвене творевине носи у себи истовремено и елементе општости и посебности, која се различитим темпом преносила ходом кроз историју различитих географских оквира. Одвајање архаичних као преживелих елемената обреда на ужем простору је доста једноставно, тим пре када се ради о краћој временској дистанци. Међутим, разврстати преживеле елементе обреда на већим просторним и временским оквирима је доста тешко и компликовано. Одвајање архаичног из обреда гостопримства истовремено прати размишљање о његовим преживелим облицима који данас чине представу и слику савременог на коме се многовековна трансформација тренутно зауставила. Зато, слободно можемо под архаичношћу подразумевати све елементе којих сада нема у обреду о коме је реч.

Развој савременог друштва, брз економски напредак на свим пољима избрисао је многе елементе гостопримства. Ова појава је далеко више изражена у градским срединама, тим пре што је условљена темпом и начином живота у њој.

У бројним насељима Србије кроз које су пролазили важни трговачки и војни путеви постајале су „гостинске куће” о којима се становништво по тачно одређеној процедури старало. Њихов задатак је био да по договореном редоследу дочекају путнике намернике у њима. Вид овакве друштвене организације гостопримства био је карактеристичан за време турске владавине у оквирима феудалног друштвеног

⁴⁸ Emil Durkheim, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd, 1982, 392.

уређења.⁴⁹ Развојем робноовчане привреде нестајали су разлози њиховог постојања. Слабљењем родовско племенске организације инокосне породице претварају једну просторију у гостинску собу⁵⁰ у коју је у свако доба могао бити смештен путник намерник. У беговским породицама свако одељење намењено госту се звало "ахар".⁵¹ Овакве куће су имале специјалан одак, препознатљив издалека, што је представљало олакшицу за путнике и госте. Уколико у селу није било ахара, странац може да иде у било коју кућу и затражи преноћиште.⁵²

Временом овакав вид организованог смештаја губи значај и смисао друштвеног одређења. У развоју капиталистичког привредног уређења потискује се класично гостопримство.⁵³

Реч гост у традиционалном и архаичном погледу пренет је све до данас на привредну грану угоститељства и односи се на лице које по тачно одређеном ценовнику плаћа услугу спавања и хране. Некада, истина спорадично, гост је на поласку од домаћина који га је угостио, симболично нудио надокнаду за учињену услугу гостопримства. Овакву појаву бележио је и Јован Ердџановић на самом почетку прошлог века, када је гост даривао домаћицу и осталу женску "чељад" новцем.⁵⁴ Обавезу за даривањем гост је имао више ако је у кући коју сада напушта боравио први пут. Ипак Миленко Филиповић истиче да је у Височкој нахији увреда за сељака да му гост за пружену услугу гостопримства понуди новац.⁵⁵ Овакав вид даривања домаћина, вероватно као вид надокнаде за све што је учинио за њега, веома се често преносио на даривање његове деце. Овај обичај се провукао и очувао све до данас и односи се на сродничко даривање и сродничко гостопримство.

Архаичност обичаја гостопримства се огледа и у самој званици. Наиме, знајући да су гости били углавном путници намерници, намеће се логичан закључак да се у његовом изворном облику позивање гостију није практиковало. Касније, укључивањем и прожимањем обреда кроз све сфере животног и годишњег циклуса позвани гост и гост намерник готово истим значајем употпуњују обред.

У току извођења традиционалног обреда, као и у прикупљању информација о његовом исконском облику, под појмом гост најпре по-

⁴⁹ Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот и обичаји*, Београд, 1999, 235.

⁵⁰ Исто

⁵¹ Миленко Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, Београд, 1949, 185.

⁵² Исто.

⁵³ Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, живот и обичаји*, Београд, 1999, 235.

⁵⁴ Јован Ердџановић, *Насеља српских земаља*, књ. IV, СЕЗБ, Београд, 1907, 290.

⁵⁵ Миленко Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, Београд, 1949, 185.

дразумевамо мушкараца. У традиционалном погледу мушкарац је заиста и био најчешћи гост. Када мушкарац одлази у госте заједно са женом, у српској традиционалној култури домаћин је различиту пажњу посвећивао једном или другом. Обавезно, мушкарац је био тај који је први ишао испред жене, први улазио у кућу, првога га је домаћин дочекивао. Он седа у врх софре, њега највише дворе, поред њега седа и домаћин.

У Скопској Црној Гори, када жене иду у госте, бележи Атанасије Петровић, оне застају изван села и по неком детету зову своје рођаке.⁵⁶ Сматрало се непристојним да жена сама уђе у нечију кућу. Овај архаичан облик, иако присутан на ширем простору, готово да је сасвим изгубио свој ослонац и заувек нестао. Архаични елементи овог обичаја на простору чачанског и драгачевског краја некада су били присутни у доста блажем облику. Ипак, неоспорно је да се и на овом простору већи значај придавао мушком госту.

Имајући на уму народно веровање да је божанство у лику госта или путника намерника у нашој традицији, није се смео занемарити нико, па ни просјак. По схватању обичног човека божанство се често скривало иза лика просјака и тако обилазило домове. Скупљало је храну и новац и „будно пратило“ понашање човека на чију се кућу намерило. Веровало се да би милосрдник био награђен, а особа која би одбила да удели помоћ кажњена. Због оваквог веровања у многим чачанским селима су делили помоћ сваком лицу које би закуцало на њихова врата. У Горњем Дупцу домаћин није хтео одбити гостопримство просјаку и на дан свадбеног церемонијала. Без обзира што на свадбу долазе само „званице“, уколико се појави просјак и он ће бити угошћен као и сваки други гост.

Сличну појаву забележио је Јован Цвијић, када је просјак на свадби дочекиван као и пријатељ.⁵⁷ Оваква појава се до данашњих дана изгубила. У селу Зеоке, данас кажу да уколико се деси да просјак закуца на нечија врата, обично му уделе неку мању помоћ у храни, старом оделу или мањој количини новца. Већина становника овог села неће допустити да се просјак врати празних руку. Уколико је у кући неко весеље, свадба, испраћај у војску, крштење и слично, у том би се случају просјак, који се баш тог дана појавио са „испруженом руком“, увео у неку споредну просторију и нахранио. Дали би му да понесе и нешто од хране. Никога на дан крсне славе, који би се случајно нашао испред

⁵⁶ Атанасије Петровић, *Скопска Црна Гора, Обичаји народа српскога*, Београд, 1907, 435.

⁵⁷ Јован Цвијић, *Насеља и њихово становништво*, СЕЗБ, Београд, 1926, 542.

врата, домаћин не би пустио без макар једне чашице ракије. Чак су, како истичу мештани Горачића, чашћавали и поштара или раднике који би у близини њихове куће поправљали кварове на струјном воду. Нипошто нису дозвољавали да се било ко врати без послужења. Сматрали су да се тако "ваља", плашећи се последица уколико не би учинили гостопримство овакве врсте.

У српској традиционалној култури постојао је још један архаичан елемент гостопримства, а то је гостинска обљуба. Овакву појаву Веселин Чајкановић је објашњавао теофанијом и доводио у везу са прастарим веровањем у везу смртне жене са богом или неким демоном.⁵⁸ За многе људе на земљи се сматрало да су божији. Тако се веровало да је Александар Македонски, што је потврђивала и његова натприродна моћ и снага, настао из везе његове мајке са богом Зевсом.⁵⁹ У народу влада веровање што се може потврдити и из народних песама, да је Милош Обилић змајев син, и на тај се начин објашњава и оправдава његова снага. Стога би једноставно објашњење због чега је домаћин уступао своју жену госту странцу или путнику намернику било да се оствари што блискији контакт са божанством. Деци рођеној из такве везе придавана је велика важност јер су била напреднија, јача и паметнија од остале. Давање жене госту имало је за циљ да се задовољи божанство после чега би оно узвратило добротом и стало у заштиту читаве породице или племена коме је она припадала. Веселин Чајкановић бележи да се код нашег народа среће реч божијак, или убог, што се односи на просјака. У драгачевским селима и данас се за сиромашног човека каже убог.⁶⁰

О овој појави је писао и Јован Ердељановић, али није успео да нађе право објашњење за то имајући у виду ропску потчињеност жене. Он претпоставља да може бити реч о „уступку за њен тежак положај у заједници”.⁶¹

Осим религијског разлога, појава гостинске обљубе може се објаснити и прастарим схватањем по коме је жена део мужевљеве својине, он до ње може доћи отмицом или неким уговором и да на тај начин може са њом располагати како хоће. У жељи да госта што боље угости и пружи му сва могућа задовољства, извесно је да у тим случајевима није часио да уступи и своју жену.

⁵⁸ Веселин Чајкановић, *Животи и обичаји народни*, књ.13. Београд, 1924,19.

⁵⁹ Eugen Fehrle, *Die Kultische Keuschheit im Atertum*, Giessen, 1010,4.

⁶⁰ Веселин Чајкановић, *Животи и обичаји народни*, књ.13. Београд, 1924,19.

⁶¹ Јован Ердељановић, *Насеља српских земаља*, СЕЗБ књ.ИВ, Београд, 1907,289.

О овом виду архаичности доста је писано, расправљано и дискутовано. Постоје многе хипотезе које су од неких потврђене а од других оспорене и критиковане. Расправу о овој појави завршићу само констатацијом да је гостинска обљуба заиста постојала код готово свих индоевропских народа, да је потврђена на најразличитије начине, али и да је изумрла и нестала са поменутих простора.

Госту се није замерало да се „забави” са женом, на шта је веома често и подстицан и подсећан од осталих.⁶² Овакву појаву су сви у кући сматрали нормалном и природном. Уколико није било класичне обљубе, постојало је готово обавезно правило да жена домаћица или нека друга, млађа, помогну госту док се смести у кревет и да га покрије. Оваква појава је забележена у Босни, у Поповцу, а против ње су се успротивили и католички и православни свештеници⁶³, тако да је након Првог светског рата потпуно ишчезла.

ГОСТОПРИМСТВО У ГОДИШЊЕМ ЦИКЛУСУ

Бројни обреди везани за годишњи циклус препуни су најразличитијих религијских схватања. Све манифестације су везане за већи број људи, за групу, и праћене су најразличитијим видовима окупљања и посећивања. Богови се у односу на људску мисао налазе у стању зависности⁶⁴ и ишчекивања у њихову обредну делотворност.

У целокупном годишњем циклусу најизразитије је гостопримство исказано божићном полагањенику. Полаженик може бити и човек и животиња. Најчешће, полагањеник је људског рода, мушкарац, који на Божић порани да би први стигао у кућу у коју жели да „полази”. Његов задатак има велику дозу магичности и религиозности са циљем да дому донесе здравље и сваку срећу. Домаћица полагањеника посипа житом, тако да богатством и изобиљем жели исказати своје гостопримство. Петар Влаховић је забележио да је у неким крајевима полагањенику изувана десна обућа и подизана високо, на који је начин симболички изражавана жеља за растом жита.⁶⁵ Овакву појаву можемо објаснити жељом домаћина да изувањем обуће задржи сву снагу полагањеника у свом дому која је због своје светости тога дана најјача. Полаженику се дају бо-

⁶² Љубо Мигровић, *Животи и обичаји Поповаца*, САНУ, Београд, 1952, с.374.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Emil Dirkem, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd, 1982, 316.

⁶⁵ Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, животи и обичаји*, Београд, 1999. 285.

жанска својства, па је стога циљ домаћинов да га што је могуће боље дочека и умилостиви, како би узвратио благословом. Са полагеником као светим гостом домаћин ломи чесницу, њему је поверавано налагање бадњака и контакт са овим светим дрветом.

Јеремија Павловић је истицао обичај код Црногораца по коме нико није смео налагати „стицати” бадњак док не дође полагеник.⁶⁶ Нису смели ломити чесницу нити ручати све док не дође полагеник. Посебна се пажња водила ко ће први доћи у кућу, па су зато у Морачи сматрали да ако им те године буде много лоше то је због полагеника.⁶⁷

Полагеник се обавезно дарива и на тај се начин снага и његова божанска моћ желе што чвршће везати за дом. Обичај даривања полагеника се задржао све до данашњих дана у готово свим чачанским селима. У другој половини XX века долазило је до спорадичног губитка полагеника као институције, али се ова појава последњих десетак година поново великом брзином и значајем обновила. У зависности од материјалне могућности дариван је полагеник. У Доњој Горевници, Катрзи и Мрчајевцима се и данас води рачуна да број дариваних ствари буде непаран „потако”. Често се дарује само новац, или у комбинацији са још неким личним предметима, и на тај се начин преко дара желело дуже остати у контакту са божанством.

Најчешће је у селима Горњи Дубац и Котража полагеник био млађи мушкарац или дете из пријатељске или сродничке куће. Овакву појаву М. Станојевић објашњава на примеру из Источне Србије, истичући да је по народном веровању најбоље да полагеник буде дете јер оно није грешно и да као такво може у кућу донети само срећу.⁶⁸ У Лозници, Јездини, Грабу, Здрављаку у последње време људи се обично неколико дана пре Божића договоре ко ће коме бити полагеник. Сматрам да се то ради да би се осигурало да на Божић први у кућу уђе неко за кога они сматрају да је срећан, срећне руке. Верује се да такво лице може осигурати срећу и магијски задовољити очекивања укућана.

Осим полагеника у српској традиционалној култури се веровало да на Божић не треба ићи никоме у посету. Оваква се забрана поштовала донедавно, и као да се последњих двадесетак година отргла контроли, тако да се данас у Чачку, околини и драгачевским селима посећују најближи сродници, баш на Божић, и госте најлепшом храном и пићем.

⁶⁶ Јеремија Павловић, *Животи и обичаји народни*, Београд, 1921.744.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ М. Станојевић, *Обичаји и веровања на Тимоку*, Гласник Етнографског музеја, књ. IV, Београд, 1929. 42.

Овакву појаву могуће је објаснити тренутним условима живота и бројним радним обавезама, тако да учесници обреда користе баш овај празник да би се видела са својим сродницима.

За разлику од Божића на Васкрс су се у традиционалним оквирима посећивали блиски сродници, тако да се ова обредна пракса пренела све до данашњих дана. Колико због урођеног гостопримства, толико због светости празника, настојало се да сваки гост буде што је могуће боље угошћен. Обавезно се сваком госту давало ускршње јаје на који се начин несвесно желело преко госта проићи до божанске милости. Како у сеоској тако и у градској средини Чачка и околине, обавезно се давало ускршње јаје сваком детету које би се затекло и испред дворишта.

Значајну улогу гостопримство је имало у разним посетама организованих обредних поворки. Од великог је значаја гостопримство исказано о сеоским славама или заветинама. Ове свечаности су везане за период од Васкрса до Петровог поста и припадају пролећном делу циклуса. Ради се о обреду који се код већине српског становништва одржава на исти или сличан начин. Крстоношама се свако склања са пута, па и власник њиве, ливаде или воћњака кроз који пролазе. Уколико при кретању литије угазе летину или начине неку другу штету, готово никада није замерено. Најважније је било да се крст пренесе преко пшенице или винограда.⁶⁹

Домаћин је крстоношама кроз чија су имања прошли или испред чије куће дођу износио храну и пиће, настојећи да их што је могуће боље угости и да на тај начин оствари контакт са религиозном идејом чији су они извршиоци. У Ртима је некада постојао обичај да се изнесе болесник и да се замоле крстоноше да прескоче преко њега. На овај начин се симболички желело да болесника прескочи смрт.

Посебно гостопримство је изражавао домаћин на чијем се имању налазио запис. У Грабу су посебно нудили храном и пићем оне учеснике обреда који су носили реликвије. Јован Цвијић је истицао да су пред крстоноше излазили укућани и молили да сврате у њихову кућу и млекокар⁷⁰, што је у пролећном периоду имало велики магијски значај.

Домаћин на чијем је имању запис, дочекивао је све учеснике обреда богатом храном, која је у овом случају била „молбена жртва за вегетацију и стоку”.⁷¹ Појаву овог вида гостопримства објашњавамо пра-старим народним веровањем оличеном у божанском госту. Данас у ча-

⁶⁹ Јеремија Павловић, *Животи и обичаји народни*, Београд, 1921, 735.

⁷⁰ Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва*, књ.19. Београд, 1925, 435.

⁷¹ Сима Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ књ. XVII, Београд, 1911, 93-94.

чанском крају, поготово последњих година, враћањем и поновним оживљавањем сеоске славе, домаћице износе храну испред својих кућа и тако дочекују крстоноше.

Касније у току дана поједине породице дочекују госте из других села. Ради се о посети пријатеља и сродника, када је даљи ток славља и гостопримства у њему сличан или идентичан као и на крсној слави.

Испред сваког већег поста у години су Покладе. Највеће и најзначајније су Беле или Ускршње покладе. Окупљени и прерушени покладари бивају дочекани у свакој кући, испред којих би уз „свирку” и „лупање” дошли. Домаћин је свакако желео да угости и дочека демонско или божанско биће, скривено под најразличитијим маскама, и да на тај начин стекне њихову заштиту, наклоност и милост. У селима Мрчајевци, Остра и Прељина овај обичај је присутан и данас када домаћица излази пред обредну поворку дарујући учеснике обавезно јајима, а онда и разним воћем, месом или слаткишима. Осим жеље у заштитну моћ поворке, даривање и гостопримство можемо схватити и као вид захвалности за учињену посету од које се очекује позитиван обредни карактер.

Слично гостопримство су уживале и обредне поворке коледара, лазарица, краљица и додола. На чачанском и драгачевском простору временом су се изгубиле обредне радње везане за њих и до њиховог поновног оживљавања и рехабилитације још увек није дошло.

Прастари обичај гостопримства, који је готово генетски уткан у душу српског човека свакако се одвија уз обред обележавања крсног имена или славе. Ради се о породичној церемонији везаној за кућу и огњиште. Обичај примања гостију уочи славе до данас се у чачанском крају готово изгубио, док се у драгачевским селима спорадично одржао у смањеном облику. Некада је главни славски церемонијал обављан баш уочи славе. До данас се овај обичај у потпуности одржао код Срба на Косову.⁷²

С обзиром да је слава породична свечаност у којој домаћин има главну улогу⁷³, сасвим је разумљиво да је он тај који први дочекује госте, доводећи их преко себе у везу са његовим домаћим култом. Настоји да госте дочека што боље, како храном и пићем, тако и лепим речима, одушевљењем, наздрављањем и поздравима.

У чачанском и драгачевском крају нема прецизног правила да ли се на славу позива или не. Неке фамилије позивају своје госте а друге не

⁷² Петар Костић, *Годишњи обичаји*, Гласник Етнографског музеја, књ.57. Београд, 1993, 251-252.

⁷³ Слободан Зечевић, *Обичаји и веровања*, ГЕМ 44, Београд, 163.

позивају, већ сматрају да сами знају када је коме слава и тако долазе. Неке породице у Атеници, Кулиновцима, Трнави и Виљуши, сматрају да је потребно позвати госте само када неко први пут почиње да слави и да се тај позив подразумева и у наредним годинама. На тај начин први пут позвани на славу постају „званице”. Дешава се да када домаћин први пут позове некога на славу нагласи да га више неће звати, да зна када је слава и да треба сваке наредне године да долази.

Међутим, изворније гледано, на славу се ипак позивало. У подјеличким селима домаћин је некада сам одлазио од куће до куће и позивао госте. Често је носио ракију у буклији. Удаљене сроднике или кумове могао је позвати по неком свом члану породице. У чачанском крају код досељеника из Сјенице се као позив на славу може чути: „Дођи на пиво”. Овакав вид позивања забележио је Петар Костић у сјеничком крају.⁷⁴ Правило је да онај ко одлази на славу мора узвратити позивом и личним гостопримством.

За време славског ручка у врх софре седи кум или добар комшија. Са њим домаћин ломи славски колач на који начин осим магијског и религиозног значења има за циљ да уздигне госта и да му укаже своју љубав, наклоност, па и захвалност. Домаћин подједнако служи све госте, али увек почиње од врха. Колико због сопственог приношења жртве свецу, толико и због жеље за исказивањем гостопримства домаћин на дан славе не седа, већ „двори” свеца, кума и госте. У овом случају увиђамо паралелу између људског и божанског, што је могуће довести у везу са прадавним схватањем божанског госта у лику обичног човека.

Ритуалним сечењем колача са гостима уз низ најразличитијих обредних радњи⁷⁵, домаћин жели да култ жита у виду прекадника доведе у везу са гостом, као могућим „божанским изаслаником”. Од оваквог контакта он несвесно очекује богату и родну наредну привредну годину.

Да би што боље дочекао госте, домаћин припрема хране и пића у изобиљу. Шта ће се све наћи на славској трпези најпре зависи да ли је слава посна или мрсна. Јован Вукмановић је забележио обичај из XIX века у Перасту, када је неколико одабраних певачица певало песме за сваког славског госта посебно.⁷⁶ Углавном се почињало од најстаријег

⁷⁴ Петар Костић, *Годишњи обичаји*, ГЕМ 42, Београд, 1989, 107.

⁷⁵ Милица Бошковић-Матић, *Крсно име – слава*, ГЕМ 25, Београд, 1962, 207.

⁷⁶ Јован Вукмановић, *Крсно име у Перасту*, ГЕМ 22-23, Београд, 1960, 211-212.

па даље редом. Песме овакве врсте Вук Врчевић је називао „почаснице” или „почашнице”.⁷⁷

Некада су гости на славу доносили мање, симболичне поклоне. Углавном су то били колачи или нека воћка. Веселин Чајкановић је забележио обичај љубљења кумовског поклона од стране домаћина.⁷⁸ Овакве појаве у неким драгачевским селима су потпуно изобичајене.

За све време славског ручка домаћин и домаћица нуде и служе своје госте. У Ријечкој нахији гости који дођу на славу називају се пријатељима а ређе званицама.⁷⁹ Често се славска трпеза постављала што ближе огњишту, што је имало за циљ да славске госте што више приближе култу домаћих предака који обитавају испод њега. У току на- здрављања гости устају, захваљују свецу и домаћину за добар дочек и богату трпезу. Домаћин настоји да се гости служе што више и стално додаје још хране, како би тањери били пуни. Настојали су да божа- нство, односно светац буду задовољни и да се симболички богатство трпезе хомеопатском магијом пренесе на целокупно богатство током наредне године. Јован Цвијић је истицао да је обичај да славска трпеза буде препуна, како гости не би могли све да поједу⁸⁰, на тај би се начин симболизовало изобиље у породици.

Домаћин је настојао да слави славу неколико дана. Тако је забележена појава да су Црногорци некада славили славу од три до седам дана и да је кнез Данило забранио вишедневно обележавање крског имена⁸¹. Ова забрана је имала за последицу незадовољство Црногораца, када је настала изрека: „Докле слависмо, дотле имасмо”.⁸² И данас влада мишљење да домаћин треба да се за славу потроши, да не жали, да гости буду задовољни, а да ће се светац „реванширати” још већим богатством у наредној години. У Прељини, за све оно што се нађе на трпези кажу да је дао Бог и светац кога обележавају.

При поласку од домаћина свечара обичај је да се нешто од хране пошаље по госту за неког његовог члана породице који није дошао. Овај обичај је очуван све до данашњих дана у готово свим селима Драгачева. Овакву појаву објашњавамо прастарим схватањем по коме домаћин посредно преко дара остаје у дужој вези са гостом и његовом фа-

⁷⁷ Вук Врчевић, *Три главне народне свечаности, Божић, крсно име, свадба*, разни чланци, Дубровник, 1891.

⁷⁸ Веселин Чајкановић, *Расправе и грађа, књ. I*, СЕЗБ, Београд, 1934.

⁷⁹ Андрија Јовићевић, *Насеља српских земаља, књ. VII*, Београд, 1911, 731.

⁸⁰ Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва*, СЕЗБ, бр. 23. Београд, 1926. 542.

⁸¹ Јеремија Павловић, *Животи и обичаји народни*, Београд, 1921. 732.

⁸² Исто, 733.

милијом. Наравно да се слање хране са славске трпезе сроднику или пријатељу данас објашњава само гестом пажње.

ГОСТОПРИМСТВО У ЖИВОТНОМ ЦИКЛУСУ

У току животног века сваког појединца догађају се разне свечаности које су пропраћене и присуством већег или мањег броја гостију. Домаћин настоји да све који би тим поводима били његови гости дочека што је могуће боље и на тај начин задовоље и магијски и морални део гостопримства.

Након рођења детета гости долазе у бабине које уствари представљају обичај чувања детета и породиље од стране комшија и рођака.⁸³ Данас су бабине спојене са повојницом и тако удружене се зову само бабине. Некада је био обичај да се о „великој повојници“ угости већи број гостију, углавном рођака са очеве и мајчине стране. Домаћин дочекује госте са пуним боцама вина и ракије. Припрема се богата трпеза. Сматрало се да се ваља потрошити и добро угостити госте како би дете било срећно и напредно.

Посебна пажња се посвећивала обреду крштења. На посебан начин се дочекује кум, који ће у обреду добити свету дужност. Постаће посредник између Бога и детета. Неко од укућана је ишао са бардаком и позивао најпре кума а потом родбину и комшије.⁸⁴ У току свечаног ручка домаћин наздравља куму, свим гостима и новорођенчету. Након завршеног обреда родитељи дарују кума.⁸⁵ Обичај даривања кума одржан је све до данашњих дана, како у чачанском крају тако и много шире. Домаћини су настојали да што боље угосте кума и да га богато дарују како би успоставили што приснију везу са божанствима чији је кум представник.

Гостопримство се изражава и према свештенику, позивањем да присуствује свечаном ручку. Надокнаду за обављени религиозни чин крштења свештеник добија у новцу, обично по сопственој жељи и материјалним могућностима. У Чачку се још, свештеник дарује пешкиром и сапуном.

Крштење је у великој мери христијанизовано, док је прво шишање задржало предхришћанске елементе.⁸⁶ У чачанском крају је нестао оби-

⁸³ Жарко Требјешанин, *Представа о детињству у српској култури*, Београд, 1991.123.

⁸⁴ Милица Бошковић-Матић, *Обичаји о рођењу*, ГЕМ 28-29. Београд, 1965-1966.182.

⁸⁵ Наталија Бкагојевић, *Обичаји о рођењу деце*, ГЕМ 48. Београд, 1984.230.

⁸⁶ Слободан Зечевих, *Веровања и обичаји о рођењу*, ГЕМ 42, Београд, 1978.351.

чај обредног шишања, интегришући се у само крштење. Зато је у овом крају гостопримство везано за стријбу постало део прошлости.

Родитељи девојке дочекују будуће пријатеље и чине елементе годстопримства у друштвеном обреду просидбе. Раније је трпеза при веридби била скромнија, док је у новије време веома богата и ни по чему не заостаје за свадбеном. Ова појава је више карактеристична за градску чачанску средину него за сеоску.

Обичај даривања младожење и његових сродника од стране девојке или њене мајке је веома стар, и као такав се у највећој мери одржао све до данашњих дана. Будући пријатељи су ломили погачу,⁸⁷ док је домаћин настојао да што боље почасте госте.

Кума, старога свата и ближе госте, позива домаћин на свадбу. Остале госте позива неко млађи из породице. Посебно се водило рачуна да се сви гости што боље дочекају, колико лепим речима толико и богатом трпезом. У току свадбеног ручка, у знак гостопримства и пажње млада је све време стајала, „дворила”. Ова појава је до данас потпуно изобичајена.

Стари сват је на челу трпезе и први је почињао да пије и наздравља.⁸⁸ Домаћин је увек спреман да донесе још пића. Након завршеног обеда постојао је обичај да млада у знак поштовања према свим гостима посипа их да оперу руке. Овај знак гостопримства се одавно искоренио.

Домаћин прати сватове, захваљује им се, а испред куће износи пуне боце вина.⁸⁹ Младенци су пратили кума све до куће.⁹⁰ Постојао је обичај да млада куму или старом свату изује леву, а младожења десну обућу.⁹¹ И у овом случају присутни су и очувани елементи традиционалног гостопримства, када се жели да снага две кључне личности из свадбеног церемонијала остане међу младенцима, односно у њиховом, сада већ заједничком дому. На поласку млада обавезно дарује кума и старога свата. Осим овог вида даривања у чачанском крају је одувек постојао обичај даривања и свекра, свекрве, девера, заове и осталих мужевљевих сродника. Овај обичај је у сличном облику очуван све до данашњих дана, с тим што се садржај дара у складу са временом мењао.

⁸⁷ Никола Пантелић, *Наслеђе и современост*, Београд, 1991, 116.

⁸⁸ Јеремија Павловић, *Живот и обичаји народни*, Београд, 1921, 752.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Никола Пантелић, *Женидбени обичаји*, ГЕМ 42, Београд, 1978, 373.

⁹¹ Исто.

У чачанском крају је све донедавно био обичај, више као неко правило, да се и након завршеног свадбеног церемонијала позову и наредних неколико дана најближе комшије, да се почасте и заједно поједу све што је остало од хране. Ова појава је вероватно имала за задатак да се укаже гостопримство према комшијама, који су иначе у српској традиционалној култури заузимали значајно место. Овим је домаћин желео да исправи евентуалне пропусте, тим пре ако је на свадби било пуно званица, а он се више трудио око кума, старога свата или удаљенијих рођака. Ово се чини и да би се млада боље упознала са будућим комшијама и да би у што бољој и пријатнијој атмосфери успоставила контакт са њима.

У новије време оваква појава изостаје у градској средини и приградским насељима Чачка, јер се свадбени церемонијал одржава углавном у хотелима и ресторанима.

Српска традиционална култура је у извесној мери успоставила институцију гостопримства и у самртним обичајима. Наиме, генетски условљено гостопримство мора наћи простора и начина да се искаже без обзира на повод окупљања људи. Гостопримство у самртним обичајима крије у себи како хришћанске тако и прехришћанске елементе. Водило се рачуна да сви који дођу на саучешће и погреб буду услужени водом, шећером, ракијом и кафом. Обично су домаћини говорили да „ваља” попиту за душу умрлога. Након завршене сахране сви учесници су се враћали кући на ручак. Домаћин се труди да сви буду угошћени, на тај начин сматра, да чини добро за покојника. Верује се да се тим начином душа покојника крепи храном и пићем.⁹²

И за сва наредна подушја припрема се храна за све учеснике обреда. Сви који дођу на даће бивају добро дочекани и угошћени. Обавезно се за сва подушја коље нека животиња јер се „тако ваља”. На тај се начин прилаже жртва души умрлог. Нахранити све учеснике било ког подушја, по народном веровању је значило принети жртву и извршити откуп за добро место на ономе свету, како покојник не би био гладан и жедан. Гости се најчешће служе оном храном коју је умрли највише волео. Уколико се подушје даје жени, жртвена животиња је женског, а уколико је мушкарац, онда мушког пола.⁹³

У традиционалној култури слање хране покојницима готово да је главна садржина обреда.⁹⁴ У чачанском, а поготово у драгачевском

⁹² Петар Влаховић, *Србија, земља, народ, животи и обичаји*, Београд, 1999, 267.

⁹³ Милица Бошковић-Матић, *Погребни обичаји*, ГЕМ 25, Београд, 1962, 181.

⁹⁴ Слободан Зечевић, *Самртни обичаји*, ГЕМ 42, Београд, 1978, 394.

крају, строго се водило рачуна да било ко од учесника на погребу не буде послужен. Свак је морао нешто узети. Тако се на несвестан начин симболички слала храна мртвима како душа умрлог не би била жељна ничега што је оставила за собом.⁹⁵ Припремање панаије и колача, заједно са изношењем хране и пића саставни је део посмртног обреда.⁹⁶ Ове обредне радње имају за циљ да кроз послуживање учесника обреда пошаљу што више хране на онај свет за свог умрлог сродника.

Данас се храна углавном служи на гробљу, а лица задужена за послужење се труде да сваког понуде, образлажући да тако треба: „Узми, ваља се”. Ова појава је данас карактеристична како у градској тако и у сеоској средини.

ГОСТОПРИМСТВО У РАЗЛИЧИТИМ ПРИЛИКАМА

Гостопримство као вид друштвене мере и њене суштинске условљености готово да прати човека свакодневно у току његовог живота, рада и дружења. Људски род је у најразличитијим фазама своје друштвености и социјализације имао потребу да развија добре односе са суседима, пријатељима и сродницима. Често је позитивно расположење и жељу за добрим односима изражавао и исказивао гостопримством.

Уколико би гост дошао да обиђе болесника, срдечно је дочекиван, са изражавањем захвалности за учињен добар гест. Укућани су се трудили да таквог госта добро дочекају и услуже. Веровало се и у искрену жељу посетиоца за болесниково оздрављење. По прастаром схватању, по коме је гост божански изасланик, настало је веровање у велику снагу и делотворност учињене посете. Стога су се укућани трудили да госта што боље дочекају.

Низ разних обавеза је пратио обичај гостопримства, без обзира да ли су гости дошли да честитају рад или да својом снагом учествују у њему. Тако су комшије радо притицале у помоћ ономе ко прави кућу.⁹⁷ Домаћин је учеснике у раду који бесплатно учествују у њему чашћавао богатом храном и пићем. Обавезно је клао неку животињу као вид жртве, али и као потребу да учеснике у раду што боље нахрани и угости. Домаћин нуди са храном и пићем и све оне који дођу да виде посао или само да честитају. Отуда је Јован Цвијић у Зети забележио народну

⁹⁵ Добрила Братић, *Посмртни ритуал*, ГЕМ 57, Београд, 1993, 281.

⁹⁶ Љубомир Рељић, *Самртни обичаји и култ покојника*, ГЕМ 52-53, Београд, 1989, 135.

⁹⁷ Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва*, СЕЗБ бр.23, Београд, 1926, 543.

изреку: "Кад се кућа гради, село се храни".⁹⁸ Сличну изреку налазимо и данас у готово читавом драгачевском па и чачанском крају: "Кад се кућа прави, пола се села храни". Само ова реченица, изникла из народа, много говори сама за себе о потреби домаћина који прави кућу за гостопримством, односно за приношењем вида жртве. На овај начин он дарује и евентуална божанства која га посећују, како би радови брзо напредовали, а пре свега да би кућу која се гради пратила срећа.

У данашње време у чачанској градској средини, када кућу граде мајстори за новац или неки предузимач, домаћин ће веома радо донети макар пиће радницима. Он сматра да се тако ваља, јер се прави кућа. Често на почетку или на крају радова домаћин за све раднике донесе печено прасе или јагње, иако то од њега нико не очекује.

Када се усели у нову кућу, домаћин се труди да што боље дочека госте који му долазе на насеље. Сматра да ако на самом почетку трпеза буде пуна, да ће тако бити и даље. Сви гости су служени храном и пићем у изобиљу. Најближа родбина у селу Зеоке је осим главног поклона, на насеље доносила петла, да би кућа увек певала. Данас се овај обичај углавном изгубио.

Домаћин је богатом храном чапћавао и учеснике моба при копању, орању, косидби, жетви или скупљању сена. Настојао је да учесници мобе буду што задовољнији, како би боље радили и како кућу која сазива мобу не би пратио малер. Ово правило се више односило на богате породице. У обреду гостопримства код пољских радова садржан је и елемент аграрне магије.

Осим у породици, гостопримство се веома често изражавало и на ширем друштвеном плану. У том случају вођа поједине друштвене групе је преузимао улогу домаћина. У спровођењу обреда школске славе, домаћин је директор школе. Он води бригу да сваки гост буде пристојно дочекан и услужен. У овом случају гости су углавном званице. Да би се гости што боље забавили, ђаци припремају програм садржан у вештини глуме, рецитовања и певања.

У црквеној слави домаћин је црквени старешина. Овде су гости истовремено и званице и већим делом сами верници. Обично, званице су представници свих друштвених структура који за софром заузимају места у складу са јачином и значајем њихове функције.

У току стварања политичке зрелости и вишестраначког система настале су страначке славе. Њихов домаћин је председник странке,

⁹⁸ Исто.

односно председник страначког одбора. Елементи овакве славе су готово истоветни са детаљима породичне славе. Гости су искључиво званице сачињене од представника других странака, друштвених, хуманитарних и привредних организација. Домаћин славе настоји да сви гости буду добро дочекани, услужени и задовољни, јер на тај начин странка донекле доказује личну репутацију.

Овакав вид гостопримства условљен је у еволутивном погледу развојем политичке ситуације на ширем друштвеном пољу. Ту су свакако и занатске славе, као и славе појединих фирми. О оваквим случајевима несумњиво да породични елементи гостопримства, прелазе у друштвене оквире са истим или сличним садржајима.

У српској традиционалној култури велика пажња је посвећивана испраћају у војску, када се актуелна друштвена догађања преносе у породицу која свог члана шаље, односно испраћа на одслужење војног рока. Имајући у виду магијске, али и опште родољубиве елементе српског човека, сасвим је јасан и разумљив начин спровођења овог обреда. Циљ домаћина је да што боље дочека госте, који су дошли да испрате војника и поделе радост са његовом породицом. Домаћин је осим званих гостију чашћавао и сваког случајног пролазника који би се нашао у близини њихове куће. Верује се да ваља попити за срећан пут војника. Није се смела жалити храна и пиће. Све је било условљено жељом да војник срећно оде и да се жив и здрав врати кући.

У последње време појављују се и нови разлози за гостопримство. Прослава поводом завршених студија битан је разлог за исказивање гостопримства. Том приликом родбина и пријатељи долазе на честитање заузимајући значајно место у овом савременом обреду. Сама представа прославе дипломирања припада групи обреда прелаза и као такав мора бити обележен.

У новије време и полазак у школу је разлог да гости дођу на честитање и да их домаћин срдечно дочека са богатијим или скромнијим посужењем. И сваки други лични успех, пословно унапређење, набавка аута, новог намештаја, све су то разлози да домаћин позове своје најближе пријатеље, макар на кафу.

Годишњица брака, бронзана, сребрна или златна свадба, добар су повод да домаћини дочекају драге госте, да их добро угости и да се заједно провеселе. Сва ова догађања тесно су везана за опште народно схватање да радост треба поделити са најближима и обавезно се почастити. Овакве врсте славља припадају групи новијих славља, који се из градске средине данас већ шире и у села.

У новију групу обичаја са израженим гостопримством свакако спада и прослава рођендана, односно пунолетства. За ове прославе припрема се богата трпеза, идентична свадбеној. Клање неке животиње је готово обавезно, чиме се симболише приношење жртве. Родбина и пријатељи се срдечно дочекују, наздравља им се и подстичу да се служе. На врх софре седи кум.

Гостопримство као друштвена категорија чврсто је уткано у све поре српског човека. Своје знање и неисцрпну енергију црпи из дубоке старине. Добро укорењена појава брзо је развила своје гране и раширила се у знатним просторним размерама.

Ходом кроз време долазило је до модификовања саме институције гостопримства, али увек у разумним границама и у складу са датим историјским тренутком. Бурна збивања, вишевековна ропства и велике друштвене кризе нису успеле да жељу и потребу човека за гостопримством угасе. Можда је гостопримство управо и заслужно за лакше превазилажење тешких личних и друштвених тренутака. Уз друштво, лепе речи и разумевање, све је било лакше. То је заправо и показатељ да човек није сам и да има пуно разлога да се радује и живи.

Без обзира на врсту госта, српски човек је показао своју племениту душу, гладног је нахранио, жедног напојио, и на тај је начин дао свој несебични допринос у очувању и неговању хришћанске мисли.

Снежана Шапоњић-Ашанин

HOSPITABILITY IN CACAK AND DRAGACEVO REGION

Hospitability as a social creation has a very long evolution. The beginnings of hospitability date back into ancient times and follow man on his way of civilization.

Old Slavs respected the customs of hospitability in their pre-homeland and they carried them during their migrations towards south and east. Similar customs of hospitability existed among old Germans.

People used to believe that very often disguised gods and demons, travel all over the world. People might see in every traveler or a tramp a hidden god who he has to treat with care. Similar approach to hospitability could be found at numerous nations as well.

Very often a guest himself was the reason and guidance to hospitability. A guest could be an ordinary traveler caught by the night looking for the place to sleep. In Serbian history a 'guest' was also a prosecuted person who was running away from his enemies or ideology opponents in order to save his own life. Most often guest nowadays is a member of a family who has the reason to visit his relative. The earliest relatives' visits appeared as early as matriarchate. Hospitability among relatives is stronger and more significant because of the blood bond, as the strongest natural bond. However, hospitability among relatives does not have wider social and economic importance.

Traditional Serbian house is open for everyone, for known and unknown travelers alike. When a guest enters a house the host is the first to greet him. He is greatly respected and the host tries to do his best to make the guest feel at home.

Paying a visit, in modern times, has a purpose and it is often connected with living and working conditions. Great care is given to entertaining a guest.

Hospitability had a great significance in annual and life cycles. A host, indirectly, over a guest during the meal, makes a treaty/covenant with a god personified in a guest. The use of bread and salt is still present in the custom of hospitability.

The word guest in a traditional and archaic sense is transferred into economy as the name for hotel management (*gost-ugostiteljstvo*). Numerous elements of traditional hospitability have been present for centuries, adopted and adjusted to be in compliance with modern life and work conditions.

Snezana Saponjic-Asanin

HOSPITALITÉ DANS LES RÉGIONS DE TCHATCHAK ET DE DRAGAČEVO

L'hospitalité en tant qu'usage social a suivi une voie d'évolution très longue. Les débuts de l'hospitalité remontent à un passé immémorial et cet usage est continuellement pratiqué par l'homme sur son chemin vers la civilisation.

Les vieux Slaves observaient l'hospitalité dans leur patrie primitive et la portaient avec eux à l'ouest et au sud, au cours de leurs migrations. Des formes similaires d'hospitalité existaient aussi parmi les vieux Germains.

Dans la population slave apparaissaient souvent la croyance et la conviction que des divinités et des démons travestis voyageaient fréquemment à travers le monde. Dans tout voyageur ou mendiant on voyait une divinité qu'il fallait traiter avec prudence. De nombreux peuples avaient des interprétations similaires de la notion d'hospitalité.

L'hôte peut être un voyageur quelconque qui, surpris par la nuit, se trouve dans la nécessité de rechercher le gîte et le couvert. Dans l'histoire de la Serbie, le gîte était offert même à une personne persécutée qui, fuyant devant ses ennemis ou devant ses opposants idéologiques, essayait d'échapper au danger de mort.

Ces derniers temps l'hôte est, le plus souvent, un parent proche ou éloigné qui a une bonne raison de venir voir ses cousins. Les formes les plus anciennes de visites rendues aux membres consanguins de la famille remontent à l'époque de matriarcat.

Toutefois, l'hospitalité fondée sur la consanguinité, relation naturelle la plus solide, n'a ni ampleur ni une importance sociale et économique.

La maison serbe traditionnelle est ouverte à tout voyageur, connu ou inconnu. Quand l'hôte se présente, c'est le maître de maison qui le reçoit, en l'entourant d'attentions et en cherchant à assurer, en son honneur, une ambiance impeccable.

Dans le cycle annuel et dans celui de vie, l'hospitalité a eu une grande importance. C'est au cours du repas, par l'intermédiaire de l'hôte, que le maître de maison contracte l'alliance avec la divinité, incarnée dans l'hôte.

L'emploi du pain et du sel dans l'hospitalité subsiste toujours.

Le terme d'hôte dans son sens traditionnel et archaïque est intégré dans le métier d'hôtelier. De nombreux éléments de l'hospitalité persistent sous des formes adaptées aux conditions de vie et de travail contemporaines.

Snežana Šaponjić-Ašanin

1. Слава у Гучи, почетак XX века

2. Свадба у Прислоници, средина XX века

3. Свадба у чачанској трговачкој породици, тридесетих година XX века

4. Свадебни ручак у Чачку, тридесетих година XX века

ИВАНА ЂИРЈАКОВИЋ

ТРАДИЦИОНАЛНЕ ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

»Сеоска кућа у добра домаћина, готово
никада не стоји сама, њу обично окру-
жују друге зграде, стаје или вајати, за
живљење и за оставу хаљина и других
ствари.«

М. Ђ. Милићевић

Ивана Ђирјаковић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 39
728.6 (497.11)

УВОД

Сеоска кућа и домаћинство доживели су велике промене у другој половини двадесетог века. Пољопривредна производња је унапређена а тиме и економски статус сеоског домаћинства, изглед куће, окућнице и привредних грађевина. Данашње село је у потпуности прихватило градски начин живота. »Док је иначе, по правилу, било потребно много времена за прелаз из једне у другу фазу стамбене културе, у Шумадији од 1780. до 1980. године пређен је развојни пут од начина живљења, кад се становало у једнодељним примитивним склоништима, у коме се спава-ло на земљи на обичној слами, до електрифицираних спратних кућа, до трактора и до личних аутомобила који су данас нормална појава у селу у Србији.«¹

¹ Бранислав Којић, *Развој куће и културе становања*, ГЕМ 44, БГД, 1980, 58.

Сеоско становништво овог дела Србије, одувек се бавило земљорадњом и сточарством као основним занимањима а у новије време и плантажним воћарством и повртарством. Економске зграде, које се данас подижу код свих домаћинстава, много се разликују у односу на првобитне. Данас су то грађевине од савремених материјала са спроведеним инсталацијама (електрична енергија, вода), међутим у окућницама ових модерних сеоских домаћинстава, сачуване су и поједине зграде народног градитељства (качаре, магазе, салаши) као сведоци прошлог времена, начина живота и производње. Тема овог рада су привредне зграде народног градитељства, њихова функција у сеоском стану некада, и данас у савременим условима живота и привређивања на селу.

Географски положај, облик сеоског стана и начин привређивања у савременим условима

Села околине Чачка се налазе на брдско-планинском подручју и припадају разбијеном типу старовлашких села шумадијске врсте.² Типична села ове врсте су Врњчани, Остра, Бањица, Јанчићи, Соколићи и др. То су села удаљена од града и главних саобраћајница, најчешће са формираним центром села у коме је школа, продавница, кафана, месна канцеларија, црква.

У овим селима кућа је обично увучена дубље у окућницу, даље од пута. Села која су ближа граду су се постепеним рашћењем ушоравала. Она су се развила у неку врсту друмских села са формираним центром. Куће су у овим селима најчешће окренуте ка главном путу или ка другим сеоским путевима, али нису ушорене већ повучене у дворишта, даље од пута и неправилно распоређене.³ Села овог типа су Мрчајевци, Коњевићи, Заблаће итд. Још једна група села најближих граду, је потпуно урасла у градску средину и чини приградска насеља као што су Атеница, Бељина, Трбушани. Према типу привређивања сеоска домаћинства могу бити пољопривредна и мешовита. У пољопривредним домаћинствима увек је потребан већи број привредних грађевина за смештај стоке, алата, хране итд., посебно у вишегенерацијским домаћинствима где је потребно задовољити најразличитије потребе чланова домаћинства. Ту наилазимо на највећи број привредних грађевина од којих је и

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, БГД, 1992, 26.

³ Види Ј.Цвијић, *Балканско полуострво* и Невенка Бојовић, *Стиан и култура стиановања у селима околине Чачак, Лучани и Горњи Милановци*, ЗБНМЧ 20, Чачак, 1990.

велики број зграда народног градитељства које се најчешће користе као оставе. Код мешовитих домаћинстава, где један или више чланова, ради у граду, пољопривредна производња је најчешће сведена на само једну или две гране привређивања (гајење стоке, воћарство, повртарство) па је и број привредних зграда смањен, али се зато подижу савремене, наменски грађене, као што су модерне »хладњаче« за воће, савремене штале за узгој товне стоке итд.

Изглед сеоске куће и окућнице у прошлости

Сеоска архитектура чачанског краја припада динарској врсти, коју одликује кућа грађена од брвана или талпи.

Сеоска кућа је најпре била једноделна са огњиштем, око кога је била окупљена цела породица. После ослобођења од Турака и са постепеним економским развојем, кућа се шири. Прво се издваја соба а затим и посебна зграда у којој су спавали ожењени чланови домаћинства-вајат. Из куће су се постепено издвојиле као посебне зграде салаш, амбар, млекар. Све зграде у дворишту и кућа су постављане тако да међусобно кореспондирају у свакодневном животу и раду. »Распоред зграда у стамбеној целини није случајан. Постоје неписана правила која одређују како се кућа поставља и шта се са које стране подиже. По правилу, главна кућна врата су окренута према истоку. На источној страни се граде зграде, млекар, амбар и салаш. На западној страни, нешто даље од куће, стаје и остале зграде намењене економији.«⁴ Ј. Цвијић је у својим истраживањима дошао до закључка да је највише зграда било у области усавршене брвнаре и њених варијетета⁵, што је и разумљиво јер је у овим областима била развијена задруга, па је на издвајање привредних зграда из куће, битно утицао и број чланова домаћинства.

»Оно што карактерише окућницу села чачанског краја је прецизна одвојеност кућног и економског дворишта и одређен распоред зграда у њему«⁶. Ова два дворишта су међусобно ограда оградом од цепаног проића оплетеног прућем. Окућнице некада нису оградиване. Од средине XX века, када се становништво у Србији усталило, почеле су се

⁴ Ранко Финдрик, *Златиборска брвнара и Музеј народног градитељства »Старо село« у Сироју*, БГД, 1987, 33.

⁵ Јован Цвијић, наведено дело, стр. 282.

⁶ Невенка Бојовић, *Сеоска кућа у чачанском крају*, каталог, Народни музеј Чачак, 1988.

ограђивати окућнице. У прво време то су биле просте ограде од трновитих грана. Касније се јављају ограде од прошћа оплетене прућем, које су се задржале до данас. Између ова два дворишта су биле велике капије са две вратнице од дрвета, изрезбарене и украшене, бојене јарким бојама са кровићем од шиндре, ћерамиде а данас најчешће од црепа. Још увек су доста заступљене овакве капије у селима око Чачка, (сл.1). Поред економског дворишта, налази се »котар«, ограђени простор за смештај сена.

Када смо видели како је изгледала кућа и окућница некада и распоред привредних зграда у њој, можемо направити поделу свих привредних грађевина према њиховој намени на:

1. СПРЕМИШНЕ ЗГРАДЕ- за чување првенствено пољопривредно-сточарских производа и других ствари. Спремишне зграде су:

- МЛЕКАР
- КАЧАРА
- САЛАШ
- АМБАР
- ВАЈАТ

2. СТОЧАРСКЕ ЗГРАДЕ-за боравак стоке:

- ШТАЛА
- ТОР ЗА ОВЦЕ
- СВИЊАЦ
- КОКОШИЊАЦ
- КОВАНЛУК ЗА ПЧЕЛЕ

3. ТРАДИЦИОНАЛНО-ТЕХНОЛОШКЕ ЗГРАДЕ-за прераду сировина:

- ПУШНИЦА (мишана)
- СУШАРА (пушница за сушење меса)
- ХЛЕБНА ПЕЋ (фуруна)

У традиционално-технолошке зграде могу се убројати још и воденице и ваљавице, али оне овим излагањем неће бити обухваћене. Тема овог рада биће, само привредне зграде народног градитељства, које су у саставу окућнице.

1. СПРЕМИШНЕ ЗГРАДЕ

Спремишне привредне зграде су углавном бројније од сточарских. Оне су до почетка XX века биле грађене од дрвета. Млекар, качара и магаза су грађевине од брвана спајаних у »ћерт« са четворосливним кровом. У првим годинама XX века јављају се промене у конструкцији кровног покривача када се уместо дрвеног крова или сламе јавља цреп. Са старим врстама покривача кровови грађевина су били врло стрми и високи, док је због употребе црепа кровна конструкција данас много нижа. Спремишне зграде су данас доста очуване и даље се због добрих конструктивних особина користе.

МЛЕКАР, »мекар« је једноделна зграда која је служила за држање »белог мрса«, млека и прерађевина од млека. Грађен је од тесаних брвана, постављан на четири камена или на мањем каменом подзиду (сл.2). Брвна су при градњи слагана у »ћерт«, или су састављана гредима косницама. Има четворосливан кров који је некада покриван шиндром, данас ћерамидом или црепом. Испод стрехе је греда »шиша«, најчешће геометријски изрезбарена. Са предње стране млекара су врата, а поред њих са спољне стране налази се дрвена полица на којој су се на сунцу сушиле карлице и други судови. Проветреност млекара је била изузетно важна због испаравања млека и чувања млечних производа. Вентилација је решавана отварањем млекара са две стране укрштеним летвицама или преплетом од прућа, а негде су у брвнима избушени геометријски отвори за вентилацију. У унутрашњости млекара, испод отвора за вентилацију постављане су дрвене полице за карлице, чабрице и друго потребно посуђе. Под је у млеку био од дрвета, набијене земље или у новије време од бетона. Млекар је обично био самостална грађевина, али има и случајева где се налази у саставу неке друге привредне грађевине. У селу Мрчајевци у домаћинству Радована Танасковића, млекар је саграђен под истим кровом са хлебном пећи, »вуруном«. Чести су у чачанским селима млекари са надстрешницом испред улаза. Млекар је био једна од најчистијих привредних зграда. У модерним окућницама у чачанским селима, још увек има доста млекара. Ове зградице данас се углавном користе као оставе.

КАЧАРА је дрвена зграда која служи за смештај каца, буради и ракијских казана. Распрострањеност ове привредне грађевине везана је за воћарске крајеве, посебно за гајење шљиве. Чачански крај је богат шљивом, па је и доста качара које су се задржале до данашњих дана. То је већа зграда од брвана, постављена на нижем подзиду (сл.3). Качара има двоја врата и један мањи отвор на тавану кроз који је шљива сипана директно у каце. У унутрашњости качаре смештане су велике каце за »комину«, разни алати и сл. Уз качару је дограђен наслон или трем испод кога је стајао казан за печење ракије. Интересантна је качара »качаник« у окућници Душана Тодоровића у Врчанима (сл.4). Делимично је постављена на ћелицу док је други део зграде на мањем каменом подзиду. Прављена је од камена и тесаних брвана, покривена ћерамидом. Код улазних врата, са леве стране, урезан је натпис на коме је име мајстора и година градње качаника. У чачанском крају постоји дуга традиција урезивања натписа на кућама и другим грађевинама.⁷

САЛАШ је зграда у којој се чува кукуруз у клипу. То је грађевина правоугаоног облика одигнута од земље на висину од пола до једног метра на подзиде од камена или цигле, »тумбасове«, са предње и задње стране, док је по средини празан простор за оставу пољопривредних алата. Основу салаша чине правоугаоно постављене носеће греде, »подвале«, постављене на »тумбасовима«. Изнад њих је »леса« плетена од врбовог прућа око летвица. Око »лесе« су усправне греде које подупиру конструкцију. Кров је двосливан, покривен шиндром или ћерамидом, данас црепом, (сл.5). Салаш се затвара нанизаним даскама, талпама. Велики број салаша има са једне или обе стране испусте, тремове испод којих су стајала превозна средства и сл. Салаш је једна од привредних зграда народног градитељства, дугог трајања. Могу се срести и у приградским насељима у којима нема других привредних зграда.

АМБАР као »особиту зграду за ситно жито«⁸ помиње Милан Ђ. Милићевић још половином XIX века. Амбар је мања грађевина од брвана за оставу белог жита: пшенице, овса, јечма... Прављен је од цепаних талпи, са стрмим и дугим кровом покривеним даском, ћерамидом или црепом (сл.6). Унутрашњост амбара је подељена преградама, »пресецима«, за различите врсте жита. Испод напуштене стрехе су »вратни-

⁷ Невенка Бојовић, наведено дело.

⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Животи Срба сељака*, БГД, 1984,13.

це» до којих се долазило дрвеним стубама. Вратнице су високо постављене да би се жито заштитило од штеточина и влаге. Првих година двадесетог века појавиле су се новије једноделне дрвене магазе, које су преузеле улогу амбара и потиснуле га. Магаза је једноделна грађевина од брвана састављених у »ћерт«, постављена на мањи камени подзид. Као и код амбара унутра је подељена на »пресеке« у којима се држе разне врсте жита, а поред њих у магази је стајала дуга шкриња за брашно.

ВАЈАТ– »У Србији колико год има у кући ожењенијех људи, толико има око куће вајата, те сваки човек у свом вајату спава (без ватре и љети и зими: јер се у вајатима не ложи ватра) са својом женом и држи своје хаљине и остало којешта. У гдјекојим се вајатима, држи вино, ракија, сир, масло, скоруп, мед и остале домаће ствари«.⁹

Вајат је мања једноделна зграда од брвана, са таваницом од »шашоваца«, покривен ћерамидом или црепом (сл.7). Унутрашњост вајата је била опремљена креветом, сандуком за одећу и дрвеном мотком »ленком« за одлагање одеће и постелине. Вајат је зграда која је одувек имала двојну функцију-стамбену и спремишну. Он је и једна од најлепших зграда у окућници. Са постепеним нестајањем задруга нестајала је и потреба за градњом вајата. Данас су то ретке грађевине, које служе као оставе или их претварају у »летње кујне«.

2. СТОЧАРСКЕ ЗГРАДЕ

Сточарство је у прошлости у селима чачанског краја било главно занимање. Земљиште је махом било под пашњацима и шумом, што је погодновало сточарском начину привређивања. Стока се слободно кретала у потрази за пашом, док је преко ноћи и зими боравила у веома примитивним заклонима, наслонима или оборима. То су биле грађевине од дасака пободених у земљу, са надстрешницама од летава прекривених сламом, са свих страна отворене. Постепеним преласком на земљорадњу, крчењем шума и претварањем пашњака у обрадиво земљиште, стока се почиње све више затварати тј. прелази се на стајско гајење стоке, која је све потребнија при обради земљишта па се о њеној

⁹ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Љубљана, 1975, под КЛИЈЕТ.

исхрани и смештају све више брине. Нешто развијенији облик сточарске зграде која је настала од обичног наслона је кошара.»Кошаре су још под сам крај деветнаестог века биле релативно ретке сточарске зграде. У њима су смештане само краве музаре и ораћи волови док су остала говеда ишла слободно по шуми, склањајући се зими »под грмовима« или наслонима».¹⁰ То су биле грађевине од дрвене конструкције прекривене кровином, затворене са свих страна (сл.8). Стока је у »кошарама« боравила све до првих деценија двадесетог века.

ШТАЛА је новија сточарска зграда намењена смештају говеда. Прве штале су прављене од »баскија« (грубо тесано, танко стабло), облепљиване су блатом, балегом и плевом, а покриване сламом (сл.9). Имала је мали таван на коме је држана храна, која је преко зиме »полагана« стоци. Штала је имала двоја врата и мали отвор за избацавање ђубрета. Ђубре је стајало на једном месту док не »згори« а онда се разносило по њивама и воћњацима као природно ђубриво. Оваквих штала више скоро да нема. У периоду између два рата, а посебно после Другог светског рата, граде се штале »зиданице« од опеке. Услови у којима је смештана стока нагло се побољшавају, због све веће потребе тржишта за гајењем стоке, бољих пасмина, крава музара и сл.

ТОР ЗА ОВЦЕ је такође био врло примитивна грађевина од »прошћа« испуњеног травом и сламом. Кров је био двосливан, прекривен сламом, притиснутом »лемезима«, дужим моткама које су притискале сламу и држале кровну конструкцију, (сл.10). Тор има мале »вратнице« кроз које се стока »изгонила« напоље. Осим торова, за смештај оваца прављени су и »котари«, мање четвртасте колибе од дасака, прекривене ћерамидом или црепом.

СВИЊАЦ, »обор«. Свињци су до почетка двадесетог века били врло ретки, јер су се свиње слободно кретале по шуми у потрази за жиром. За период до Другог светског рата карактеристични су мали свињци, кружне основе, грађени од двоструког реда прошћа набијеног сламом, са купастим кровом од сламе преко кога су »лемези«. (сл.11). Свињац је могао бити и од дасака.

¹⁰ Никола Ф. Павковић *Архитектура привредних зграда и њихов функционални развој*, ГЕМ 27, БГД, 1964, 254.

Постављани су 50 до 100 m даље од кућног дворишта у ограђени воћњак, где су свиње могле слободно да се крећу. Данас су свињци ближи кући. Гаје се товне свиње бољих пасмина, па су и просторије за њихов смештај од опеке или бетона, пространији су од старих, патосани су и имају одводне канале.

КОКОШИЊАЦ, кокошар је мала четвртаста зграда од дасака, подигнута на »соје«. Прекривен је ћерамидом или црепом. Живина је улазила унутра, преко ракласте мотке прислоњане споља на мали отвор-вратанца. У унутрашњости кокошињца постављане су мотке »седаљке« за живину (сл.12). Кокошињци се данас зидају од цигле.

КОВАНЛУК ЗА ПЧЕЛЕ је отворени заклон са надстрешницом постављеном на кољу испод које су биле старинске кошнице »вршкар« од прућа облепљене блатом и балегом (сл.13).

3. ТРАДИЦИОНАЛНО-ТЕХНОЛОШКЕ ЗГРАДЕ

Привредне зграде које се данас најмање користе су пушнице-»мишане« и хлебне пећи, док су сушаре за месо, још увек у употреби.

ПУШНИЦА, »мишана«, служила је за сушење шљива. Највише их је било у крајевима богатим шљивом. Прве мишане су грађене од плетера облепљене блатом, са пет или десет »леса« које су налагане једна на другу. Ове првобитне мишане замениле су оне од ћерпича са једном пећи. Данас су ретке. У домаћинствима која се баве интензивније воћарством могу се видети савремене електричне пушнице, много већег капацитета од некадашњих.

ХЛЕБНА ПЕЋ, »фуруна«, је обично постављена под трем дограђен уз качару или у склопу са пушницом и мишаном. Зидана је од непечене цигле и облепљивана блатом, купастог облика, мада може бити и четвртаста. Постављена је на камени подзид. Унутрашњост хлебне пећи је поплочана непеченом циглом. Хлеб за печење се у фуруну убацивао кроз лучно сведени отвор, који се затварао плехом који је подупиран даском (сл.14). У селима околине Чачка може се видети велики број ових фуруна. Њихов број се повећавао од нестанка отвореног огњишта

на коме је обично печен хлеб. Данас већина становништва купује готов пекарски хлеб. Фуруне се све мање користе, највише за печење прасади.

СУШАРА, пушница за сушење меса, је новија привредна грађевина. Почели су их градити тек после Другог светског рата, односно онда када отворено огњиште нестаје из куће. Док је било огњишта, месо се качило на »мочице« на тавану, изнад огњишта и ту је сушено. Сушаре су зградице од дасака постављене на подзид од цигле, (сл.15). На поду на средини зиданог дела ложи се ватра, изнад ње су »коленике« о које се качи »посек«. Има их скоро свако домаћинство.

Традиционалне привредне зграде у савременој окућници-нестајање и промене

»Привредне зграде су се, супротно еволуцији куће, много спорије развијале, јер је и сама кућа до под крај деветнаестог века била недовољно развијена. У условима опште привредне неразвијености и примитивне аутархичности, архитектура привредних зграда није могла да буде испред куће.«¹¹

Број и изглед привредних зграда у саставу окућнице зависи од великог броја чинилаца, међу којима су најважнији: врста привређивања сеоске породице, њено имовно стање и бројност породице. У селима околине Чачка до Првог светског рата преовлађивало је сточарство над земљорадњом. Касније, крчењем шума и претварањем пашњака у обрадиве површине, долази до битних промена у изгледу и конструкцији привредних зграда. Смањењем шума, у недостатку дрвета, све више почиње да се гради од других материјала. Посебно се мења изглед и конструкција сточарских зграда. Док је сточарство било примарна грана привређивања, сточарске зграде су биле примитивна склоништа, наслони, обори, кошаре. Развојем пољопривреде, долази до прелаза на стајско сточарство и гајење стоке бољих пасмина, посебно оне за вучу. Почињу се градити штале од »баскија«, облепљене блатом и плевом. После Другог светског рата, посебно од шездесетих година двадесетог

¹¹ Никола Ф. Павковић, наведено дело, 250.

века када се интензивира планска производња стоке за тов и крава музара, због продаје млека, сточарске зграде потпуно губе своје примитивне облике. Граде се штале »зиданице« са уведеном водом и електричним инсталацијама. Некада су сточарске зграде биле удаљене од куће, док су данас смештене већином у близини куће. У домаћинству Војислава Анђелића у Остри, све сточарске зграде су под једним кровом, постављене у низу: штала, свињац, кокошињац и тор за овце, зидане 1965. године.

Прелазак на стајско сточарство није једини чинилац који је утицао на облик и изглед привредних грађевина. Приметно је да домаћинства која живе искључиво од земљорадње и сточарства имају већи број привредних зграда на окућници, што је директна последица аутархичног карактера сеоске привреде. Домаћинства која су оријентисана на друге врсте зараде, у којима један или више чланова ради у индустрији или на неком другом послу у граду, ослобођена су директне зависности од земље па се услед смањене производње губи и потреба за већим бројем привредних зграда.

На изглед окућнице и број привредних зграда у њој директно утиче и број чланова домаћинства. У селима околине Чачка, посебно у оним удаљеним од града, све је мање младих људи. У потрази за бољим животом, они се сасељавају у град или у саму близину града, у приградска насеља. У селима остају само стари. Начин привређивања у овим домаћинствима је аутархичан и задовољава само основне потребе. У окућницама ових домаћинстава задржао се велики број традиционалних привредних зграда, јер се у условима смањеног привређивања није ни јавила потреба за новим и савременијим зградама.

Нестајање и промене на привредним зградама, није потпуно. Често долази до спајања функција две или три привредне зграде у једну, при чему се губе чисте архитектонске форме појединих грађевина. На окућници Миливоја Перовића у Остри, салаш, качара и трем су под једним кровом, (сл.16).

Спремишне зграде, млекар, качара и вајат су грађене од брвана, добрих су конструкционих особина па се и данас користе као оставе. Млекар, као типична зграда народног градитељства и даље опстаје, али се у њему више не држи »бели мрс«, већ служи као остава за посуђе, зимницу и сл. Качаре се у свом старом градитељском облику и даље користе за држање каца са комином, казана за печење ракије и разних потребних алата. У домаћинствима која се интензивније баве воћарством, а посебно гајењем шљиве, граде се нове зграде зидане од цигле или

блокова, прилагођене условима савременог воћарства. У Придворици, у окућници Тихомира Васиљевића, изграђена је нова качара за смештај каца и буради са уведенom водом и електричном струјом и посебном просторијом за смештај казана за печење ракије. Вајати су, нестанком задружне породице, изгубили своју првобитну функцију стамбеног простора, али се и даље користе као оставе. Неки од њих су претворени у летње кухиње. Амбар, као оставу за бела жита одавно је заменила магацина, која се задржала до данашњих дана, као боље конструктивно решење. Салаш за кукуруз у клиповима је једини од спремишних зграда који се задржао до данас у свим домаћинствима у неизмењеном облику. Донекле су модификовани, јер се уз њих обично приграђују друге зграде, свињци, кокошињци или тремови за тракторе и прикључне машине.

Најбрже нестају традиционално-технолошке зграде. Пушнице-мишане у свом старом грађевинском облику више се не користе. Замениле су их нове, »на струју«. Хлебне пећи »вуруне« које је имало свако сеоско домаћинство, не користе се више за печење хлеба. Сеоско становништво из околине Чачка купује готов хлеб. У хлебним пећима још повремено пеку прасад. Пушнице-сушаре, као новије привредне зграде још увек се доста користе.

ЗАКЉУЧАК

Највећа прекретница у развоју привредних зграда у чачанском крају и у целој Западној Србији, била је преоријентација са сточарске на земљорадничку производњу почетком двадесетог века. Тада су настале велике промене у изградњи сточарских зграда, док се спремишне до данас, спорије мењају. Поред промена које су настале на традиционалним привредним зградама као што су нови материјали, спајање и преношење функција више привредних зграда у једну, савремени развој привредних зграда карактерише њихово бројно опадање, посебно у селима ближим граду.

TRADITIONAL ECONOMY BUILDINGS IN CACAK REGION

Village house and a household underwent many changes in the second half of the XX century. In the way of house and household furnishing and decorating the village nowadays has completely accepted urban style. Within the modern village households where economy buildings are made of modern material and equipped with all necessary installations (electricity, running water), some traditional buildings are still preserved (sheds, warehouses, farms) as witnesses of old times, way of living and producing. Village architecture of Cacak region belongs to Dinaric type whose buildings are made of logs and wood. At the beginning the village house was in one part, and as such the centre of family and economy life of a household. The improvement of economy status of the population brought the changes and gradually economy buildings were separated – farms, barns, storeroom for dairy products...

What is typical for the house of Cacak region is a distinct division between a household and economy yards and the arrangement of buildings within. According to their purpose the economy buildings can be divided into:

Store buildings – for storing agricultural and cattle products, and other things. Store buildings are: storeroom for dairy products, shed, farm, barn and outbuilding (vajat).

Cattle buildings are: stable, sheepfold, pigsty, chicken house, beehive. Traditionally-technological buildings are: buildings for processing raw materials – dryers and bread oven.

Number and appearance of economy buildings in the household depend on numerous factors, where the most important ones are the type of activity of the family, its standard and the number of family members.

Turning point in development of economy buildings in Cacak region as well as in West Serbia, was reorientation from cattle breeding to intensive land cultivating and farming production, at the beginning of XX century, which caused many changes on economy buildings, especially on cattle and traditionally-technological ones which are disappearing faster.

Ivana Cirjakovic

LES COMMUNS TRADITIONNELS DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK

La maison et le ménage ruraux ont subi d'importants changements dans la seconde moitié du XXe siècle.

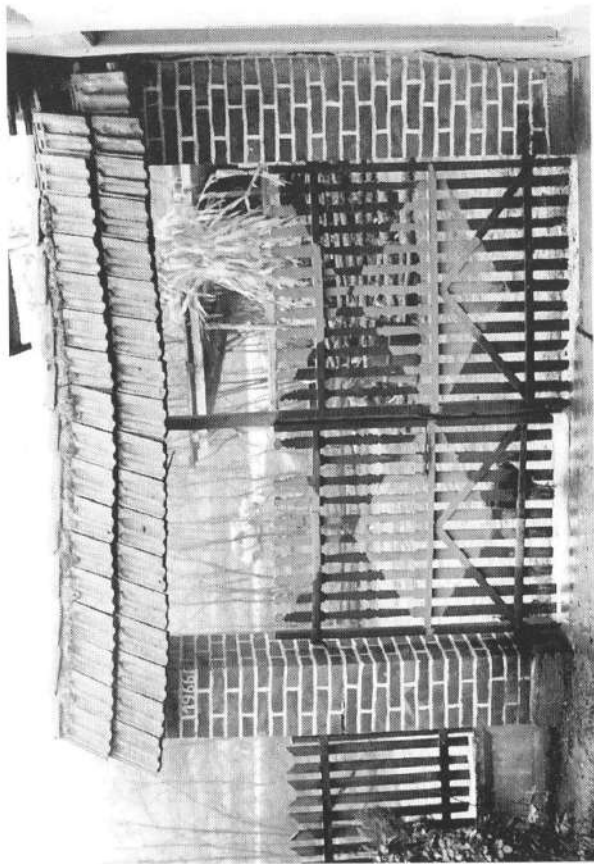
Quant à l'aménagement de la maison et à l'organisation du ménage en général, le village a adopté, sous tous les rapports, le mode de vie urbain. Dans le cadre des ménages ruraux contemporains, dans lesquels les communs sont construits avec des matériaux modernes et pourvus d'installations électriques et d'eau courante, il subsiste néanmoins certains bâtiments d'architecture populaire (tonnelleries, resserres, "salaš", c'est-à-dire ferme agricole et d'élevage en pleine campagne), témoins du mode de vie et de production d'autrefois. L'architecture rurale de la région de Tchatchak, du type dinarique, est caractérisée par les bâtiments construits avec des poutres ou avec des madriers. La maison rurale n'avait au début qu'une seule pièce où se déroulait la vie familiale et économique du ménage. Avec l'amélioration de la situation économique de la population, les communs (ferme, grange, laiterie...) ce détachent peu à peu de la maison.

Ce qui caractérise la maison de la région de Tchatchak, c'est une stricte séparation de la cour entourant la maison de celle des communs, ainsi qu'une disposition bien précise des bâtiments dans celle-ci. Quant à leur destination, les communs peuvent réunir trois groupes de bâtiments: a/ dépôts de produits agricoles et d'élevage, mais d'autres objets aussi; ils embrassent laiterie, tonnellerie, ferme, grange et "vajat" (lieu où l'on garde des vêtements et qui est, à la fois, chambre destinée aux jeunes ménages;) b/ bâtiments où on loge les bestiaux: écurie, étable, porcherie, poulailler, ruchers; c/ bâtiments destinés au traitement des produits agricoles et d'élevage suivant les techniques traditionnelles: lieu où l'on fume des viandes, celui où l'on sèche des fruits et le four où l'on fait cuire le pain.

Le nombre de bâtiments faisant partie des communs et leur aspect dépendent de plusieurs facteurs dont les plus importants sont espèce d'activité économique de la famille rurale, état de fortune de celle-ci et nombre de ses membres.

Le fait capital dans le développement des communs a été, depuis le début du XXe siècle, la réorientation de la production fondée sur l'élevage des bestiaux vers une agriculture intensive, ce qui a entraîné d'importantes transformations dans la construction des communs, en particulier dans celle des bâtiments destinés à l'élevage et au traitement traditionnel des produits agricoles, ceux-ci disparaissant le plus rapidement.

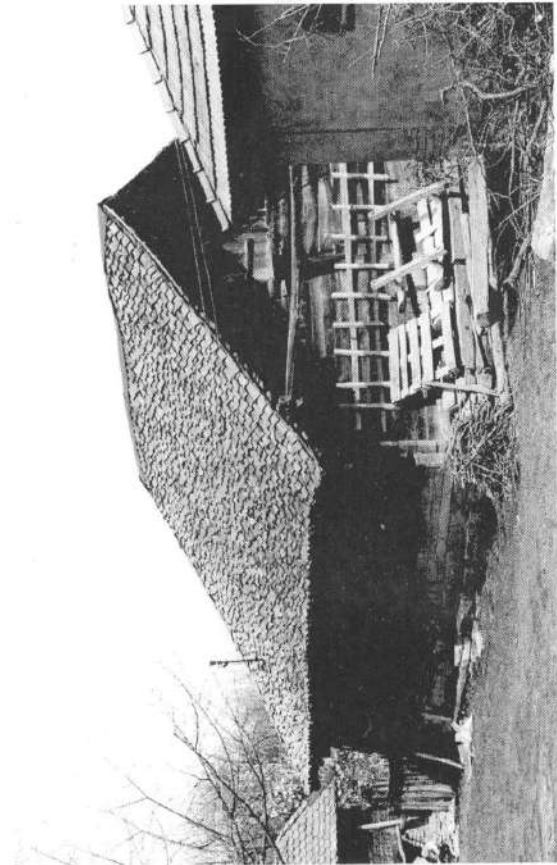
Ivana Ćirjaković

1. Велика капија између економског и кућног дворишта,
Горња Горевница, 1966. год.

2. Млекар, Бресница, 1931. год.

3. Качара од тесаних талпи, Г. Горевница, почетак XX века

4. Качара, "качаник", Врчани

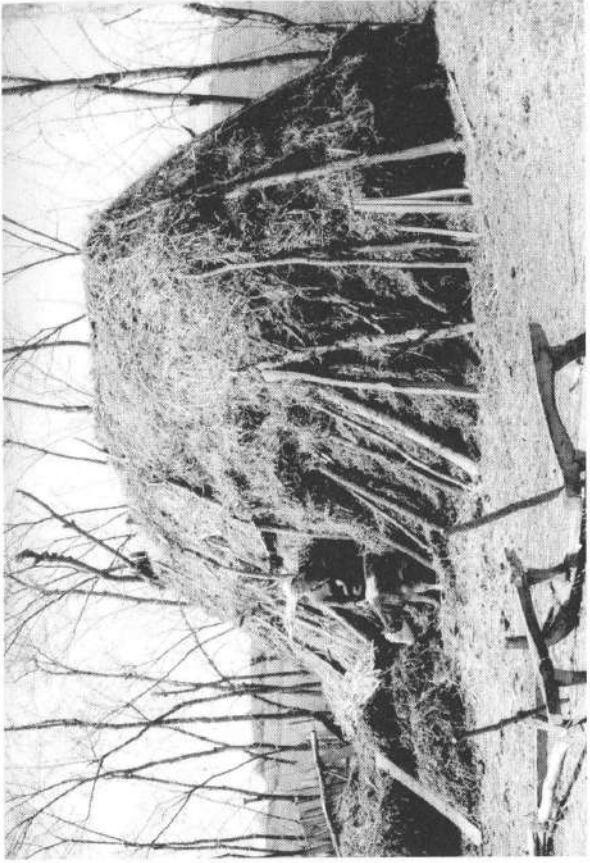
5. Салаши за жито, Коњевићи. почетак XX века

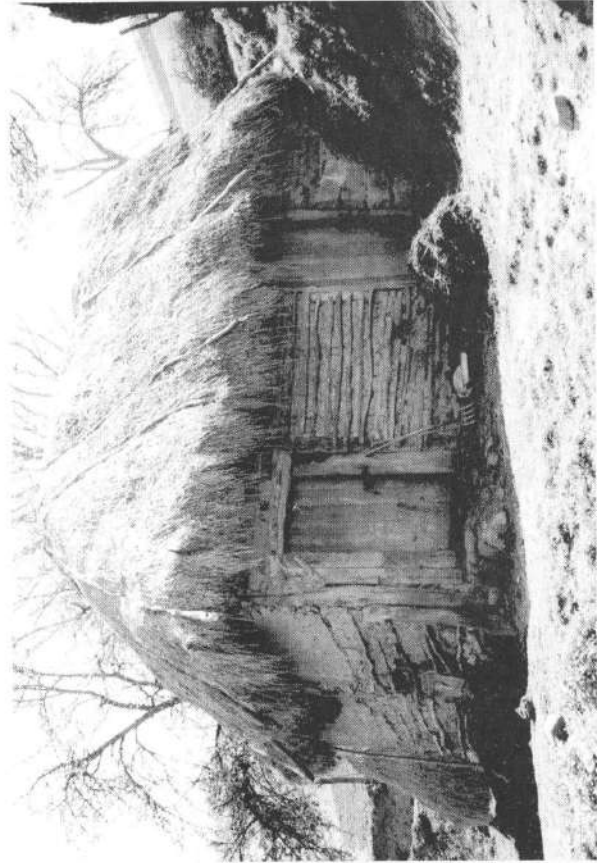
6. Амбар са „пријесецима” за пшеницу, Врчани

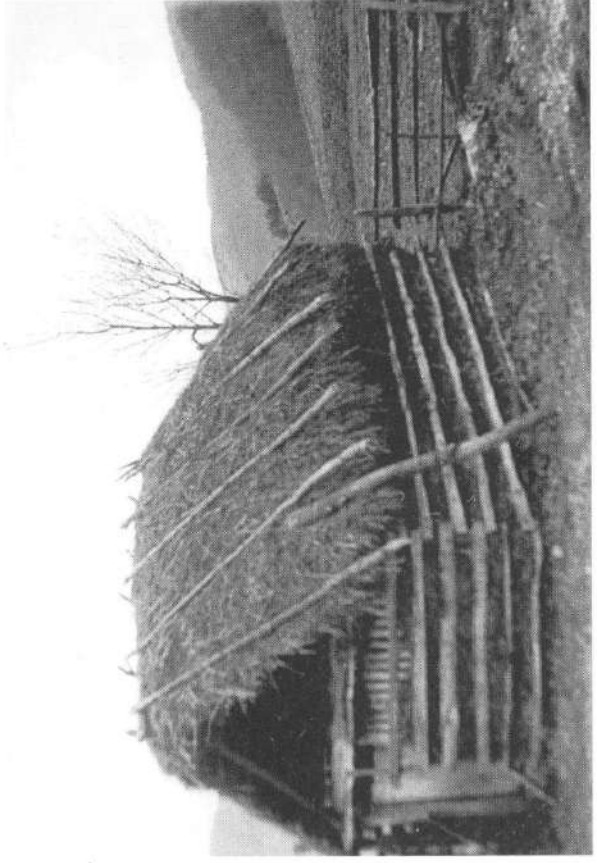
7. Вајат, Качулице, почетак XX века

8. Кошара, штала за овце и телад, Брезовице

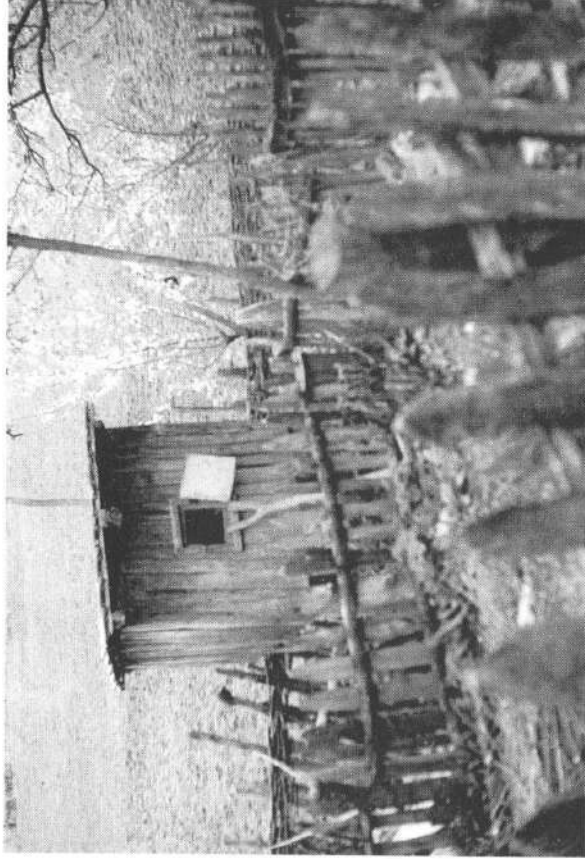
9. Штала за говеда, Брезовице

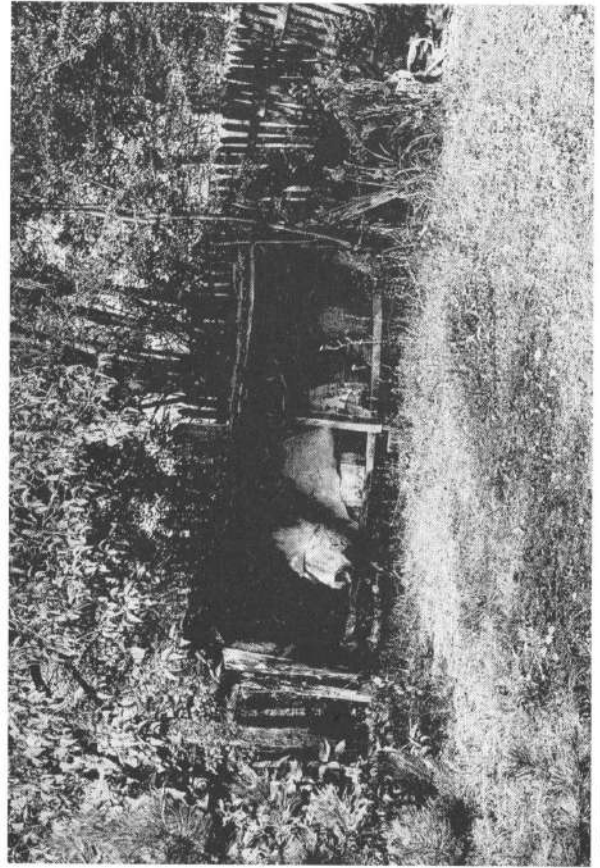
10. Тор за овце, Рајац

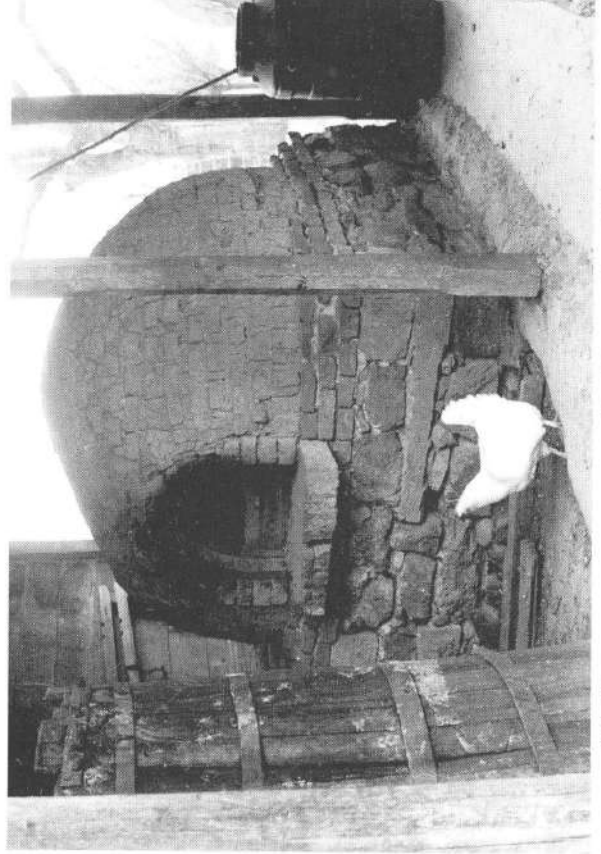
11. Свињанц, Рајац

12. Кокошар, Жевиша

13. Пчелињак са вршкарама од прућа, Врнчани, почетак XX века

14. Фуруна за печење хлеба, Соколићи. 1969. год.

15. Пушница за сушење меса, Бањица, 1980. год.

16. Салаш, качара и трем под једним кровом, Остра

ГОРАН ДАВИДОВИЋ
МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЖЕНА И РАТ. „ДРУГА СТРАНА” ОКУПАЦИЈЕ 1941-1945.
ГОДИНЕ НА ПРОСТОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА**

Горан Давидовић
СЦГ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив Чачак
Милош Тимотијевић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 949.711 „1941/1945”
316.42 (497.11)

Целовита слика Другог светског рата на просторима чачанског краја не би била потпуна, без осврта на основни однос између полова током окупације. Насиље, страх и стрепња, били су основни осећаји, али живот се у свом вероватно најсадржајнијем облику, односу мушкараца и жена, није могао зауставити. Коначно, да ли уопште за сваког појединца било шта има већу важност, од духовне и физичке везе са особом супротног пола. Рат је и на овом плану донео појачавање, али и искривљавање тих односа, који су пратили нередовне прилике и рушење устаљених друштвених норми у којима се највише испољавало мушко насиље. Иначе, подређен положај жене у односу на мушкарца сматра се једном од универзалија културе. Готово у свим познатим културама света жена је на неки начин издвојена и обележена додатним значењима, које су појачане различитим мистификацијама. Оне се крећу у широком распону: од ниподоштавајућег страховања од женине ритуалне нечистоће, до дивинизације жене замишљене у лику идеалне драге. Рат није променио таква виђења.

Односи међу половима у чачанском крају, били су условљени дугом патријархалном традицијом. То се посебно испољавало на селу где је живело око 90% становништва и где је беснео грађански рат током целе окупације 1941-1945. године. Борба између равнорског и партизанског покрета преламала се и преко односа према женама, при чему су се испољила два потпуно различита приступа у многоструким односима између полова.

У периоду између два светска рата, сеоска породица у Србији јавља се у два облика: задружном, где је жена било више, или инокосном, где се задруга распала и где је жена постала средиште уже породице. Жена је у првом типу породице имала лакши положај, док је у другом на њена плећа падао и кућни и пољски рад. Традиционална породица у Драгачеву, као типичном сеоском подручју где је равногорски покрет био најјачи, а партизански упорно покушавао да оствари свој утицај, заснивала се на моногамној патрилокалној брачној заједници. Припадала је типу сточарско-земљорадничке задружне породице у којој је постојала субординација између полова и генерација, са свим одликама и функцијама патријархалних породичних заједница. Домаћин, старешина задруге је имао највећа овлашћења, како у вођењу породичних послова, тако и у представљању породице пред селом и властима. Поред домаћина, постоји и ауторитет домаћице, жене старешинове и мајке породице, чија је основна дужност била да распоређује послове јетрвама и снахама. Подела посла постојала је и међу женама: *редуше* су радиле у кући, а *панинке* су се старале око прераде млека и чувања млечних производа.¹

Овакви односи у породици нису се променили са почетком рата и окупације. Посебно обележје жена била је, велика необразованост. Већина женске сеоске популације је била неписмена, углавном средњих и старијих годишта, док је писменост била више заступљена код млађе популације. Жене које су 1941. године имале од 20 до 31 године у селима око Чачка (трнавски и љубићки срез) биле су у око 50% случајева писмене. За драгачевски срез тај проценат је износио око 26%, моравички 24%, а таковски 37%. Жене старије од 30 година живеле су у мраку непросвећености. Процент писмености био је испод 20%, а у планинским срезовима око 10%.²

Брига о хигијени у сеоском дому била је углавном женска обавеза. Сама жена, због великих обавеза у кући и на имању, није имала довољно времена да испуни стандарде личне хигијене у потпуности. Исти случај био је и са кућном хигијеном. Цела породица је спавала у једној просторији, што такође говори о хигијени али и култури живљења. Због лошег положаја жене оба конкурентска антифашистичка покрета имали

¹ Десанка Николић, *Горње Драгачево-еџнолошко проучавање културних времена*, Београд, 1996, стр. 71, 74.

² Милош Тимотијевић, *Чачак у предавечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка ситуација*, ЗРНИМ XXIX, Чачак, 1999, стр. 150.

су у својим програмима и тачку побољшања положаја жена, посебно комунисти. Међутим, и касније формирана женска равногорска организација у низу својих прогласа ставила је себи у задатак да се ниво хигијене на селу међу женама у домаћинствима подигне. Оптерећење је била и патријархална традиција. Живот сељанке није био лак од самог рођења. Међу сељаштвом у Србији женско дете је мање жељено од мушког, јер се то сматрало као *знев божји и њроклестиво*. Превасходни циљ брака на селу био је мушко дете, тако да је за сељака најубитачније ако не оставља наследника. Зато је једна од највећих клетви у народу била: „*Свећа њи се угасила, кућа њи ојустела*”, што је у ствари значило: немао мушког порода. Дочекано, на самом рођењу, као *шућа кости*, женско дете је скоро све до удаје било у подређеном положају у односу на мушко. Чак је у неким крајевима, где су се патријархални односи дуже одржали, мушко дете добијало и бољу храну. Све до удаје, женско дете – девојка била је у сенци брата. Женско дете на селу већ од своје треће године почиње да привређује у домаћинству, чувајући-стоку, превасходно у индустријским домаћинствима, како би родитељи обављали теже пољопривредне послове на свом поседу или у надници. У седмој години женско дете, уместо одласка у школу, усмерава се за рад на пољским пословима. Заменивши школу њивом, девојчица је уместо преласка из нижег у виши разред, прелазила на све теже и теже послове, нарочито ако у породици није било способне радне снаге. На живот девојака на селу дубок траг оставља и период пубертета. Углавном нешколоване, растући поред мајке, која је срамотним сматрала да са својим дететом разговара о менструацији и значају личне хигијене у току њеног трајања, девојке на селу су у период девојаштва улазиле потпуно неприпремљене. Сазнање да је женско дете постало девојка за родитеље је с једне стране значило да сад на њу треба „припазити”, а с друге стране и почетак већих издатака, јер се сад девојка почиње лепше и чистије одевати. Да би се девојка лакше и боље удала, за њу се морало чути, њу су морали видети. Стога су најзначајнији сеоски вашари, који су за девојке били разонода и забава. На вашарима момак и девојка се обично само *гледају*. Момак зове девојку да игра до њега и онда је пита да ли би хтела да се уда за њега. Уколико јој се момак свиђа, девојка му поручује да дође њеној кући да тражи дозволу од оца и мајке. Брачну везу су уговарали родитељи, често не водећи рачуна да ли се млади воле, већ првенствено гледајући материјалним положај младожење. Понекад је девојка бежала код момка кога воли, који је наводно „отимао”. Млади људи ступали су у брак углавном после седамнаесте године живота, ретко млађи. Де-

војке су се удавале од осамнаесте до двадесет пете године живота, а момци су се женили до двадесет шесте, или чак двадесет осме године живота. У периоду између два светска рата положај девојака на селу је нарочито био отежан. Економске прилике, изазване с једне стране ратним разарањима, а с друге и великом пољопривредном кризом, учиниле су девојку на селу такоређи предметом трговине. Тад је *мираз* био на цени. За драгачевски срез у том периоду се каже: „*Више жена доноси мираз, него што не доноси. Мора да буде мало мираза, ја како-ијак.*” Родитељи су морали, да би женско дете удали, чак и да продају део имања да би јој спремили мираз. Економски положај жена на селу се нарочито погоршао после Првог светског рата, због великих губитака у људству, и због тога је у Србији нагло повећан број удовица, односно жена без сталног партнера, услед чега се нарочито проширио „неморал” на селу. Жене које су биле „неморалне” за време окупације, наставиле су да се понашају на исти начин и после доласка мужева са фронта. Сматрајући да је жена дужна да слуша и служи мужа, да му рађа и негује децу, мушкарац у сеоској породици на различите начине настоји да обезбеди покорност жене, углавном на груби начин. Најраширенија појава на селу је била туча жене, о чему сведоче и бројне изреке на селу: „*жену и коња треба човек сваког трећег дана шући*”; „*ако не бијеш жену четрдесет дана, она йолуди*”; „*муж треба да бије жену, да се зна ко је мушка глава ...*” итд. Грубост мужа је била уобичајена појава, али исказивање нежности је била *срамота*. Брак је имао репродуктивну и економску функцију, а запостављао се као емотивна или сексуална веза. Није било прикладно, чак је било непристојно, па и недозвољено, исказивати присност између супружника на јавном месту. Жена је била дужна да указује поштовање мужу и свим старијим мушкарцима. Муж је требао строго да се односи према жени. Чврст систем вредности патријархалне породице, и вековима уобличавањем моралног профила жене, учинио је да жена остане *резервисана и дискретна*, да не очекује нежност од мужа, али ни да му је пружа. „*Муж и жена, сем сексуалних односа, ђошво не немају једно за друго наклоности и љубави.*”³ Неписана правила традиционалне породице говорила су да жена треба да служи и за задовољавање при-

³ Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост. Друштвени живот у сеима чачанског и зорњомилановачког краја*, Београд, 1991, стр. 38-45; Momčilo Isić, *Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 183-200; Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 353-361.

родних потреба мужа, за *насладу и уживање*. Према мужу се односила са посебним страхопоштовањем, водећи увек рачуна о његовој мушкостии, ауторитету и достојанствености. Додири су се ограничавали само када се жена налази у специфичном биолошком стању (менструација, трудноћа, бабине).⁴

Пред Други светски рат жена је у чачанском крају просечно имала четворо до петоро деце. Потреба за радном снагом, наследником, страх од смрти новорођенчета, утицали су на планирање породице. Ако се у обзир узму и она деца која су умирала по порођају, долази се до броја од пет до шест порођаја које су жене просечно имале у свом животу. Нису сва деца била законита. На селу је било свега 2% „незаконите“ деце. Ванбрачна деца су обично добијала презиме своје мајке. Није био редак случај да их неко од родбине и усвоји. У граду је било другачије. У периоду од 1936. до 1939. године у Чачку рођено 928 „законите“ и 84 „незаконите“ деце, односно 8,3 % од укупног броја.⁵

Момци са села су имали сексуална искуства и пре брака. То се догађало, између осталог, и зато што се нису женили сасвим млади. Своје прве полне односе остваривали су претежно са слободним и удатим женама, па и удовицама. Много ређе су ступали су интимне контакте са девојкама. Ако је тога и било, обично се касније нису са њима женили. Девојке су, по досадашњим испитивањима, ако би и ступале у полне односе, то су чиниле пре са ожењеним мушкарцима. Овај податак наводи на претпоставку да су ти контакти често били изнуђени, или су били ствар преваре, а ретко кад би то било добровољно подавање. Девојке су у брак требале да уђу као девице, али стварно стање није било могуће утврдити до брака, а тада није било уобичајено враћати невесту. Околина је из понашања младенаца „погађала“ да ли је девојка била невина. Брачна неверства нису била ретка појава, при чему су жене оштро осуђиване због таквог понашања, а мушкарцима је то био доказ мушкости. Ожењени мушкарци су често имали контакте са неудатим женама или удовицама. Развода брака, међутим, готово да уопште није било, због економске несамосталности жена и тешкоћа раскидања брачних веза која је постављала црква.⁶ Са доласком окупације ови односи се нису променили, али су се додатно искомпликовали.

⁴ Гордана Живковић, *Улога и положај жене у традиционалној породици*, Етнолошке свеске VI, Београд-Светозарево, 1985, стр. 70.

⁵ Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, стр. 145-146.

⁶ Никола Пантелић, н.д., стр. 43-45, 53-54.

У граду је било нешто другачије, а еманципација жена је почела након завршетка Првог светског рата у целој држави.⁷ Жене у граду су живеле боље него на селу, али ограничења у вези њихове сексуалности нису била различита. Мушкарци су имали могућност да јавно и друштвено прихватљивим начином понашања својој полности „дају одушка” од патријархалних стега. Неколико кафана „слатког живота” привлачили су мушку клијентелу у вароши. Почетак Другог светског рата није прекинуо тај вид понашања, већ је због доласка великог броја војника окупатора, појачан. У град је доведен немачки гарнизон, који је до првог ослобођења града 1. октобра 1941. године бројао око 1.500 војника.⁸

Тако је након успостављања окупације, априла 1941. године, свакодневни живот града текао својим „предратним током”. Локали који су „држале девојке” наставили су са својим радом. У њима су се дешавале пијанке, па и физички обрачуни, као у случају кафане “Белви” која је 23. априла радила и после 20 сати увече, за време полицијског часа, када се десила велика туча.⁹ Присуство великог броја окупаторских војника само је увећало тражњу за „услугама” ових кафана. Иначе, за време заједничке власти четника и партизана у Чачку, октобра 1941. године, Градски НОО одбор је донео одлуку о укидању јавних кућа у вароши. Проститутке су распоређене на рад у болнице и амбуланте

⁷ The First World War shook traditional family, so the great wave of divorces occurred until 1923. The percentage of divorces in Belgrade was two times higher than in the country as a whole. The percentage of divorces was in Yugoslavia higher than in the Catholic countries of the Western Europe, but this should be attributed to the religion, rather than to emancipation. Changes in the general condition of women have led to the changes in the treatment and expression of sexuality. The greatest Serbian comedigrapher, Branislav Nušić, wrote in 1924 that after the war everything became shorter: skirts, hairstyles, and marriage. The first manuals for the female hygiene appeared in the 1930s, designed for future mothers (Predrag Marković, *Sexuality in Belgrade in the 20th century*, in: Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović (Eds.), *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*, Belgrade-Graz, 1999, p. 96-97).

⁸ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлости. Историја равногорца чачанског краја 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 90. У Чачку су пред рат јавне куће биле веома актуелне и популарне, нарочито за мушке адолесценте, који ће касније углавном ступити у партизански покрет. Филмски редитељ Младомир Пуриша Ђорђевић у својим сећањима говори о јавној кући у хотелу “Европа”: „Њу је водила нека Саша коју су звали Саша Кујлерка. Ми клинци смо виђали девојке из јавне куће кад би одлазиле у болницу на редовне седмичне прегледе. Изгледале су раскошно, ускућу су у фијакеру пушиле цигаретице... Поред ње куће у тишини, навучених завеса, пролазили смо као обичљени. А цена је била две банке. Повелике њаре, у то време стје за један динар могли да купиће четвори чоколадице са сличницама филмских глумца... Почнем ја да скућљам њаре, њих двадесет динара, не бих ли њако дошао до неке женске. А скућљао сам њако ишло сам крао књиже из очеве библиотеке и продавао их... ја њако мажњавам њалетју књиже и продајем букинистима и вредно сакућљам њаре. Кад сам дошао до 13 динара и кад сам њомислио да ће се моји снови ускоро испуниће – почео је рат!” (Уметности сећања, интервју са Младомиром Пуришом Ђорђевићем, “Записи”, бр. 15, Чачак, 4. јун 1998, стр. 40-43).

⁹ ИАЧ, ГП, К-57, бр.6717/41.

(послови прања и чишћења просторија, одеће и опреме).¹⁰ Са друге стране, код домаћег мушког становништва, које није одведено у заробљеништво, створио се осећај у којем је доминирала свест да претходна власт не постоји. Ауторитет окупатора још није био учвршћен, тако да се један број изгредника осило, што се исказивало кроз разне испаде на улици: добацивање женама, гласно псовање.¹¹ Рат је био идеална прилика да се овакав вид понашања испољи до екстремног нивоа, посебно када су успостављене герилске формације у устаничким данима и касније током окупације. Иначе, склоност ка изгредима ван своје куће, када је јасно да је снага ауторитета војне организације, вође групе, велика и да тако заклања појединца, општа је склоност у свим војскама.¹²

Међутим, промене у понашању дешавале су се и са супротним полом. Један број жена упуштао се у сексуалне односе са немачким нижим и вишим официрима, обичним војницима, из чисто материјалних разлога. То им је био начин да набаве храну за преживљавање, или су једноставно „проширивале ранији посао”. Понекад је то рађено на очиглед супруга и укућана, као у случају супруге извесног Р. М. из Јездине, који је претио да ће убити Немце који су долазили код његове жене.¹³ Овакве везе нису увек проистицале из материјалних побуда. Немачки војници који су априла 1941. године окупирали подручје чачанског краја били су млади мушкарци. Њихово понашање према женама и девојкама било је коректно. Није било добацивања нити било каквог узнемиравања. Чачак и најближа околина нису ни имали борбе са Немцима, тако да је њихов улазак у град био мирољубив. Многе особе женског пола са

¹⁰ Александар Хавилоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 61.

¹¹ ИАЧ, ГП, К-57, бр.588/41, 1183/41.

¹² На простору Србије и сам антрополошки потенцијал мушког становништва давао је посебну црту за прекршаје устаљених норми понашања. Постоји појава јуvenilног мачизма, повезана са улогом мајке у патријархалним домаћинствима. Мајка најме представља савршену концептуалну противтежу имишу агресивног и херојског мушкарца. У оквирима домаћинства, мајка надзире синове, који у кућним оквирима не могу да изразе све своје мушке потенцијале. Под утицајем ове ситуације младићи често развијају двоструку улогу: код куће су кротки супружници и синови, док своју мушкост у мачистичкој варијанти испољавају у јавности, у кафани: овде треба прво убројати екстремну широкогрудост у чашћавању других; у одређеним јавним констелацијама се стратегијом непрестаног позивања на пиће новац се у правом смислу баца кроз прозор. Други елеменат чини тешко опијање у кругу пријатеља (често и у пратњи проститутки), а трећи разарање туђег иметка-чаша, флаша, столова. Све ово окончава се певањем еротских песама и физичким насиљештвом (Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Београд, 2002, стр. 429).

¹³ Супруга Р.М. из Јездине, по пријави комшија, виђала се на очиглед мужа, деце и мајке са немачким војницима, које је доводила у своју кућу. Муж је претио да ће их убити, па су се комшије уплашиле да Немци због одмазде не казне цело село. Команда жандармерије наредила је да се дискретно пазе на ту кућу (ИАЧ, ГП, К-57, бр.728/41).

интересовањем су посматрале нове младе „*плавокосе момке*” који су према њима били пристожни.¹⁴ Локална средина није са одобравањем гледала на везе домаћих жена са окупаторским војницима. Те особе су жигосане као неморалне и национално неисправне, а некима је након рата и суђено.

Са друге стране најмање 3.000 мушкараца из чачанског краја одведено је у заробљеништво након априлског рата. Они који нису били у концентрационим логорима, радили су на сеоским имањима, или у фабрикама Хитлерове Немачке, чији су мушкарци масовно одлазили на многе фронтове. Током свог заробљеништва упуштани су се у сексуалне односе са Немацама. Готово да није било неког ко се није вратио са мушким „ловачким причама” из заробљеништва.¹⁵ Разлика у односу друштва на сексуалност мушкараца и жена донеће и однос према тој врсти понашања током рата и окупације, као и по ослобођењу. У ратним условима прељуба је била честа појава. Жене су жестоко критиковане и осуђиване због својих односа са Немцима, али мушкарци нису трпели казну због својих веза са Немацама док су били у заробљеништву. Велики део мушкараца се није ни вратио из Немачке и Аустрије, како због комунистичке власти, тако и због жена које су стекли у Немачкој.

Жене су током историје у свим ратовима, па и у Другом светском рату, биле незаобилазан фактор у свим сферама друштвене, економске и политичке делатности, подносећи огромне физичке и психолошке притиске, при чему се чулност није могла избећи. Ратне околности, одсуство дела мушкараца који су били у заробљеништву, у оружаним одредима или су пострадали у устанку, репресалијама или грађанском рату, довело је до ситуације да су многе младе жене и девојке остале саме, без партнера. Временом, оне су постале слободније у свом полном животу. Ванбрачне везе су постале свакодневица, посебно ако је војска била у близини.¹⁶ Избијањем грађанског рата дошло је и до поларизације становништва у опредељењу за

¹⁴ Изјава Б.Ј. (идентитет познат ауторима) дата ауторима 15. октобра 2000. године.

¹⁵ Једну од таквих прича из заробљеништва сачувао је и Саво Таловић: „*Стално сам одлазио у вилу ШЕДЛЕР 333, у којој сам проводио слободно време. Од Хелге сам се тешко растајао: плакали смо обоје. Животи је ипак: рат и љубав... Хелга! Хелга! И данас стивам њеноје анђeosко лице. Волела си Србина, као и многе друге Немаце. Љубављу су иркосиле ратиу. Синови и кћери, које стје шага рађале, данас су очеви и дедови, мајке и баке, а и не слуће да и у њима стече српска крв... Шта ли је са деветином оног нашег несрећног Драгушина, чија је грађана „признала свој зрех” и кроз немачко село, вострамљена, ишла опширана „на нуларциу”?* (Саво Таловић, *Истина о мени*, Чачак, 1997, стр. 7-30).

¹⁶ Бојан Б. Димитријевић, *Жене равногорског села 1943-1944*, стр. 361.

одређене покрете отпора. То је условило и поделу међу женама, при чему су се оне налазиле у сенци мушкараца. Њихов главни задатак је остао - брига о породици и домаћинству.¹⁷

Партизански покрет је у својим редовима имао велики број девојака и жена, са циљем њихове еманципације, ослобођења и успостављања равноправности полова. Многи су у партизане отишли подстакнути ослобађањем жена од „окова“ патријархалног живота, при чему је жена доживљавана као мајка, национални и класни симбол.¹⁸ Међутим, блиски контакт полова стварао је везе између њих. У партизанском покрету жене су равноправно третиране, па су у великом броју активно учествовале и у борбама. Поред тога највише су коришћене као болничарке, курири, а врло често и за шпијунске активности, где су своју женственост веома вешто искоришћавале. По уласку Немаца у Чачак, по сећању Радмиле Лале Ивковић, комунисти су добили задатак да ступе у контакт са њима. Ту су посебну улогу одиграле жене, које су свакако могле више информација да извуку од немачких војника.¹⁹ Присуство великог броја жена у партизанском покрету, по ослобођењу Чачка октобра 1941. године, свакако је утицало и на велики број пријављене омладине у партизанске јединице. По сећању Милована Ђиласа, сви партизански руководиоци у ослобођеном Ужицу, на челу са Јосипом Брозом, мушкарцем који тада имао 49 година, имали су секретарице са којима је однос био потпуно интиман. Изузетак су били Ранковић и Кардељ.²⁰ Какво је стање било у Чачку није познато. Истргнути детаљи из ратне стварности откривају основне потке живота. Један од партизанских руководиоца, Милутин Стојић, у свом дневнику забележио је и такве догађаје, док је половином октобра 1941. године текла опсада Краљева. „*Нашли смо једну кућу за склониште. Одједном јака ексцлозија и сви прозори појрскише. Цео кућни намештај испрепура се. Друза ексцлозија јача, а шрећа још јача. Једно женско тело до мене у јаничном сипраку*

¹⁷ Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije", naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 331, 333.

¹⁸ Најкарактеристичнији је пример Добрице Ђосића: „...*Постигао сам комунисти због сеоске сиротиње и због сељанки... Нема те мученице која је равна сељанки. Нема тог социјалног понижења равног понижењу сељанке; емоционално, радно, биолошки... Та мученица, без икакве патетике, била ми је довољан повод да идем у револуцију за коју сам веровао да ће изменити њен живот. Никаква ме тада радничка класа и њена експлоатација није узбуђивала*“ (наведено према: Слободан Наумовић, *Устај сељо устај роде: Символика сељаштва и политичка комуникација у новој историји Србије*, Годишњак за друштвену историју III, Београд, 1995, стр. 57).

¹⁹ ИАЧ, МГ, К-1, рег.бр. 16, изјава Радмиле Лале Ивковић.

²⁰ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 57.

дрхтао је." Стојић се успешно скривао пар месеци по пропасти устанка, а у томе су му помогле и жене. „Ушорак 9. XII. Снеж пада. Говори се о неким партиролама да иду у потрагу у близини око 200 метара гледом иду 4 Немца и лагано се удаљују. Чује се баи ножу и неко пење се на шталу пада зруда снежа и ја се дижем. Једна девојка и млада (кћи и снаха М. В.) дошле су да ме виде. Почнем неке приче. Бојим се да не наиђу ови њини мушкарци и да их не виде али оне кажу да они нису код куће. Пишају ме како могу сам да спавам и нуде ми у шали онако да дођу да ми праве друштво и да ме загрију. Кажем им да је местио сувине мало да би и њих две могао да примим. Кажу ми да ће вечерас доћи кад пођу на прело. Причао сам им да ми комунисти у моралу стојимо на достојној висини али ме оне питају имамо ли ми жена, деце, што ја потврди, а оне кажу да одкуд њој деца кад ви комунисти имате висок морал. Ја сам им објашњавао, а на рачун штога мало смо се смејали. Отишле су а ја сам се бојао да случајно не дођу и мислио баш ове жене доћиће ми главе, цео дан ређале су се и долазиле.”²¹

Такво стање у партизанском покрету, користиле су њима супротстављене формације, да их оптуже за неморал. Свака партизанка је проглашавана за промискуитетну жену без икаквог морала у својим интимним контактима са мушкарцима. Такав однос био је нарочито изражен у окупационој штампи под контролом Недићеве владе у коме су снажан утицај имали људи из предратне организације ЈНП „Збор”, која је у Чачку непосредно пред окупацију оптуживала комунисте да се залажу „за слободну љубав”.²² Када би се заробила нека партизанка, једно од првих питања иследника било је усмерено на подручје интимног живота. „Једном је један од старијих бораца причао како су четници заробили једну партизанку. Именовоа је и четнике који су је заробили и њу. Четнички официр ју је питао: „Да ти је је ј... шај и шај?” Именовоа је партизанског главешину тог краја. Она му је одговорила: „Није, ја сам невина.” „Ако си невина опростићу ти и пустићу те, а ако ниси стирелаћу те.” Ту је Аца прекинуо приповедача рекавши: „Врло културно отхођење за једног официра југословенске војске.” Приповедач је даље испричао како је позвана нека болничарка која је закључила да је партизанка невина. После штога се та партизанка сјријатиљила са четницима и проказала им

²¹ Витомир Василић, *Дневник Милутина Стојића*, Изворник 1, Чачак, 1984, стр. 139, 145, 156.

²² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Заштањена прошлости. Историја чачанских равнобо-раца 1*, стр. 58.

неке партизанске базе.²³ Са друге стране партизани су током 1944. године у чачанском крају ширили летак у коме су нападали равногорску омладину и њене одборе да су планирали путем сексуалних уцењивања да шире свој утицај и откривају скојевце: „...Шесто, чланови одбора треба да изјављују љубав девојкама, које су сумњиве да воле партизане. Ако их ипак девојке буду одбиле, то ће значити да мрзе четнике. Такве треба одмах достављати. Седмо, чланови одбора дужни су моштрићи ићи штрикају девојке. Ако приметите да штрикају мушке чарапе и џемпуре, треба да поштрајно испитате да ли је то за кожа у кући па ако потврде да није, значи да штрикају за партизане. Такве одмах морате да доставите. Омладинци, савесно извршавајте ваше дужности. Нама је сад јало у дело да режемо и ми треба немилосрдно да режемо. Ако би се десило да партизани некад овде завладају, знајте да ће нас још немилосрдније резати.“ Ове речи партизанска пропаганда је приписивала равногорском омладинцу Драгићу Катанићу.²⁴

Покрет генерала Михаиловића базирао се на традиционалним патријархалним вредностима између полова и због тога у свом саставу није имао много жена као активних учесница, сем појединачних случајева. Тако је на пример учитељица Милка Баковић из Бреснице већ у августу 1941. године ступила у покрет и, поред курирских задатака, активно је учествовала у борбама за ослобођење Чачка октобра 1941. године.²⁵ Традиција, необразованост и повлачење пред ауторитетом мужа, биле су основне особине понашања жена на селу. Жена је била заостављена, а то није искоришћено од равногораца који су свој покрет базирали на традиционалним вредностима српског села.²⁶ Због патријархалног погледа већине официра, као и већине мушког дела становништва Србије, жене су у равногорском покрету учествовале само посредно. Оне су третиране као део логистичке базе у оквиру територијалних равногорских органа, где су биле задужене за све послове, који су се сматрали женским. За све време окупације жене су често коришћене као курири на релацији село – град, јер су окупатори мање пажње обраћали

²³ Михаило Шашкијевић, *Петомесечни дневник једног добровољца Југословенске војске у отаџбини б. VIII 1944.-26. XII 1944*, без места и године издања, стр. 11.

²⁴ НМЧ, мк. филм, III-31-4/5.

²⁵ Милка Баковић Радосављевић, *Комунисти и нацифашисти – они су исти*, Милвоки, Висконсин, САД, 1983, стр. 44-54.

²⁶ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затлањена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 287-289.

на жене.²⁷ Један од задатака жена, превасходно оних старијих, било је и чување куће и домаћинства, када би наишао окупатор, при чему су мушкарци и млађе жене бежали у шуму. Догађаји су се одвијали по устаљеној шеми: „... *Девојке су узеле свака по једно грло ситоке за улар и разишле се на разне стирани. Остиају само старије жене да све добро зашворе, да вежу ланцем и полулом дворишну кайију и иустие исе.*”²⁸ Ово је било свесно жртвовање, како би се заштитили млађи нараштаји, али и имовина, што статистике смрти у женској популацији и потврђују.

На територији под контролом равногораца село је било основна организацијска целина и у њему је текао активан живот. Положај жене у сеоском амбијенту био је далеко од достојанства, а интимни живот између полова био је пун правила и препрека. Воља оца за кога ће се удати ћерка била је одлучујућа. Рат и окупација нису променили дубоко укорењену традицију. Понекад су се такве погодбе родитеља завршавале трагично, јер су се девојке одлучивале на самоубиство. Тако је урадила ћерка Станојла Плазине, једног од четничких команданата из Драгачева, девојка од 16 година, када су је противно њеној вољи желели удати 1942. године.²⁹

Грубост мужа према жени на селу је била скоро редовна појава. Понизност и потчињеност жене је била основна карактеристика. Љубљење руке при уласку сваког старијег мушкарца било је уобичајено. *Рукољуб* старијим мушкарцима, или онима који су имали неку истакнуту функцију, био је још широко распострањен. Такав однос задржан је и према равногорским командантима који су свраћали код појединих домаћина, како је остало забележено у сећањима Живка Топаловића: „*Ушле су к нама најпре три жене од браћа задружара, да се иоздраве, приђу руци и уишљају за здравље наше и наших иородица. По том ће доћи на ред деца, најпре одрасле кћери и један син, да иољубе руку.*” Ситуација је била слична кад се појавио и капетан Раковић, командант Другог равногорског корпуса: „*Јој, жосиоја моја, еве Раковића с војском! Сва сам дрхтала, кад видех ову силу од људи и оружја. А он стирашан – ал да видиш мило говори... А мени се зуби ситезли, иа ни усиа да ошворим, само ишио сам иришла руци да иољубим.*” Ауторитет мужа и уопште мушкарца био је неприкосновен, са којим није било неке велике љубави. То је била

²⁷ Бојан Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, Годишњак за друшвену историју, VI/3, Београд, 1999, стр. 221.

²⁸ Živko Topalović, *Srbija pod Dražom*, London, 1968, str. 48.

²⁹ Станојло С. Плазина, *Са вланине Јелице влануле варнице. Прилог за историју народног устанка равногорског војводства у Драгачеву*, Мелбурн, Аустралија, 1974, стр. 209-212.

последница склапања бракова, јер о неком самосталном избору брачног друга није могло бити речи. Воља родитеља, односно оца, била је пре-судна. Терка је спремана за удају у богату или добру кућу. Очекивани мираз био је један од фактора избора снаје. Брига за младожењом повећала се бригом око мираза, јер је окупација обезвредила ранију спрему младе, падом вредности динара. Чим је настало ратно стање, по-јавио се и застој у женидбама и удајама. Никома се није журило да умножава ситну децу у породици, јер ће способни мушкарци ратовати а код куће остати старци. Рат је истовремено уништавао многа добра, а повећање живља у таквим условима стварало је проблеме око исхрањивања. Понекад је старосна разлика између супружника била велика, што је у ратним условима стварало нову врсту проблема. Такав случај је у селу Вичи забележио Живко Топаловић, где је домаћин био много старији од своје супруге. *„Са њом женом су војници одмах замешали шале и задиркивања, а она се од њога није бранила. Због чување ње жене наш домаћин Милутић из куће није смео мрднути.“*³⁰

Међутим, и поред патријархалних ставова равногорског покрета према жени, оне су се ипак делимично укључиле у рад покрета. Биле су углавном активисткиње на терену, где су вршиле прихват војних јединица, обезбеђивале њихову исхрану, одећу и обућу, прање веша и друге помоћне послове, или су радиле у санитету. У градовима су обављале обавештајне задатке. Жене у равногорском покрету нису биле борци. Тек крајем 1943. и почетком 1944. године, Врховна команда ЈВуО је предузела мере за планско ангажовање жена у равногорској организацији. Жене је требало активирати и у њихову душу унети *„оне вечитије вредности, које су српски народ носиле кроз векове“*. За тај идеал се сматрала хришћанска црква и српски слободарски дух. На томе је требало да раде *„родољубиве учитељице и наставнице“*, које су *„морале свим својим бићем узети учешће у ослободилачкој борби“*. Све прогресивне снаге под окупацијом морају се посветити *„моралном њрепороду српске жене, мајке и девојке“*. После Светосавског конгреса долази до промене односа према женама у равногорском покрету. Врховна команда је 5. фебруара 1944. године издала *Уједињено број 1 за организацију југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*. Међутим, жене су још увек доживљаване традиционално, као мајке и учитељице. Тачка 1. овог упутства носила је назив *Подизање националне свесћи*, активно сузбијање тежњи комуни-

³⁰ Momčilo Isić, n.d.; Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, str. 353-361.

зма, фашизма и хитлеризма, чување традиција; тачка 2. *васпитање деце*, прокламује васпостављање новог човека, где равногорска жена има посебну улогу као мајка и као учитељица. Указано је да је жена *комуниста* *злоупотребљена и спуштена на најнижи ниво*; тачка 3. *побољшање социјалног положаја и придицање друштвене правде*; тачка 4. *сестринска помоћ*, тачка 5. је тумачила *држање пред непријатељем и улогу жене*. У овом смислу равногорка је имала посебну улогу да својом речју сузбија непријатељску пропаганду. ЈУОРА није била стандаризована организација ни по стварању на терену ни по називу. Поменути назив је егзистирао са *Женски равногорски покрет* и *Организација југословенских жена*. Одбори формиран на основу секција ЈУОРА имали су задатак да израде мрежу женских секција, удружења и подружница, првенствено уз асистенцију оперативних војних јединица или територијалних органа ЈВуО. У те активности су морала бити укључена и ранија удружења жена, као *Коло српских сестара*. Укључивањем предратних друштава, уз прилагођавање нумеричком систему војничке организације равногорског покрета, она су формирана као одбори на бази секција под ознаком ЈУОРА 101; *Српска мајка* ЈУОРА 201, *Кнегиња Зорка* ЈУОРА 301, женска секција *Фидака* ЈУОРА 501, академски образоване жене под ознаком ЈУОРА 601, *Мајка Јевросима* ЈУОРА 701, жене лекари под ознаком ЈУОРА 801, жене професори под ознаком ЈУОРА 901, жене учитељице 1001, телефонисткиње и раднице у пошти 151, чланице *Црвеног крста* 251. У јануару 1944. године стигле су наредбе да се успоставе организације ЈУОРА са наведеним нумерацијама на терену. Задаци тих секција су били широки и у оквиру женских могућности: пропагирање равногорског покрета, сузбијање непријатељске пропаганде, буђење и подизање националне свести према родној грудни, краљу и краљевој војсци, културно повезивање села и градова, затим васпостављање породице као основне ћелије друштвеног живота, враћање нацији и вери, подизање и одржавање морала, развијање љубави према Српству, потпомагање јединица ЈВуО и стварање санитетских установа. Основна активност ове организације било је свакодневно и сваковрсно помагање војних јединица ЈВуО, најчешће израда рукавица, чарапа, шалова, цемпера, блуза, амблема, крпљење одела итд. Међу женама су се посебно истицале Милица Топаловић, др Зора Туцовић, Јелена Калабић Ђорић. Потребности за санитетом показале су борбе приликом продора партизана у Србију у пролеће 1944. године. Због тога је било потребно створити више санитетских средишта, и у ту сврху је почетком лета 1944. године формирана *Женска равногорска организација санитетска (ЖРОС)*. Ова ор-

ганизација је сматрана тајном и војном, а била је потчињена начелнику санитета Врховне Команде ЈВуО. У ову организацију су улазиле девојке од 15 година па навише. Свако село је требало да формира своје органе ЖРОС-а, који би координисали рад са референтима санитета матичних бригада. Чланице ЖРОС-а на својој одећи имају ознаке Црвеног крста а требали су да имају и бере плаве боје. ЖРОС је поред основне своје делатности, збрињавање рањеника, одржавао и приредбе за становништво. У Белановици, таковски срез, ЖРОС је имао дилетантску секцију која је 15. јуна 1944. године одржала приредбу у својој варошици. Том приликом је скупљен прилог од 29.220 динара и предат је Првој сталној војној болници Рудничког корпуса „Краљица Александра“, која је била смештена у једној напуштеној вили у Белановици. Та болница је имала једног доктора, два помоћника и 20 болничарки.³¹

Међутим, формирање ЖРОС-а није ишло без проблема, како због пријема народа тако и од саме ЈВуО, посебно њених официра. Начелник округа краљевачког 4. августа 1944. године у писму капетану Предрагу Раковићу констатује да је организовање санитета међу женама „одједанпут застало“, јер „при даљем организовању по селима, организација је наишла на отпор народа“.³² Јелена Ђорић је почетком јула 1944. добила задатак од Врховне команде да са групом својих изабраних девојака пропутује Србијом и рашири идеје ЖРОС-а. Међутим, на том путу у Жежевици их је зауставио капетан Музикравић и прекинуо им даљи рад, сменивши Ђорићку својом кандидаткињом. У каснијој жалби Ђорићке Врховној команди открива се да је некоректног понашања према девојкама било и код неких официра у самој Врховној команди. У својој жалби она је поменула да рад ЖРОС-а има и тешкоће са неразумевашем старијих људи, али и са саботирањем рада девојака које су имале везе са комунистима. Посебно је апострофирала Музикравића, као официра који је највише ометао рад ЖРОС-а. Он је на место сеоских секција постављао своје љубимице, а једна од њих је раније хапшена као комунисткиња у жичком срезу.³³

Са друге стране мушки део равногорског покрета изражавао је неповерење према женама. Лист првог равногорског корпуса *Таково*, у броју 1, од 1. јула 1944. године, у једном тексту пише о несигурном по-

³¹ Živko Topalović, *Srbija pod Dražom*, str. 53; Žarko Jovanović, *Žene Srbije u ratu 1941-1945*, str. 331-341; Bojan B. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, str. 353-361; Bojan Dimitrijević, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, стр. 221-224.

³² ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-II, рег. бр. 21.

³³ Бојан Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација у Србији 1944. године*, стр. 230.

нашању жена. *Недисциплиновна стирасноста данашње жене, лишена хришћанске културе срца, моралне недисциплине свессти, остала би опасна рушилачка сила у нашем народу, који данас преживљава тежку духовну кризу.* Постављао се задатак ширења идеја равногорства и хришћанског морала међу женама. Дража Михаиловић је за организовање пропагандне групе девојака дао овлашћење Јелени Ђорић. Пропаганда равногораца против комуниста добрим делом се заснивала и на критици њиховог односа према жени, окривљујући их да разарају породицу због проповедања „слободне љубави”. Све жене у партизанском покрету су оквалификовали као нечасне. У том циљу су прављени и летци под насловом „*Разврати и блуд партизана*”. Таквим оптужбама хтело се створити непријатељско расположење код патријархалног сеоског света у Србији, које је било сумњичаво према сваком виду јавног испољавања женске чулности. Капетан I класе Љ. Анђелковић, командат Друге жичке бригаде, 29. септембра 1943. године објављује летак-наредбу под насловом *Браћо Срби*, где саопштава и саветује: „...*Мужевима, родитељима и браћи наређујем, да својим женама, сестрама и кћерима смање одласке у варош и само по неодложној потреби. Да се женски свети мање додирева и улеђшава, јер није време сад за то, јер свакодневно њихови родитељи, мужеви и браћа лијевају по лагерима.*” Командатима села је наређено да скупи народ и ову наредбу прочитају. За неизвршење и непридржавања ове наредбе требало је да следи смртна казна.³⁴

На селу које је посећивало много војски и где је била главна база равногораца, долазило је до многих контаката жена са војницима, мада је локална средина покушавала да спута супруге оних мушкараца који су отишли у заробљеништво. Постојала је и претња физичким кажњавањем таквих жена. „*И да видиш како све иде да не може боље бити. Чак ни жене не смеју да мрдну. Било је то да се млада жена ујуссти с војником. Отишли људи у ройство а жене остале. Али кад једна, две добију батине и то се по селу разгласи, то јој је горе од смрти. Она мужа жива дочекасти не сме.*”³⁵

Сами крути патријархални ставови равногорског покрета, али и однос официра према женама (многи су поред себе имали током целе окупације љубавнице) стварали су погодно тло за пропаганду супар-

³⁴ Mihailo Stanišić, *Stavovi (Ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 343-352.

³⁵ Živko Topalović, n.d., str. 34.

ничког табора, који је прокламовао ослобођење полова још у својој пропаганди пред Други светски рат. Залагали су се за збацивање „окова“ праотаца, за нови морал, за решавање многих проблема, од којих је можда најважнији сексуално питање, јер нагон за супротним полом постоји од раног детињства и утиче на формирање човека. Борили су се за прокрчење пута у лепшу будућност и стварање новог друштва у коме ће човек бити срећан и где ће му се жеље остварити.³⁶ Основни људски пориви су опште законитости које нико никада није могао да игнорише. Међутим, оно што су допуштали себи, комунисти су искључивали другима. Једно од општих места у партизанској пропаганди против равногораца темељило се на појави љубавница међу официрима ЈВуО од првих устанничких дана. То је навођено као велики морални прекршај, мада је од почетка устанка па до краја рата сам Јосип Броз поред себе имао жену са којом је био у интимним односима. Ни нижи руководиоци нису били другачији. Тако је и у елитној, идеолошки прочишћеној, Другој пролетерској бригади долазило до честих контаката међу половима. Таква врста понашања постала је проблем крајем августа 1943. године док је бригада била у долини Криваје. „У бригади се појавила љубав као последица одмора и редовније исхране. Незгодно је ишло у њојме предњаче руководиоци четва и батальона. Због тога се данас (22. август 1943. године) одржава састајанак свих друшарица.“ Партизани су наглашавали да су им такве ситуације правиле својеврсне проблеме, али да су они на најбољи начин решавани.³⁷

Међутим, ратна збивања била су далеко од „несташних“ забава између полова. Зло патолошко лице човека, са испољавањем исконске агресивности убрзо је по отпочињању рата показало сву своју суровост. Окупација је била прилика да многи преступници испоље своје мрачне нагоне, без страха од казне која би их стигла у доба мира и утврђених друштвених норми. Предмет агресивности биле су жене и њихово тело. Законска заштита жена од сексуалног насиља до Другог светског рата није била адекватна. Правни положај жене у Србији и систем кажњавања напасника на њихово тело током XIX и у првој половини XX века био је незадовољавајући. У XIX веку жена у Србији још није била у погледу своје правне способности изједначена са мушкарцем, па је и њен положај у погледу кривичноправне заштите од насиља био веома лош. *Казнишлени законик* из 1860. године указује на изразито подређен

³⁶ *Литература и сексуално васпитање*, "Чачанске новине" бр. 7, Чачак, 21. мај 1937, стр. 2.

³⁷ Sredoje Urošević, *Druga proleterska brigada*, Beograd, 1979, str. 266.

положај жене у друштву и породици оличен у широким овлашћењима мужа у погледу физичког кажњавања жене. За овај законик из 1860. године карактеристично је и предвиђање кажњивости за сексуалне деликте, али интенција није била заштита жене, већ заштита институције брака и интереса мушкараца. Овај законик не познаје кривично дело под називом силовање, али предвиђа кажњивост за лице које друго лице силом или претњом *принуди на блуд с њим или с другим лицем*, с тим што жртва може бити и мушко и женско лице. За ово кривично дело била је предвиђена тешка казна до 15 година робије. Тешке кривичне санкције по овом закону, као и у другим законима из тог времена, биле су предвиђене за нападе на част и полну чистоту жене. Те санкције су произишле из патријархалног величања вредности жене, које она треба да чува за свог мужа, а не због потребе да се заштити лично достојанство и полна слобода жене. Тако овај закон предвиђа смртну казну за оног *"ко обемчасити жену која још није ујознала мушкарца и која још живи у очевом дому и ако га затекну да спава у њеном наручју"*, при чему није битно да ли је жена на то пристала или не. Кривични законик Срба, Хрвата и Словенаца из 1929. године (важио је до 1946. године) донео је побољшање у погледу кривичноправне заштите жене. Први пут су жене добиле кривичноправну заштиту независно од интереса мужа. То је посебно дошло до израза у одредбама о сексуалним деликтима. Одредбом чл. 269 Казнителног законика из 1929. године под кривичним делом силовања подразумева се принуда на ванбрачно полно општење.³⁸

Без обзира на високо постављене циљеве равноправности полова и у партизанској војсци било је насилника. Четници су се жалили да су тројица партизана у ноћи између 23. и 24. октобра 1941. године силовали сељанку Љ.В. из Брђана у присуству њених ћерки од 14 и 15 година. Иначе, сељанкин муж је био у заробљеништву. Као силоватељи оптужени су извесни Крстомир, затим Пејатовић, и Живко.³⁹ Да су се овакви догађаји заиста и дешавали сведочи чињеница да је један број партизана који су били „некоректни” према другарицама стрељан после испитивања у Чачку. Половином октобра 1941. године, после испитивања због грешака које је начинио при опсади Краљева, на смрт стрељањем

³⁸ Vesna Nikolić-Ristanović, *Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka*, u: "Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije", naučni skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 26-36; Ласта Паповић, *Силовање. Правна регулатива некад и сад*, Гласник Етнографског института, књ. L-LI, Београд, 2003, стр. 103-120.

³⁹ Због оштећеног документа није могуће читање свих имена и презимена (ИАЧ, ЧА, К-1, бр. 1301/61).

је осуђен Слободан Бијелић, заменик командира чете. Али поред тога разлог за стрељање је било и „некоректно“ понашање према „неким дружарицама“. Бијелић је стрељан на игралишту „Борца“ крај Мораве са још једним партизанским борцем, чије име није запамћено, кажњеног такође због лошег држања према *дружарицама*.⁴⁰

Са друге стране, комунистички покрет је са избијањем грађанског рата почетком новембра 1941. године, смишљено употребљавао жене и децу као средство притиска на четнике. Тако је 6. новембра 1941. године организован велики митинг на градском тргу, на коме је говорила Живка Савић, која је позивала да се иде на Равну Гору. Она је била позната по оштрим изјавама против четника, јер је говорила да треба поклати све „летоколоне“, а у комунистичкој терминологији то су били сви осим партизана.⁴¹ После неуспелих преговора, комунисти из Чачка су из кућа покупили жене и децу, организовали поворку са припремљеним транспарентима и кренули ка касарни где су били четници. Поворку су сачињавале жене и деца, а на крају је била мала група мушкараца.⁴² Након пропасти устанка, када су се партизани са Јосипом Брозом повукли из Србије, иза себе су оставили становништво које су подстакли на устанак.

Права провала сексуалне агресије према женама настала је након пропасти устанка. Партизани су се повукли из Србије, Михаиловић се са малом пратњом повукао у илегалу, а један део његових дотадашњих команданата се пријавио влади Милана Недића и тако избегао уништење кроз легализацију. Део „плена“ легализованих четника Мојсиловића и Јаворца биле су и жене из партизанских породица. Милутин Стојић је у свом дневнику забележио какво је стање било на терену: „...Кад су пошли четници из Дебелој Јасена да су добили наређење да све партизанске куће претресу и све да им се покупи од крућине имовине и девојачку сирему и новац, а њих у затвор да шерају, жене и девојке партизанских породица које су дозреле за пуно одишење да могу слободно бити искористиене за подмирење сексуалних прохтева.“ Слом устанка довео је и немачке војнике, који су упадали и у четничке куће тражећи пиће које су испијали и под присилом миловали девојке. За то време легализовани четници су ноћу лумповали по кафанама са *Циџанкама*.⁴³ У

⁴⁰ Александар Хадипоповић, Радован М. Маринковић, и.д., стр. 83.

⁴¹ ИАЧ, ПП, К-1, Ф-1, бр. 16; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Запамћена прошлост. Историја равногорца чачанског краја 1*, стр. 308.

⁴² ИАЧ, МГ Жене, К-14, Ф-1, рег. бр. 5.

⁴³ Витомир Васић, и.д., стр. 146.

усменој традицији остала су посебно упечатљива два масовна силовања партизанки у Рошцима и Прелјини. Насиље се одиграло данима. Једна од силованих партизанки, која је након тога усмрћена од легализованих четника, била је и Радојка Филиповић из Пријевора. Насилници су били из Видове и Пријевора, њени познаници.⁴⁴

Биолошки опстати у времену велике несигурности по припаднике и симпатизере партизанског покрета, постао је највиши идеал, како код мушкараца тако и код жена. Такву ситуацију користили су мушкарци из полиције, као што је био Милан Ваљевац звани Звер. „Он се обично возио чезом. Поред њега су морале седећи две девојке, ћерке кројача Лазовића, које је мобилисао и осумњачио као партизанке. Да би им спасао животи, оне су морале бити са њим у пратњи.“⁴⁵ Неке од скојевки и партизанки су вољно или невољно пристале да их *шпију* људи као што је био криминалац, затим партизан, па на крају четник Косте Пећанца, Павле Гучанин.⁴⁶ Овај одбегли робијаш умео је да увече долази у куће по селима и да са својом пратњом тражи вечеру, као у случају дома Милке Баковић из Бреснице, активне равногорке од првих дана. Кад су послужени од старе домаћице, Гучанин је одговорио: „*Нисмо ми жељни твоје вечере Ангелина. Ми знамо зашто смо дошли. Ми ћемо се, ми овде, вратити на многу бољу вечеру.*“ Задње речи је изговарао са посебним нагласком, тако да је свима било јасно о чему се заправо ради.⁴⁷ Одређени број жена није успевао да избегне сексуалне уцене. Тако је Бошко Јовановић звани Комитлија из Бечња „*злоупотребом поверења приволео О.К., те је са њом вршио прелубу, уз обећање да ће јој ослободити затвореног мужа, па ју је при том болно заразио*“.⁴⁸

Током окупације проблеме су стварали осинони четници који су користили свој положај да сексуално уцењују и силују жене из партизанских породица, али временом су се осилили и "острвили" према свим женама. Тако је Радоје Рафаиловић протествовао против поступака Божана Васиљевића и Пера Вукомановића у Атеници: „*Досија сије жена и девојка силовао из партизанских кућа, па сада и наше жене и сестре силује, мајку вам манђујску. Или ћу ја успети да вас отерам, или нећу*“.

⁴⁴ Владимир Никшић, *Дани страве...*, Чачак, 1971, стр. 31-33, 71.

⁴⁵ Станојло С. Плазина, н.д., стр. 130.

⁴⁶ Вуловић Милован, *Дневник Наде Симовић*, ЗРНИМ III, Чачак, 1974, стр. 203-250.

⁴⁷ Милка Баковић, н.д., стр. 177.

⁴⁸ Бошко Јовановић звани Комитлија из Бечња после рата је осуђен на 20 година робије, али ослобођен је отпужбе: „... да је силовао жене те их шерао да му се подају и да је са још неким кољашима долазио у арсенал у Чачку и ту клао партизане“ (ИАЧ, фонд НОС љубићски, К-2, рег.бр.3).

бићу жив.” Рафаиловића су због овога покушали да осуде, али су ипак Вукомановић и Васиљевић уклоњени из Атенице, мада тек почетком 1944. године.⁴⁹

Човек који је највише оптуживан за сваковрсна насиља био је Милутин Јанковић из Дљина, драгачевски војвода. Током пропагандне акције против *Мурајћа Јанковића* организоване крајем 1943. године, коју су водили равногорци из основаног *Националног покрета Доњег Драгачева*, посебно је наглашаван сексуални живот драгачевског војводе. Истицано је да је починио 73 силовања, поред бројних љубавница које је имао. *Зајмо склањајте ваше кћери, снахе и жене да не зајадну пред Мурајћом Јанковићем, како се не би сада, у последњим његовим часовима, наслађивао над вашим милим и дражим кћерима. О његовим зверствима и силовању женског света у Доњем Драгачеву нећемо се упуштајући у шанчине, ради очувања достојанства, поноса и части појединих кућа. Знамо имена његових љубавница, швалерки, знамо и имена жена и несретних девојка које су морале да поклекну пред овим звером. Оне су морале подлећи под Мурајћом и то пред лицем родитеља, браће, свекра и свекрве. Дешавало се да је Мурајћ задовољству нађонио и његове лојове те су се од њих и два до три наслађивали над истом женом, док је он држао титићољ и каму у рукама.*⁵⁰ Национални комитет основали су Вучко Алемпијевић из Лучана и Вуле Радуловић из Крстаца. Посебно су потенцирали на силовањима које је Јанковић починио. Навођено је укупно 45 жена и 31 девојка које је Јанковић насилно обљубио, поред сталне четири швалерке које је имао.⁵¹ Колико су ови наводи били тачни није могуће утврдити, како због срамоте која је нанесена патријархалним породицама, тако и због саме пропаганде против Јанковића од његових противника унутар равногорског покрета. Једно је сигурно, агресивност Милутина Јанковића испољавала се у свим видовима живљења. Поред основних борбено-милитантних црта његове личности, ни наставање жена му изгледа није било страшно, вероватно по праву највишег идеала мушкости и снаге, које је самом себи приписивао, јер се његовој вољи нико није супро-

⁴⁹ Док су покушавали да оспоре оптужбе Рафаиловића, који је после рата осуђен на 25 година робије, присталице Вукомановића и Васиљевића су тужили Миљану Ћ. и Јовану Р. како би оспорили наводе Радоја Рафаиловића (Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Монографије Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981, стр. 383-384).

⁵⁰ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 3*, Београд, 1999, стр. 399-400.

⁵¹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево. Слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 385-388; Радослав Раде Јованчевић, *Негришори*, Београд, 1990, стр. 292-296.

тстављао. Стекао се утисак да су сви пасивни и беспомоћни осим њега, а он је и у искривљеној сексуалности изражавао своју надмоћ у односу на остале мушкарце.⁵²

Ова врста преступа није била монопол једног мушкарца. Један од случајева таквог насиља забележен је у Драгачеву на лето 1944. године и доспео је пред четнички преки суд. Резервни поручник Новак Красић, водник Прве чете 1. драгачевске бригаде оптужен је због силовања Десанке Ђ. из Зеока. Миломир Ђ. из Зеока оптужен је због нападања и разоружавања потпоручника Новака Красића, а Десанка Ђ. из Зеока, жена Миломирова, оптужена је јер је била повод туче између Красића и Миломира Ђ. Суд је заседао 2. јуна и одредио да се за понашање окривљених најпре питају равногорски одбори. Није познато каква је била пресуда и евентуална казна.⁵³

Јанковић се почетком 1944. године венчао са Бранком Давидовић у цркви у Оровици. Кум му је лично био Дража Михаиловић. Био је то један од покушаја да Јанковић „поправи” своју судбину. „Са овако младом девојком се саживео и учинио је бременитом. Кад је њо Дража сазнао наредио му је да се са њом одмах венча и понудио му своје кумство. Венчао их је наш штабни њој а жена је обукла цокуле навукла чакшире ња свуг у стџоу њрати Јанковићев четнички одред. Она спрема храну за њега и његове људе...”⁵⁴ Бранка је са својим мужем често слободно и јавно јакхала на коњу, што је патријархална средина Драгачева осуђивала. Јавно испољавање љубави никако се није уклапало у владајуће норме понашања.

Са друге стране Јанковићеви противници су се умножавали, а он је оптуживан за велики неморал. Венчање је био начин да покаже исправност свог интимног живота. Са својом невестом Бранком драгачевски

⁵² По много чему Јанковић је у свом понашању био драгачевска варијанта *мачо мена*, менталитета и обрасца понашања насталог на ширим просторима Средоземља, а у потпуности испољеног у Латинској Америци. Под овим појмом се подразумева агресивна мушкост која обухвата демонстрирање мужевности путем силе и неустрашивости, а нарочито путем успеха у сексуалном освајању. Сама реч значи применити насиље, бити ван себе, насилно продрти у другога, као и ранити, расцепити, обешчастити-предмете, тела, душе. Сексуалне авантуре и освајања високо се вреднују, а да при томе жене не играју никакву улогу. Изван односа међу половима постоји агресивна тежња ка моћи, насилништво као средство друштвеног деловања, захтев за доминантношћу, воља за наметањем и самопотврђивањем, низак осећај одговорности према социјално и физички слабијима, пренаглашено честољубље, лична храброст до граница луде смелости-чак и у непотребним ситуацијама-као мерило мушкости, равнодушност спрам физичких и психичких болова, као и повученост и затвореност (Михаел Минтераурер, *Када је Адам кобио а Ева прела: Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Београд, 2001, стр. 250-252).

⁵³ ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-III, пер. бр. 145.

⁵⁴ Živko Topalović, n.d., str. 11.

војвода је у својој родној кући у Дљину прославио младенце 22. марта 1944. године, по обичајима, како је то доликовало. Бранка се за Милутина удала из љубави. Њој је након доласка комуниста на власт суђено у Чачку. Добила је 15 година робије. Казну је са својом мајком издржала у Пожаревцу. Посебна врста притиска била су безочна оговарања ван робијашнице, у циљу рушења њеног домаћинског угледа. Пред суђење јој је понуђена погодба-слобода по цену да каже да је у брак са Милутином била принуђена да уђе на силу. Бранка је то одбила, као што је и одрекла сарадњу у вези сведочења против генерала Михаиловића, венчаног кума, на његовом суђењу.⁵⁵

Са друге стране окупаторске снаге углавном су убијале мушкарце, али ни жене нису изузете од терора. Посебно су сурови према женама били Бугари. Све њихове казнене експедиције обавезно су пратила многобројна силовања и батинања жена.⁵⁶ Током грађанског рата и ослобођења један број жена је ликвидан од стране припадника четничког и партизанског покрета на најсуровији начин уз претходна тешка окрутна мучења.⁵⁷

Малигна деструктивност испуњавала је свакодневницу, али живот се није могао зауставити. Како је одмицала окупација, омладина на селу је сазревала, жељна друштва и забаве. Села су се пунила неударним девојкама, али и момцима који су постајали зрели за женидбу. Традиција је ограничавала женидбене везе, јер је стварање породица и деце у рату било велико оптерећење за економију домаћинстава чији су мушкарци мобилисани од свих војски а постојао је и ризик за преживљавање потомства због велике несигурности.⁵⁸ *„То значи: не женити мушку младеж дозрелу за женидбу. За то ће увек имати времена кад рати прође. Ова пак тешко догађа девојке, присиле за удају. Оне чекају и старе, а за то време присилежу нове цуре за удају. Село се пуни неудатим девојкама, док се мушкарци непрестано одливају у касарну, у лозоре и у шуме. Неће ли се*

⁵⁵ Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941-1951. (друго допуњено издање)*, Београд, 2002, стр. 215-219.

⁵⁶ *Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 287-288.

⁵⁷ Један од најтежих злочина које су починили четници било је клање трудне Гроздане Тороман у Горњој Горевници током ноћи 4. августа 1944. године (*Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, стр. 319). Нова комунистичка власт такође је била веома репресивна према женама у циљу да одају своје мужеве равногорце који су били одбегли у шуму. После убиства Драга Комадинића, 1947. године, припадници ОЗН-е постали су агресивнији у претресима, са циљем хватања одбеглих четника. Посебна грубост испољавана је према породицама оних који су се крили у шуми. Тако су Велику, жену Срећка Жуњића, ухапсили и како је то сачувано у сећањима, а за сада без потврде у документима, сурово мучили. Од последица мучења у затвору ОЗН-е, Велика је убрзо преминула (ИАЧ, Сећање Жике Илића из Соколића [нерегистрована грађа], стр. 62-64).

⁵⁸ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 2*, стр. 279.

момак, кога је цура беженисала, ако се из рата враћи, радије ожениће млађом или можда довести „Швабицу” у село?”⁵⁹ Деца су се, поред свих рационалних или ирационалних традиционалних забрана, рађала. Попис становништва извршен по ослобођењу земље посебно показује велики пораст становништва у Драгачеву, а да се при том нису формирала нова домаћинства.⁶⁰

Омладина је, по својој природи и узрасту, тражила сусрете и забаву. Игранке су од равнатораца биле забрањене. Карактеристичан је пример прекидања једне игранке од стране Милутина Јанковића. У пролеће и почетком лета 1942. године, омладина Негришора и Лисица одржавала је недељом игранке на месту званом Горице. Иако је био рат, забава је за младе људе била потребна. Милутин Јанковић је 14. јуна 1942. године опколио скуп, постројио присутне и укорио их. „Срам вас било! Ми крваримо за Краља и ошацину, а ви се веселите и играјте. Показаћу ја вама.” Младићи и девојке су истучени, а свирачима су исечене хармонике.⁶¹

Време је чинило своје. Састанке омладине није било могуће забранити, јер су се одржавали и тајно. Равнаторци су тај став усвојили 1943. године. „Ето сад смо дозволили игранке и саборе. Две године су то Дража и Раковић били забранили. Вели Раковић- Не може то једни да жину а други да играју...али рат се развукао, ко је пожинуо, њега смо отлакали, а младеж прирасла као жора у шуми, ја жели да се жени и удаје и изром провесели. На игранке се цело село сабере...младеж се забавља, удаваче покажу...И кад је било забрањено младеж се састајала.”⁶² Опасност за овакве састанке постојала је и од окупатора, јер су сва окупљања била

⁵⁹ Živko Topalović, n.d., str. 31.

⁶⁰ Демографске промене 1931-1945. године

Срез	Број становника		Број домаћинства	
	1931. година	1945. година	1939. година	1945. година
Љубишки	33.611	37.645	6.314	7.391
Трнавски	26.970	33.556	4.126*	7.472
Драгачевски	37.125	51.002	6.452	6.369
Моравички	24.820	31.222	3.972	4.762
Таковски	32.016	38.604	-	6.753

* Пописана су само домаћинства у селима без пописа у граду (Милош Тимотијевић, Чачак под окупацијом 1941-1944. Приреда и друштво, ЗРМ ХХХ, Чачак, 2000, стр. 245).

⁶¹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, н.д., стр. 352.

⁶² Živko Topalović, n.d., str. 35.

забрањена. Ипак, на местима где су се састанци и игранке одржавале и у мирнодопско време омладина се састајала и даље. „*Пред вече, видех кроз прозор, велики број момака и девојака сакуљених у нашем пашњаку испод куће. Ту је увек била игранка на дан Божића после подне. Хармоникаш свира, а омладина игра. Све се то чини на велики ризик. Окупацијски се војници могу за час од некуд појавити. А сваки је скупи под окупацијом забрањен... Младоси изражи своје.*”⁶³

Иако је забава ограничавана, официри код равногораца имали су могућност за „растерећење” и нормалне односе са супротним полом, односно како се то говорило *ирашњом*. Многи су имали своје љубавнице са којима су јавно или тајно проводили време. Опустеност и неопрезност многе је коштала и главе. Непосредно после клања четника, од стране партизанских илегалаца, затечених на спавању у Кукићима 30. августа 1943. године, партизански командант Мандић је у униформи четника са својом групом ухватио извесног официра Мишића. „*У међувремену Радеко (наравно у четничкој униформи) пребрзина Мишића у соби са једном девојком. Личио је на бога Зевса, који одабере по једну богињу, заштити облацима и са њом води љубав. Мишић је, иакође, био сигуран да га у његовој љубавној авантури чувају сиражари.*” Мандић је убио Мишића јер му је ликвидирао брата Војислава. Девојку је пустио.⁶⁴

Многи од официра у равнорском покрету имали су своје љубавнице или жене уз себе. Сам Михаиловић је предњачио својим аскетизмом и није имао никаквих афера са женама на терену, али неки његови команданти су често били сушта супротност. Међутим, дешавало се да су се око неких штабова окупљале жене сумњивог порекла, и због тога је Михаиловић у децембру 1943. године, најстроже наредио уклањање оваквих жена.⁶⁵

Понекад су и односи са законитим жена у условима рата били „драматични”. Проблема у штабу генерала Михаиловића стварала је супруга Драгише Васића, млада Рускиња пријатног изгледа. Генерал Михаиловић и његови официри били су љути и противили су се њеном доласку на заједничке обеды. „*Нису је смањали солидном дамом и веровали су да се везала са енглеским официрима, који су могли читати Василеве дневнике.*” Михаиловић своју жену и децу није доводио у штаб, већ се са њима виђао у околним селима. Тако су искључене све жене са за-

⁶³ Милка Баковић, н.д., стр. 193.

⁶⁴ Ратко Триповић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *Команданти Мандић*, Чачак, 2000, стр. 136.

⁶⁵ Војан В. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela 1943-1944*, str. 353-361.

једничких обеда официра и политичара код Михаиловића. Ипак, да би се напетости и непријатности смањиле, једном приликом Михаиловић је позвао и супруге својих сарадника на ручак. Топаловић је хвалио своју супругу која је на обед дошла смерно и закопчана до грла, свесна средине у којој се налази, за разлику од Васићеве младе Рускиње. „*Када је скинула огрџач да седне за сто, имала је на себи белу лако провидну блузу са дубоким деколтееом. Таква слика била је саблажњива. Вече је прошло у ћушању.*” Да би се избегле провокације, Васић је отишао са супругом даље у село, где је за њих посебно доношена храна. О својој супрузи никада више јавно није говорио. Да би прича била још компликованија, постојала су и непријатељства међу женском тинејџерском децом Васића и Михаиловића. Гордана Михаиловић, која се касније прикључила партизанима, записала је у свој дневник: „*Горим од жеље да закољем Тању Васић*”. Дневник је дошао до Драгише Васића, који се жалио код генерала, а он је то сматрао детињаријом и љубомором међу децом. Васић није делио такво мишљење. „*За мене је то међу њим веома крујна ствар: Ова Дразина ћерка мора бити под комунистичким утицајем и она њена зла мисао ће се све више удубљивати у њу. Видећете међу њим, како је моја ћерка златна девојчица. Заволећете је чим је видите.*”⁶⁶

Један број жена убијен је од стране равногораца, под оптужбом да су радиле за окупатора. Тако су августа 1944. године четници ликвидирали Татјану Стефановић из Врчана (таковски срез), која је била љубавница немачког команданта и истовремено немачки агент.⁶⁷

Месеци крајем 1944. године довели су у чачански крај велики број војника са свих страна. Десетине хиљада Немаца се повлачило из Грчке, партизани су са својим дивизијама пролазили кроз подручја централне Србије, а супростављале су им се равногорске формације мобилисане са подручја целе Западне Србије. Средином октобра 1944. године, дошли су и Совјети. Сусрет са њиховом војском због бахатости и насиља према женама за многе је био велико разочарање. Тако су Емилију Достанић, девојку од 19 година, у Брђанима убили совјетски војници новембра 1944. године. Док је била у дворишту своје куће спасила су је два совјетска војника и појурили према њој. Видевши то, девојка је побегла у кућу, затворила улазна врата и ушла у собу. Војници су разја-

⁶⁶ Živko Topalović, n.d., str. 63-64; „*Било је то крајем лета, или на самом почетку јесени 1943. године, када је Дразка Михаиловић дошао изненада, тихо, без знања мештана, у Бресницу са супругом Јеленом и остао пет дана*” (Миодраг Јаћимовић, *Приче из Бреснице*, Бресница, 1999, стр. 50).

⁶⁷ ИАЧ, Јакша Дрљевић, *Хроника Горњег Милановца* (хроника у рукопису), Г.Милановац, 1965, стр. 231.

рени због затворених врата разбили прозор и ушли у кућу. Емилија је закључала и врата собе и леђима подупрла врата. Пошто нису могли да уђу у собу, совјетски војници су рафалом изрешетали врата и тако убили Емилију. Пошто су видели шта су урадили, почели су да беже. Убрзо су ухваћени и предати њиховој команди. Војник који је пуцао сутрадан је стрељан у Горњем Милановцу.⁶⁸

Слична дешавања била су на целом делу фронта који су покривали војници Црвене армије. Један Црвеноармејац је лутао по Милићевцима у потрази за алкохолем и женама. У једној кући је набасао на младу сељанку. „Пошито је пошито ракију коју је тражио навалио је на једру сељанку. Ова се некако искобељала из његових руку, дохватила секиру и оштрицом млатинула по глави нападача који се мртвацим стировао на пог.“ Убрзо је у двориште стигла сељанкина свекрва која је „вриснула“ на своју снаху: „Шта си ти урадила проклетца била зар кућу да ми изгориш?! - Хтео је да ме силује. – Што му ниси дала, несретнице једна, боље ти не до да нам кућу и све грађевине појале и стоку узму. На шта ће ти муж доћи кад се врати из заробљеништва.“ Уместо похвале, од свекрве је стигла страшна грдња јер је сматрала да је важнија имовина од части. Понижена жена је са крвавом секиром отишла у основну школу, где се налазио штаб совјетских јединица на том подручју. Преко тумача је рекла шта је урадила. „Овом секиром убила сам нашег војника који је хтео да ме силује. Дошла сам да ме ви убијете зато што ме је свекрва истерала из куће.“ Совјетски официр ју је пустио да иде кући.⁶⁹

Ово није био усамљен случај да се заправо општењена жена, или породица, криви за властиту несрећу. Догодило се да је совјетски војник силовао једну девојчицу из Бруснице. Случај је пријављен руској команди која је одмах предузела мере и тог војника осудила на смрт. „Народ је покушао да сиречи стирељање и сви су осуђивали ту мајку што је пријавила случај. Стирељање је извршено на тргу пред народом.“⁷⁰

Са стварањем нове власти, под контролом комуниста дошло је до прокламоване равноправности полова. Победници су постали млади мушкарци који су као и њихови дотадашњи противници равногорски официри, постепено почели да улазе у контакте са женама, које су постајале њихове љубавнице. Сећања затвореника из чачанског затвора бе-

⁶⁸ Миломир В. Глишић, *Брђани*, Горњи Милановац, 1999, стр. 106.

⁶⁹ Михаило Шашкијевић, н.д., стр. 114-115. По досадашњим сазнањима име те жене је Гвозденија Радловић.

⁷⁰ ИАЧ, МГ, К-7, рег. бр.5. Изјава и сећање Рада Кушића.

леже и сексуалне уцене жена чији су мужеви били у затвору, као своје-врсну „освету” над буржоазијом против које су се комунисти борили. Један од таквих уцењивача био је Петар Бошковић, управник затвора, као и Ратко Дражевић, начелник ОЗН-е у Чачку.⁷¹ Многи млади партизани су покушавали да привуку наклоност девојака, чији су родитељи били *народни непријатељи*, тако што су им обећавали да ће им помоћи својим везама.⁷²

Нова комунистичка власт покушавала је, и успевала, да путем скојеваца и њихових присилних „љубавних понуда”, многе монахиње и искушенице одврате од живота у манастирима Овчарско-кабларске клисуре, док су у исто време остале монахиње редовно одвођене у затвор, саслушаване и мучене због стварног или измишљеног помагања одбеглим равногорцима.⁷³ У исто време игуманији Јовања ОЗН-а је на-

⁷¹ Бошковић је уценама отео жену од затвореника Бранка Бојовића, а Дражевић се својим уцењивачким сексуалним „авантурама” јавно хвалио у мемоарима објављеним у „Политици” (Драган Марковић, *Под заставом Другог равногорског кордуса*, Крагујевац, 2001, стр. 107). Сећања на те дане уметнички је обликовао Бранко В. Радичевић у својој књизи *Такав је животи*. Стварне догађаје преточио је у литературу. Описао је понашање повереника за унутрашње послове у Чачку који у књизи има псеудоним Жикила. „Повереник за унутрашње послове, црн, гологлав, у црним чизмама и црном кожном кабуцу, вишиак, истоснички усукан, није сблизао, јер није имао времена, ни да седне да се наједе, ни да лежне да се наспава... Уз све то, премлад, бубуљичаво лице. Са руком у исцејаном џећу бантилона. Са истом стразићу с којом је привредник печењарио, али ишта значи – истом, са исто буца страснијом стразићу, са лудилом, са избезумљењем, обрађивао је жене. Сво слободно време и многе службене часове посветио је том послу. Јер и то беше посао. И стваралачки и рушнички. Революционарн посао. Не само ишто се светило буржоазији, он јој је шемеле љубао, јер јој је измицао жене. Отпицао и кварно. Утропа-ићавао. И то жене из затвореног друштвеног круга. Жене власника млинова, национализованог фабрика и циглана, жене велепштоваца и шршоваца на мало, високих државних чиновника, власника хоћепа, кућа за стиновање. У том послу стицао је велику праксу. Сиђуран, дрзак, пейођешиш. На ислеђивању, између два саслушања, примао је у канцеларији жене које моле. И шу одмах на столу. Јер је обећавао да ће помоћи. Сутрадан, после ездекуције, беспомоћно је ширио руке. Све је покушао. Није успео. И мирно, као да пред тим није ужаснућа жена, показивао сто стирман да понови, ако је и она за то. Није за узнемиравала кукњава. Ослободио би се жене. Затворио враћа. И одмах примао нову странку. И све се понављало: сто, ездекуција, признање да није могао да ништа учини, покушао је, није успео. Сирман је. Ако да. Ту, на столу. Да понови. Да је заједно понове. Није стицавао жену која би захлакала. Није се шрудио да је утеши. Узбуђивале су за жене које моле. Жене које се жртвују. Није журио. Чекао је. Јер то је било разарање, изнуштра. Јарнуло би га кад осетио да се жена жуби, да га прихваћа и да понање искидано да дише, неслућећи да се наша у предворју смрти. Тепије су мртвачнице. Затвор све више подсећа на мртвачку камену” (Бранко В. Радичевић, *Такав је животи*, Београд, 1988, стр. 118-119).

⁷² „И тако, негде на самом крају рата, одлазим код Руже, ћерке Јосифе Гине Ерић, стиновакве Бутићеве. Ружа је била лейошница, на мајку. Кад ми се бојалила да је Јосифа Гина у затвору због наводне сарадње са окупатвором, ја јој обећах да ћу погледаћи ишта може да се уради. И не мислећи да би Гина, будући жена у годинама, могла због нечега озбиљно да одговара, ја сам то Ружи обећао више због тога да бих имао повода да поново дођем да је видим. И, кад сам једног дана дошао код ње са измишљеним добрим вестима, она ме предухиштри: *мама је ноћас стирелана. Невероватно! Кажем вам, као у роману!*” (Интервју Младомира Пурише Ђорђевића, *Уметности сећања*, „Записи”, бр. 15, јул 1998, Чачак, стр. 15)

⁷³ Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки животи и стварања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 58, 60-61, 63, 153-154, 220, 254, 387, 392-393, 415, 455, 471, 473.

ређивала да доставља ко долази кришом у манастир, венчава се, присуствује служби, крштава децу. Игуманији су наложили да два пута месечно шаље извештаје.⁷⁴

Забележени су и случајеви силовања, почињени од припадника нове власти. „*Ноћу између 14. и 15. о.м. (октобра 1945. године) дошли су милиционари добровољне милиције села Миоковца Родољуб Лазовић, Десимир Стефановић и Бољуб Брковић, кући Ситане М. уд. из Миковаца. Ови милиционари, извели су из куће ћерку Р. и унуку А., обе неугаће и исте одвели у пошток зв. Чесма. Приликом извођења ових девојака из куће, Ситана је почела да проћестивује, на што је Десимир ојсовао баби сунце и ударио баби два шамара, рекавши јој да јој ћерку и унуку воде на саслушање код њиховог старешине. Над овим двома девојкама у поштоку извршио је насилно обљубу Родољуб Лазовић а Десимир и Бољуб чували су стражу.*” Напаствовања жена бележена су и на другим местима и од оних који су били против нове власти. Тако је 11. јуна 1945. године војни бегунац Добривоје Лазовић из Мрчајеваца покушао да изврши силовање над Десанком М. из Бечња која је успела да побегне.⁷⁵

Са друге стране опстанак равнороске гериле и борбе усамљених појединаца чак једну деценију након децембра 1944. године, није био могућ без активног јатаковања жена на терену. Нова власт се жалила да су им управо те везе правиле највише проблема. „*Нису били рејски случајеви да су одметницима јатаковале жене или девојке које су исто-временно живееле са њима. Чак су понекад знали и одобравали и њихови мужеви, браћа или очеви. Управо, те врсте јатаковања биле су најчвршће, а пошерама најтеже за откривање.*”⁷⁶

Нова власт је организовала жене кроз Антифашистички фронт жена (АФЖ), које су тако постале једна од полуга нове власти. Одмах по ослобођењу, децембра 1944. године, бирани су одбори АФЖ у чачанском округу. „*Жене нашега краја, масовним учешћем у А.Ф.Ж. показују своју радост и љубав према слободи, коју је донела Народно-ослободилачка војска и наш драги друг, маршал Тито. Да рат није завршен, оне то добро знају. Зато је њихов први задатак помоћ фронту и рањеницима.*”⁷⁷ Округна конференција АФЖ-а одржана је 25. јануара 1945. године у Чачку, а за председника је изабрана Косана Томић, домаћица из Пријевора,

⁷⁴ Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003, стр. 22.

⁷⁵ ИАЧ, ОКНО Чачак, К-3, рег.бр. 10/45.

⁷⁶ Стеван Игњич, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивањица. Хроника моравичког краја*, Београд, 1972, стр. 501.

⁷⁷ „Слободни глас“, Чачак, 18. јануар 1945, стр. 5.

мајка народног хероја Божа Томића предратног члана КПЈ. За секретара је изабрана Мима Недић, борац Чачанског НОП одреда, рођена у Чачку. Жене су први пут масовно политички организоване, а за пропаганду нове револуционарне власти коришћена су и прела. Поред „женских” послова, жене су употребљаване и у потерама за одбеглим четницима или су биле сведоци на суђењима оптуженима за ратне злочине.⁷⁸ Покренуто је и слављење новог празника, 8. марта, „дана жена”. Тако је 8. марта 1945. године у Гучи сакупљено око 500 жена из драгачевског среза од којих је тражено да учествују у „изградњи порушене земље”.⁷⁹

Са друге стране четници су кажњавали такве жене. Крајем јула 1945. године четници су у драгачевском срезу ухватили Даницу Зимонић и Милицу Узуновић и обе ошишали. Почетком августа 1945. године, исту казну искусила је и девојка која је денунцирала четнике новој власти. „*Једна група бандитија ошишали су ћерку Борка Рас(г)уловића, из села Крстица, зато што је у своје време показала место где се налазила Дражина архива, а која је пронађена пре два месеца.*” На Преображење, 19. августа 1945. године, четници су у Д. Краварици ошишали Милеву Даниловић, која је радила за УСАОС. Слично је било и у љубићком срезу, где је ноћу 3/4. октобра једна група четника у Г. Горевници дошла у кућу Видоја Алексића где је била седељка. Четници су изударали Роксанду Ђирић и Босиљку Ристановић, комунистичке агитаторе.⁸⁰

Поред декларативних и правних одредби нових власти, као и одређеног реалног побољшања положаја жене, КПЈ је, спроводећи свој замишљени концепт револуције, настављала увођење и спровођење репресивних мера према одређеним категоријама становништва: класном непријатељу, кулацима и другима, па и женама. Условно и на папиру равноправан положај жена допринео је да су се и оне нашле у сфери репресивног законодавства. Биле су пред комисијама за ратне злочине, на судовима части, проглашаване су за народне непријатеље. У Србији је на првом заседању скупштине АСНОС-а у новембру 1944. године, формирана Комисија за ратне злочине. Убрзо потом су пред њеним органима стајале и жене. Најчешће оптужбе жена за злочин садржале су следеће квалификације: денунцијација, потказивања, малтретирање рање-

⁷⁸ Младен Стефановић, Радован М. Маринковић, *Историја Чачка. Чачак у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945)*, Чачак, 1988, (рукопис), стр. 590-591.

⁷⁹ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, н.д., стр. 441.

⁸⁰ ИАЧ, ОКНО Чачак, К-3, рег.бр. 10/45.

ника, иживљавања на лешевима, мучења и злостављања заробљеника, издаја народа, телесне повреде, слање у логор, батињања, али и „пријатељски односи“ са окупаторким војницима и „домаћим издајницима“. Пресуде у првим данима издавали су војни судови, и није прављена разлика у половима, па је тако честа казна и за жене била – казна стрељањем. Нажалост и то је било изједначавање са *јачим* полом. Суд који је ипак највише судио женама је такозвани Суд српске националне части. Суд је у чачанском округу до 10. јула 1945. године осудио 39 лица, од којих је 17 било жена. Међу њима је било 14 домаћица, две свршене матуранткиње и једна бивша ученица. Косара Г. је осуђена на седам година губитка части и две године присилног рада, јер је „*јавно исовала мајку комунистичку свом кирајџији*“, избацила га из стана као комунисту, потказивала Немцима и погрдним именима називала борце НОП-а. Мирјана М. З. је осуђена на две године губитка части и једну годину лаког присилног рада, због указивања на поједине родољубе као партизане и комунисте, одржавања пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти. Роксанда Д. осуђена је на једну годину губитка части, шест месеци лаког присилног рада, јер је оптужила једну ученицу из Чачка као партизанку Специјалној полицији у Чачку. Милка М. је због одржавања пријатељских односа са немачким војницима и властима осуђена на једну годину губитка части. Иванка В. је осуђена на три године губитка части, зато што је примала у своју кућу немачке агенте, хвалила генерала Недића кога је називала српском мајком. Дринка Ч. је осуђена на три године губитка части и шест месеци лаког присилног рада, јер се обратила једном немачком војнику са питањем: „...*Јесће ли успели да одбаците те скошове партизанске?*“. При том га је тапшала по рамену уз речи: „...*нема ништа без немачког солдата.*“ Јелисавета Ц. је осуђена на две године губитка части зато што је у присуству немачког војника рекла једној суграђанки да јој је кућа комунистичка а син комуниста. Славка П. на три године и једну годину лаког принудног рада, јер је нападала НОП и јавно говорила за поједине куће да су партизанске а њихови чланови партизани. Загорка Д. на две године јер је у своју кућу примала Немце и одржавала пријатељске односе са њима. Драгица М. на две године исто као и претходна, али и због плетења венца за гроб једног фашистичког „*зликовца*“. Здравка П. на три године и две године лаког присилног рада због псовања мајке комунистичке бившем мужу и денунцирања полицији. Вера Л. на две године и шест месеци лаког присилног рада због пријатељског односа са бугарским и немачким официрима. Милојка Д. на три године због оптуживања си-

мпатизера НОП полицијским властима. Десанка Р. на три године због истих кривица као и претходна. Крстана Л. на трајно губљење части, пет година лаког присилног рада и конфискацију целокупне имовине због достављања имена полицији у Чачку припадника и симпатизера НОП-а, који су касније прогањани и слати у логоре. Надежда Л. на две године и једну годину лаког присилног рада, због помагања осуђене мајке Кристине у достављању имена припадника НОП полицији, и на крају Милојка Д. на три године и две године лаког присилног рада због пријатељских односа са агентима Гестапоа.⁸¹

Сведочанства о овим данима, у немогућности слободних истраживања, које је трајало деценијама након 1945. године, претакано је у уметничка дела где се кроз метафоре саопштавала „затамњена прошлост”. Најкарактеристичнији је филм Младомира Пурише Ђорђевића *Јуиро*, снимљен 1967. године, у коме је приказао атмосферу у малом месту у Србији, испитујући етичност низа поступака оних који су изнели револуцију, а главна јунакиња је девојка која је од нове револуционарне власти осуђена на смрт. По много чему он је говорио о свом родном граду Чачку.⁸² Две деценије касније Бранко В. Радичевић је у својој збирци

⁸¹ Председништво АСНОС-а донело је 21. децембра 1944. године Одлуку о суду за суђење злочина и престапа против српске националне части. За злочине и преступе сматрана су сва она дела којима се штетило или се могло штетити угледу и части српског народа и његовој борбеној отпорној снази, не рачунајући овде велележају и помагање окупатора у ратним злочинима. Као злочин или преступ третирана је свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и домаћим издајницима и кажњавана је до 10 година одузимања српске националне части, присилним радом и конфискацијом дела или целокупне имовине. Иницијатори суђења пред овим судом су били УДБ-а, војне команде градова, појединци, али и партијске организације. Народни непријатељи који су се огрешили о интересе НОБ су третирани као помагачи ратних злочинаца и судили су им грађански и војни судови. У данима ослобођења у појединим крајевима Србије основна судска инстанца била су подручна Већа војних судова. Она су судила на основу ратног законодавства, Уредбе о војним судовима, Наредбе о изборима НОО из септембра 1942. године итд. Уз пресуде, које су често биле смртне казне и губитак грађанских права била је редовна казна конфискације имовине у корист Фонда народноослободилачке борбе. Тако је Веће војног суда корпусне војне области у Ваљеву, доносило смртне казне за оба пола (Момчило Митровић, *Жене и репресивно законодавство у Србији 1944-1952. године*, у: „Србија у модернизацијским процесима XIX и XX века, 2, Положај жене као мерило модернизације”, научни skup, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998, str. 44-45). Многе осуђене жене су казну лаког принудног рада издржавале у Чачку, радећи најпрљавије послове по граду, у ОЗН-и, згради Окружног одбора и другим институцијама нове власти. Током издржавања те казне, често су биле силом принуђене на полне односе, а неке и *милом* уз обећања нових властодржаца да ће им бити опроштени *греси*. Сећања на те догађаје су преточена у литературу (Ване Мариновић, *Црвена кућа*, Београд, 1995).

⁸² Наговештаји из Ђорђевићевог филма *Девојка*, премишљања из *Сна*, сублимирана су у филм *Јуиро*, потресну драму која се збила између последњег дана рата и првог дана мира. Филм *Јуиро* (1967) тако је представљао на извештајан начин сажимање свих осећања, сећања али и оних слика које су у свести аутора остале из критичних тренутака у којима се преламају догађаји, људски поступци, а и мења људска природа. Уметничко искуство које је стекао ранијом делима створило је код Пурише тежњу да сагледа истину у њеним суштинским одређењима. Својим мислима о слободи, истини, обичним и

жртва опредељења својих мушкараца за равногорски покрет, што је био велики прекршај у идеолошкој држави Јосипа Броза. Посебна "кривица" односила се на интимни живот жена, што је објављивано и у локалним новинама. Тако је М.З.М., бивша ученица гимназије, осуђена на годину дана лаког принудног рада и две године губитка грађанске части: „...ишло је за време окупиације одржавала присне пријатељске односе са припадницима окупиаторске војске, па је између осталога, у два маха, наилази у Чачку у кућаћем костиму, виђена са једним немачким официром у врбаку крај Мораве, са којим је остала неколико часова; ишло је за време окупиације одржавала пријатељске односе са домаћим издајницима: агентима специјалне полиције, Љотићевцима и четницима.”⁸⁵ Једна друга свршена гимназијалка је осуђена због тога што се „често састајала и разговарала се на улици пред својим сћаном са немачким официром Јосифом Брандом”, а уз то фотографисала се са немачким официрима и често била „у друштву фашистичког буџарског поручника Кирчева”.⁸⁶ Нису само ученици осуђивани, већ и наставно особље. Тако је 17. јула 1947. године Народни одбор среза таковског од среског одбора из Лознице тражио и карактеристику учитељице Анђелије С.М., која је достављена 30. јула исте године. „Именована је била за све време окупиације са службом у Лозници. За то време и ако је била наставница није имала добро држање ван школе, јер се често виђала у друштву немачких официра, жестајоваца и белогардејаца. Са истим је одлазила и у Бању Ковљачу, а и у свој сћан је исте примала те као таква није узивала добар уљед у грађанству. Непознато нам је да је политички радила против НОП-а, као и да је неког денунцирала али није ни крила своје дружење са непријатељским официрима. Доласком НОВ-е када су се почели распоредивати учитељи, она као таква није ни могла бити распоредена, те је одмах после тога напустила Лозницу. По одласку из Лознице непознато нам је држање.”⁸⁷ Лична процена односа жена и мушкараца из немачке војске била је аргумент који се лако употребљавао и злоупотребљавао. Иступајући на седници Народног одбора у Прислоници, одржаној 1. јануара 1945. године, Илија Домановић је сматрао да учитељице Оливера и Јованка не могу вршити дужност наставница у школи прислоничкој: „...зашто ишло су се сћавиле у службу окупиатора и домаћих издајника, а то ишло сам видео њих обадве да се шетају под руку са Немцима и да су у

⁸⁵ Пресуде Суда националне части, "Слободни глас", бр. 9, Чачак 30. март 1945, стр. 5.

⁸⁶ Младен Стефановић, Радован М. Маринковић, н.д., стр. 609.

⁸⁷ ИАЧ, НОС Таковски, К-1, рег.бр.417/47.

Прислоничкој заједници једном приликом изјавила да наши савезници нису Енглези и Американци већ Немци.” Навођено је и непоштовање икона као грех ових учитељица.⁸⁸ Интимни живот учитељица био је предмет расправа нове револуционарне власти и неколико година након завршетка окупације. Везе које су имале са мушкарцима током рата коришћене су за њихову дисквалификацију. У томе се често и намерно претеривало.⁸⁹ Они који су оптуживали жене за неморални живот били су мушкарци у хијерархији нове комунистичке власти.

Рат је оставио дубоке трагове у друштву на подручју целе земље, па и чачанског краја, не само у понашању и свести многих жена и мушкараца, већ и кроз бројне људске животе који су насилно прекинути, често на веома окрутан начин. Жене су такође биле жртве. По сада непотпуној статистици смрти на подручју чачанског краја (општинске Чачак, Лучани и Горњи Милановац) живот је изгубило најмање 6664

⁸⁸ Прислоничка. Прилози за проучавање историје села, Прислоничка, 1977, стр. 108. Ту врсту денунцирања у литерарну причу преточио је Бранко В. Радичевић. Активиста нове власти, под псеудонимом Михаило Спасовић, који је откупљивао вишкове а пре рата припадао Земљорадничкој странци, био је уцењиван због интимних веза своје ћерке. „У невољи је једна девојка. Једна ваша девојка... И зашто сам хтео са вама да се посавештујем пре него што је пријавим властима... Ствар је осетљива... Делikatна. У титлању је нешто изузетно. И срамотно. Али, што би била, можда, и приватна ствар у неким приликама. Саг је то титлање националне частии. Брука. Дабоме, брука и срамота... Он је зледао, па каже, он је зледао титм крућним, ужасрелим очима, он је зледао прећладрнелим очима, како војник, ствранац, као пред смрт, из ноћи у ноћ, укуцава и прикуцава шарабу. Јер сваку летву у тој улици, сваку летву на простору од неколико стиииина метара, сваку отииковану летву у шараби једне ноћи је отииковала, а друће ноћи приживала једна девојка из Спасовића куће... А зоттиво је, крај ратиа, има смртии, а животиа, ко зна, да ли ће за битии... И само та жена и тај војник. Отииковају и укуивају плоттиво... Човек би још могао да разуме војника. Он нема куд. Нема излаза. Не зна се докле ће стииии... Верујиие није користиио силу. Није уиоттребиио оружје... Бре, није то крићлика. То је најчрћа отииковжба. И отииковжба и пресуда. Тој жетии, ако укуие зласииа, нема сииаса. Компротииовати се за сва времена. Никада се неће удатти. Не може се заиослитти. Хватииаће је на улици. Увлачитти у каиује. Дрйитти. Нема јој сииаса. Младић побегје. Ослаићен. Јер призор, ожиивљен, иионово да узбуди и напуни му чакшире” (Бранко В. Радичевић, н.д., стр. 170 – 174).

⁸⁹ Тако је Ружица Д., учитељица из Граба, 1947. године оптуживана за сексуалне везе са појединим официрима ЈВуО. „За време окупације одржавала је инттиимне везе са једном већииом штв. официра Д.М. из равнотторској корћуса, као: Лујжатином, Савићем, Раковићем, Лазаревићем чија је независна веретииа била, а тако иоттто и са друћима. У цаћањској основној школи и ио сеоским кућама прирећивала је ииорове и орћииања. Резултатт ових орћииања били су честии аборттуси који су-ио овоме судећии-условљавали пениу данаштту болестт. Са Лујжатином је извесно време стттановала у Претттини у бившиим средским стттановима, шобожје у две посебне собе у које се улазило из једног иотттог ходттика... Како за сво време окупације тако и иосле ослобођења Ружица је ирема свим штттековинама НОП-а неиријаттешки расположена и зледала на сваком кораку да изиђра и исмеје народне властии-наравно у прикривеној форми. У актту овог изиђравања и исмејавања озледа се ииено честии шобожтте боловање које је у сваком случају симулттанано нешто ли факттично, штт би је услед штттога ио нашем мттишећту, ире нешто ли се ма какве законске мере ироићиву не буду иредузеле, шттребало иодврћнуитти лекарској комисиији састттавленој од лекара који су одати штттековинама НОБ-а ради ишврћивања ииотттојања болесттии код не” (ИАЧ, НОС трнавски, К-1, рег.бр. 169.).

особа оба пола. Од тог броја 511 особа су жене, што износи 7,66% од свих до сада пописаних жртава.⁹⁰

Жене су највише страдале у љубићком срезу. Томе је допринео велики масакр који су Немци учинили у селу Бресници крајем 1944. године када су се повлачили према западу долином Мораве. Клади су и стрељали све редом, чак и децу, а лешеве су бацали у бунаре. Уништене су целе породице. Укупно је 181 лице оба пола убијено на најразличитије начине. Био је то највећи немачки злочин у чачанском крају.⁹¹ Жене су заправо највише страдале као цивили (344 – 67,32% од свих жртава из редова жена). Међутим, страдале су и жене које су биле наклоњене партизанском покрету или су биле чланови породица комуниста. До сада је пописано 105 таквих жртава (20,55%). Када се саберу и жене које су погинуле у редовима партизана и НОВЈ долази се до укупно 151 особе (29,55%) које су изгубиле живот у редовима војске Јосипа Броза или су јој биле наклоњене. Највећи број жена убили су Немци (272 – 53,23%), а након њих припадници ЈВуО (102 – 19,96%). Оно што је најстрашније, од тог броја 54 су заклане, што је оставило посебно лош утисак у народу. Посебно зато што је од 201 забележеног клања које су извршили припадници ЈВуО, чак 26,8 % егзекуција извршено над женама. Анализа жртава женског пола, које су страдале од четника, открива да су оне сурово кажњене због помагања партизанског покрета, и посебно мале групе Раденка Мандића током окупације, која је вршила атентате над четницима. Мајке, жене, сестре, деца и девојке ових мушкараца су страдале као одмазда за акције које су вршили партизани.⁹² Мушкарци које су чували, нису имали храбрости да изађу пред своје противнике и жртвују се, иако су из бункера гледали како им убијају мајке, које нису жалиле свој живот.⁹³ Ипак, жене су више страдале од стрељања или су убијане ватреним оружјем, а да то није била борба нити организовано стрељање (одредница *убијен* у табелама, 160-31,31%).

После ратне, устаничке 1941. године, број убијених жена је опао током 1942. да би се због репресалија окупатора и стрељања таоца по-

⁹⁰ Списак свих жртава које су до сада пописане објавиће се у трећој књизи *Затимњена прошлост. Историја чачанских равногорца*.

⁹¹ *Чачански крај у НОБ. Хронологија догађаја*, стр. 345; Радван М. Маринковић, *Дискусија са научног скупа*, у: „Борбе са главнином немачке групе армија „Е” на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године”, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 597).

⁹² Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлост. Историја чачанских равногорца 2*, стр. 131-157, 183-204.

⁹³ Владимир Никшић, н.д., стр. 81-83.

већао током 1943. године. Најстрашније је била јесен 1944. године, како због великих злочина Немаца тако и због великих фронталних сукоба близу самог града који је трпео бомбардовања. Анализа годишта страдалих жена открива да су највеће жртве биле жене које су 1941. године припадале генерацијама које су тада имале од 11 до 21 године (136-26,61%). Друга генерацијска група која је највише страдала су жене које су на почетку рата имале између 31 и 41 године (113-22,11%). Ова статистика није потпуно тачна јер за 33 жене за сада нема података када су рођене. Ипак, и са овако „крњом“ статистиком уочљиво је да су највише страдале жене које су се „задевојчиле“, или су у годинама окупације требале да достигну полну зрелост и спреме се за удају и стварање породице. Уочљиво је да су убијане и жене које су у својим тридесетим годинама биле „извеле“ ситну децу и завршиле репродуктивни циклус. Нешто мања страдања, у односу на ове две групе, имале су жене које су када је почео рат биле у својим двадесетим годинама, већ удате са малом децом.

Са друге стране, након завршетка рата, живот се настављао својим уобичајеним токовима. Девојке које за време окупације нису успеле да се удају, постале су велики „терет“ за своје патријархалне породице на селу. „*Очеви који имају по две или три девојке толико су забринутии да не знају шта да раде. У целом срезу (мисли се на качерски срез) има велики број неугајних девојака, јер за време окупације истје се нису могле удајти. За њих је најважније платино, шифофови, делин, сомоти и друге текстилне робе.*“ Услед тога на црној берзи је повећана тражња за текстилом што је условило скок цена. Мараме су се продавале по цени од 350 до 500 динара, а несташница није јењавала.⁹⁴ Међутим, очеви који су за време рата удавали своје кћери са богатим миразом били су жигосани, као ратни профитери. Тако је народни тужилац села Трбушана, 5. новембра 1945. године, доставио народном одбору среза љубићког списак ратних профитера из села Трбушана, где је за Милојка Бојовића наведено: „...удавао је своје кћери, и које је спремао тако богато да се цени мираз ћерци и трошкови преко 250. двестиа педесети хиљада динара.“⁹⁵ Живот се настављао даље, али не и за све жене. Многи мушкарци су отишли са Врховном командом ЈВуО у Босну, одакле с никада нису вратили, а да није било потврда о њиховој сигурној смрти. Многе жене су тако поста-

⁹⁴ Јарослав Дашкић, *Економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945. године*, ЗРНИМ Х, Чачак, 1979, стр. 396.

⁹⁵ ИАЧ, фонд НОС љубићки, К-2, рег. бр. 181.

ле модерне Пенелопе, које су остале без мужева сасвим младе, а да се касније никада нису удале чекајући да им се врате њихови мушкарци.⁹⁶ Неки од тих мушкараца који су преживели рат у емиграцији су стекли нове жене.⁹⁷

Са друге стране мушкарци у хијерархији нове револуционарне власти имали су другачији однос према животу, браку и женама. Тако је секретар НОС трнавског Урош Лазовић на седници одржаној 15. децембра 1945. године изнео податак да одборник и шеф привредног одсека Добросав Властелица поред своје венчане жене има и другу жену „и *тш*-ме рушу *у*глед народне власти”. Тикомир Чубовић је изнео да је венчана жена Властелице поднела тужбу против њега због таквог стања. „*Затим* говори, да је *та* друга жена коју је Добросав узео жена неморалног владања, жена која је за време окупације одликована од стране Негућа.” Извршни одбор је одлучио да се поведе истрага о овом случају и да се оптужени Властелица најстрожије казни. Због свог полигамног живота Властелица је био приморан да поднесе оставку, што је и Среска скупштина НОС трнавског потврдила на својој скупштини 23. јануара 1946. године.⁹⁸

Рат и окупација преломили су се преко многих генерација жена. Доживљаване као мајке, сестре, класа коју треба ослободити, чулне љубавнице или као опасни противници, жене су током рата биле у највећем броју случајева велике жртве због пола коме су припадале. Као послушна и статична маса у патријархалном друштву, постали су објект, од којег су комунисти желели да створе особе, које ће подстицати револуцију и стварати ново друштво, по узору на Совјетски Савез, док су равнаторци покушавали да сачувају традиционалне односе међу половима и у друштву, уз указивање на потребу образовања. Поред различитог националног програма, ово је можда била и највећа разлика између два покрета отпора у окупираној Србији. У одушевљењу омла-

⁹⁶ Станица Марић из Остре удата у Борач за Душана Марића остала је удовица са 23 године, јер јој је муж нестао у Босни са Врховном командом. И када је покушавала поново да се уда, одустајала је од те намере јер јој се муж јавно у сну говорио да то не ради, пошто има живог човека.

⁹⁷ На списку људи који се нису вратили из заробљеништва, рађен за потребе МНО Г. Милановац 23. маја 1951. године, уписана су и лица која су остала у емиграцији, зато што су се тамо и оженили, као у случају Младеновић Богољуба (1910) из Ручића, који је на крају завршио у САД. Многи су остали у иностранству, остављајући код куће жене и децу. Некима су се жене у међувремену преудале као у случају Милошевић Драгослава из Г. Милановца. Док се Марушић Павла Гвозден (1910 из Прањана) није вратио из заробљеништва *због рђавог владања његове жене* (ИАЧ, СО Г. Милановац, К-1, б.б.).

⁹⁸ ИАЧ, НОС трнавски, К-1, Књига записника са седница НОС-а трнавског, Записник са седнице одржане 15. децембра 1945. године.

дине за комунистички покрет прокламована равноправност полова имала је нарочити ефекат. Ослобођење је донело и равноправност жена са мушкарцима, али конзервативна начела су и даље остала важећа неписана правила у односима међу половима у деценијама које су уследиле и у држави коју су контролисали комунисти.⁹⁹ Символично, Команда подручја Чачак је 29. марта 1945. године доставила Окружном народном одбору у Чачку наредбу команде Ваљевске војне области којом се: „...забрањује ношење петшокраке звезде онима који нису у војсци, да груђарице обуку сукње, да се издагу објаве свим војницима и др.“¹⁰⁰

⁹⁹ Left totalitarianism had an ambivalent attitude towards sexuality. On the one hand, there is an imperative of the liberation of women and their equality with men at the very core of the communist ideology. On the other hand, the revolution (communist) in Yugoslavia was (unlike the situation in Russia after the October 1917 revolution), marked by a sexual puritanism. During the war, all the partisan women who would get pregnant out of wedlock, were shot to death....Most communist Party dignitaries come from the rural mountain regions. Formally, they have accepted the legal equality of women, but they have never accepted it in their own private life.... According to the latest research, the promise of equality did have an effect during the revolution. The partisans promised the equality of women, and they proved this through a prominent role of the female fighters. Chetniks, the alternative resistance movement, lost support of the women and the young, since they stressed traditional values of the patriarchal family. (Communist) Revolution did cause real-life dramas when it came to the personal relations. One of the most popular motifs in the Serbian literature and film is a love affair between a partisan commanding officer and a noble girl from the bourgeois family (for literature, cf. Branko Ćopić and Slobodan Selenić, for film, see Rajko Grlić). Although there were very few cases of such love affairs, some of them became quite famous (like the one involving the legendary partisan commander Peko Dapčević). As a matter of fact, these cases were widely condemned (see, for example, "The Anatomy of a Morality" by Milovan Djilas). An unbiased comparison of the sexual behavior of the Soviet and Yugoslav dignitaries, made by a British ambassador in the mid-1950s, shows that the Yugoslav political elite preserved a relative sexual puritanism for a long time after the war (Predrag Marković, *Sexuality in Belgrade in the 20th century*, p. 98-99).

¹⁰⁰ ИАЧ, ОКНО, поверљиви деловодни протокол 1945-1947. године.

Број изгинулих жена по годинама када су изгубиле живот

Година	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951
Број жртава	54	21	154	235	31	2	5	5	0	3	1

Жене изгинуле по војним формацијама

С р е з					
Формација	Драгачевски	Трнавски	Љубићки	Таковски	УКУПНО
ВКЈ	0	0	0	1	1
ЈВУО	0	3	1	5	9
Лопов	0	0	1	0	1
Немачки агент	0	0	0	1	1
НОВЈ	1	4	2	6	13
Партизани	6	13	10	7	36
Симпатизери НОП	19	50	14	22	105
Симпатизери ДМ	0	1	0	0	1
Цивили	78	67	170	29	344
Укупно	104	138	198	71	511

Узрок смрти погинулих жена

УЗРОК СМРТИ	Драгачевски	Тринавски	Љубишки	Таковски	Укупно
Борба	1	8	2	7	18
Бомбардовање	7	8	7	1	23
Заостала мина	1	2	13	0	16
Стрелјање	34	28	24	35	121
Убијен	26	25	95	14	160
Клање	15	26	7	6	54
Батинање	7	11	1	0	19
Последнице рата	7	9	7	4	27
Логор	5	1	0	1	7
Несрећни случај	1	20	41	2	64
Нестала	0	0	1	1	2
Укупно	104	138	198	71	511

Преглед егзекутора који су убијали жене

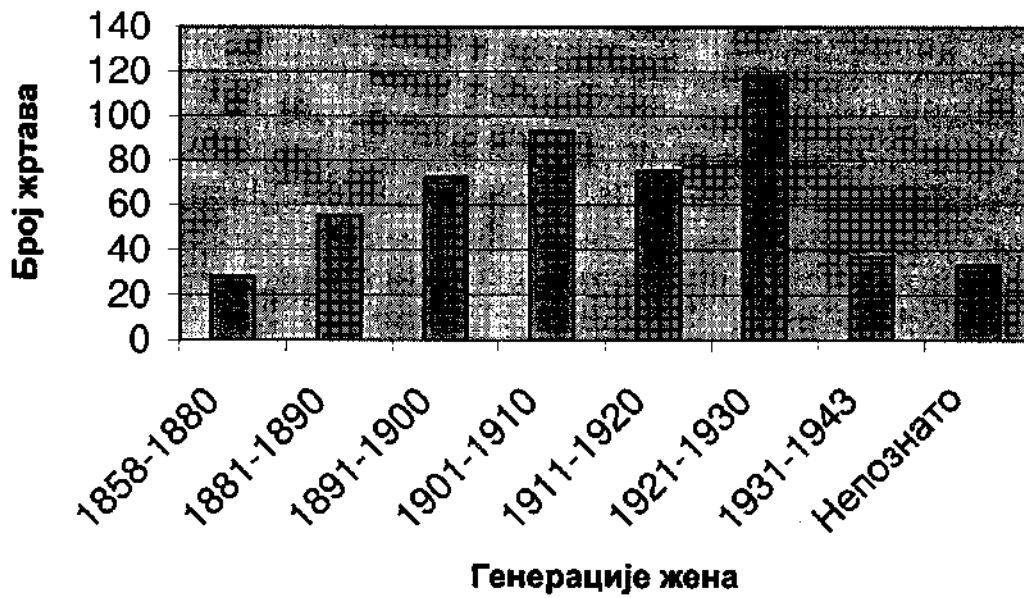
Убице	Драгачевски	Тринавски	Љубишки	Таковски	УКУПНО
Немци	49	49	149	25	272
Немци и усташе	0	0	0	5	5
Бугари	12	2	1	0	15
Италијани	0	1	0	0	1
Партизани	0	3	4	6	13
КНОЈ	0	3	0	1	4
ОЗНА	0	11	0	1	12
Совјети	0	15	4	0	19
Западни савезници	0	1	0	0	1
ЈВУО	25	35	15	27	102
Лег. четници	0	2	4	1	7
СДС	0	1	0	1	2
Непознато	18	15	21	4	58
Укупно	104	138	198	71	511

Жртве женског пола по годишту рођења

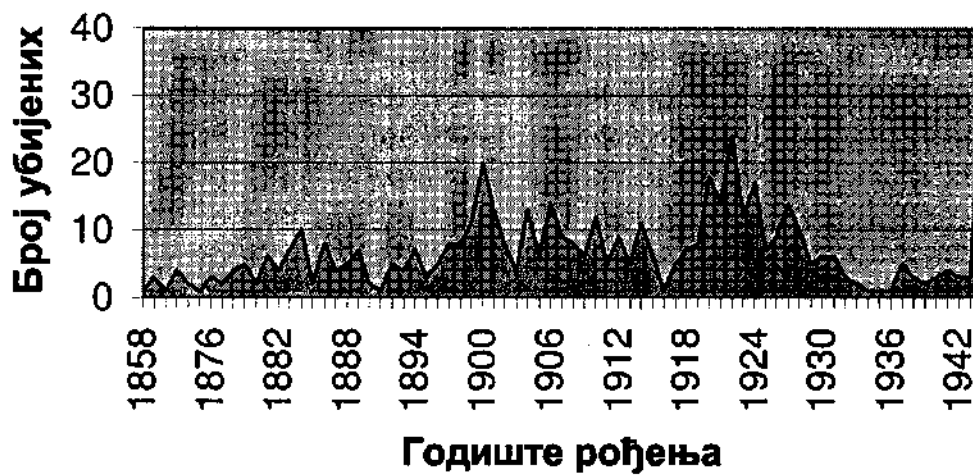
Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број	Годишта	Број
1858	1	1885	2	1900	20	1915	6	1930	6
1864	3	1886	8	1901	13	1916	1	1931	6
1868	1	1887	4	1902	8	1917	5	1932	3
1869	4	1888	5	1903	4	1918	7	1933	2
1872	2	1889	7	1904	13	1919	8	1934	1
1874	1	1890	2	1905	6	1920	18	1935	1
1876	3	1891	1	1906	14	1921	14	1936	1
1877	2	1892	5	1907	9	1922	24	1937	5
1878	4	1893	4	1908	8	1923	12	1938	3
1879	5	1894	7	1909	6	1924	17	1939	2
1880	2	1895	3	1910	12	1925	7	1940	3
1881	6	1896	5	1911	5	1926	9	1941	4
1882	4	1897	8	1912	9	1927	14	1942	3
1883	7	1898	8	1913	5	1928	10	1943	3
1884	10	1899	11	1914	11	1929	5	Непознато	33

1858-1880	1881-1890	1891-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1943	НЕПОЗНАТО
28	55	72	93	75	118	37	33

Страдања жена по генерацијама

Генерацијско страдање жена

WOMEN AND WAR „THE OTHER SIDE” OF OCCUPATION 1941-1945. IN CACAK REGION

In order to get a complete picture of the Second World War in Cacak region we have to light up the relationship between the sexes during the occupation. Violence, fear and horror were basic feelings, but life, in its probably most essential form, man-woman relation could not be stopped. The war brought strengthening as well as deforming of these relations which followed irregular opportunities and breaking of existing acceptable patterns of behavior, mainly expressed through men's violence.

Relations between sexes in Cacak region were influenced by long patriarchal tradition where a woman was a subordinate being. It was especially noticeable in villages where 90% of population lived and where the civil war was raging during the occupation 1941-1945.

Although violence was dominant during the occupation, sensuality could not have been avoided. Many young women were without partners due to the facts that many men were either in prison camps, or in the army or were killed in the war, civil war or clashes. In the course of time, they became more liberal regarding their sexual life. Illegitimate relationships became a part of every day life, especially if the army was around. It became a special social problem which was supposed to have been solved either by Chetniks or Partisans, depending on the fact who was ruling in the region at the time, and two completely different approaches were manifested.

As obedient and static mass in patriarchal society, women became the object Partisans wanted to transform into personalities who would support revolution and new society as it was in the Soviet Union. Chetniks were trying to preserve traditional relations between sexes in the society, pointing out the need for education. Apart from different national programs, this was, maybe, the biggest discrepancy between two resistant movements in the occupied Serbia. The equality of sexes proclaimed by communists had the special effect on delighted youth who were their supporters.

War and occupation left traces in many generations of women. Seen as mothers, sisters, class which had to be liberated, sensual lovers or dangerous enemies, in most cases women were victims because of the sex they belonged to. Liberation brought equality of women with men, but conservative principles remained unwritten rules in the relationships between sexes in the

decades to come and in the state controlled by the communists, where men in power often used their position to abuse women.

Goran Davidovic
Milos Timotijevic

LA FEMME ET LA GUERRE. L'ENVERS DE L'OCCUPATION DE 1941-1945. SUR LE TERRITOIRE DE LA RÉGION DE TCHATCHAK

L'image de la Seconde guerre mondiale dans la région de Tchatchak ne serait pas complète si l'on n'évoquait pas les rapports fondamentaux entre les sexes au cours de l'occupation. La violence, la peur et l'inquiétude étaient les principaux sentiments, mais la vie, dans sa forme probablement la plus substantielle, qui est le rapport physique entre l'homme et la femme ne pouvait pas être entravé. Sur ce plan aussi, la guerre entraîna

l'intensification, mais aussi la déformation de leurs relations, s'accompagnant de circonstances anormales et de dégradation des normes sociales établies, où la violence masculine se manifestait avec une acuité particulière.

Les rapports entre les deux sexes, dans la région de Tchatchak, étaient déterminés par une longue tradition patriarcale où la femme était un être subordonné. Il en était ainsi surtout dans les campagnes où vivait près de 90% de la population et où la guerre civile sévissait tout au long de l'occupation (1941-1945).

Malgré la domination de la violence sous l'occupation, la sensualité ne pouvait pas être supprimée. L'absence d'une bonne partie de la population masculine (dont certains étaient en captivité, alors que d'autres faisaient partie de détachements armés ou bien étaient tués pendant l'insurrection, les réprésailles ou la guerre civile) engendra une situation où de nombreuses femmes et jeunes filles restèrent seules, sans partenaires. Avec le temps, elles prirent des libertés quant à leur vie sexuelle. Les liaisons illégitimes devinrent fréquentes, surtout dans les cas où l'armée se trouvait à proximité. Cela fit naître un problème social spécifique que devaient affronter le mouvement de Ravna Gora ou celui des partisans, suivant la prépondérance politique de l'un ou de l'autre sur un territoire donné. A cet égard, deux approches tout à fait différentes se présentaient quant aux multiples aspects des rapports entre les deux sexes.

Les femmes étant une masse statique et obéissante dans la société patriarcale, les communistes désiraient les transformer en personnes qui devaient stimuler la révolution et former une société nouvelle à l'instar de celle de l'Union Soviétique. Les adhérents du mouvement de Ravna Gora cherchaient, par contre, à maintenir les rapports traditionnels entre les deux sexes, en mettant l'accent sur l'éducation des femmes. À part les programmes nationaux différents, ce fut peut-être là la plus grande différence entre les deux mouvements dans la Serbie occupée. Les jeunes qui s'enthousiasmaient pour le mouvement communiste appréciaient surtout l'égalité en droits des sexes, proclamée par le Parti communiste.

La guerre et l'occupation ont durement éprouvé maintes générations de femmes de la région. Mères ou soeurs, catégorie qu'il s'agissait de libérer, amantes sensuelles ou ennemies dangereuses, les femmes furent, pendant la guerre, dans la plupart des cas, des victimes, du fait même du sexe auquel elles appartenaient. La libération apporta l'égalité des hommes et des femmes, mais les principes conservateurs persistèrent comme règles perpétuelles dans les rapports entre les sexes au cours des décennies suivantes, même dans l'État contrôlé par les communistes, ce qui permit aux hommes autoritaires de profiter de leur position dans la hiérarchie du pouvoir pour "exploiter" les femmes à tous les points de vue.

Goran Davidović
Miloš Timotijević

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

ПРОТОКОЛ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА У ПРОЛЕЂЕ И ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ

Радован М. Маринковић
СЦГ 32000 Чачак
Ул. Радике Пошгића 8

UDK: 949.711 „1944”

У историографији Другог светског рата мало су проучавани подаци из протокола (матичних књига) умрлих. А, они су прворазредни извори за расветљавање многих догађаја, посебно масовнијих погибија грађана.

Колико су ти извори драгоцени, показују и подаци из овог прилога о страдању људи почетком априла и у октобру и новембру 1944. године.

ТРАГЕДИЈА У ЛОПАТНИЦИ

У протокол умрлих манастира Ваведења у Паковраћу код Чачка поред имена више људи, свештеник Стеван Мијушковић забележио је: „Погинуо рђавим случајем у 11 часова од експлозије старе гранате 2. априла 1944. године у Богутовцу”. Ређају се имена, углавном млађих људи. Из Придворице то су: Саво Мијаиловић (стар 30 година), Михаило Станковић (36), Тихомир Бојовић (22), Душан Петровић (30), Божидар Продановић (38), Милојко Обрадовић (22), Станко Пековић (37) и Милош Јовановић (31), из Парменца: Младомир Маринковић (22), Радомир Вујовић (22), Милован Перишић (23), Примислав Ђукић (24), Гвозден Петровић (46) и Милутин Ђукић (22), из Међувршја: Момчило Глишовић (20), Првослав Тодосијевић (20) и Радомир Тодосијевић (31), из Риђага: Милан Милошевић (22), Десимир Милошевић (22), Крстомир Крстовић (23), Петар Милојевић (36), Адам Николић (38), Божидар

Младеновић (36) и Драгољуб Ненадић (22), а из Паковраћа: Живота Ђумић (23).¹

Сви су заједно погинули, не у борби иако су били војници.

Савременици су запамтили да је тај трагичан догађај изазвао неописиву жалост у селима општине Паковраће са седиштем у Парменцу, из којих су погибалци. Поред њих, погинуо је и Јово Обреновић из Јездине.

Пошто се радило о људима који су мобилисани у Југословенску војску у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића), после Другог светског рата о том трагичном догађају није писано. Можда би овај догађај пао у заборав да погибалцима, пре две године, у Придворици, није подигнут споменик, у који су уписана имена и неких других страдалника.

Што се, заправо, догодило?

Наиме, када је у Ибарску долину продрла Оперативна група јединица Народноослободилачке војске (партизани), наређена је општа мобилизација војних обвезника у четничке јединице.

Прву чету Трнавског батаљона Другог равнорског корпуса сачињавали су мобилисани људи из сеоске општине Паковраће. Командир чете био је наредник Момчило Глишовић из Међувршја, а његов заменик је Милутин Мићовић из Риђага. Мобилизација је извршена у Међувршју. Сем пушака, чета је имала и митраљез „шарац”, којим је руковао Петар Милојевић из Риђага, а помоћник му је био Крстомир Крстовић из Риђага. У чету се окупило 40 војника.

Зборно место Трнавског батаљона било је код Вујовића кућа у Трнави код Чачка. Командант ове јединице био је капетан у резерви Владе Мартиновић, учитељ у Парменцу. Постројеном батаљону обратио се командант Другог равнорског корпуса Предраг Раковић истичући да ће јединица кренути у правцу Косова и Метохије ради заштите Срба од балиста.

Уследио је марш венцем планине Јелице према Краљеву. Увече су издвојени људи који ће донети муницију (сваки војник добио је 30-40 метака). Чули су се гласови да је муниција добијена од Немаца, што је код мобилисаних изазвало чуђење.

Маршовало се читаве ноћи. У Рођевићима је Петар Милојевић уступио митраљез свом помоћнику, а он је нашао топовску гранату пољске хаубице 120 mm и понео је. Био је припит.

¹ Протоколи умрлих (матичне књиге) чувају се у Матичном одељењу Скупштине општине у Чачку; преписи су у Месној канцеларији у Парменцу.

Када је поред реке Лопатнице наређен одмор, Милојевић је са рамена бацио гранату. Одјекнула је снажна експлозија, праћена јауцима из самог језгра чете. Призор је био стравичан - више од 20 мртвих, доста рањених. Драгиша Ћаловић Ћалов из Јездине и Радош Бојовић из Придворице остали су без ноге, Миленко Глишовић из Међувршја рањен је у главу...²

Очито, несмотреност је учинила своје. Војна необученост, такође.

Погинули и теже рањени су волујским колима довучени до Трнаве. Мртве су преузеле њихове породице и сахраниле их у родним селима. На крововима сеоских кућа завихорили су се црни барјаци, мајке и сестре повезале су црне мараме, очеви и браћа су на рукаве пришили црне траке (рушнице). Преживели нису заборавили своје саборце - посећивали су њихове гробове и на њима палили воштанице, а уједно су се захваљивали Богу што су поштеђени.

ПОГИНУЛИ ОД „КАЋУША”

Од средине октобра до првих дана децембра 1944. године око Чачка вођени су жестоки борбени окршаји између јединица немачке Групе армије „Е”, које су се повлачиле са Крита и из Грчке, и снаге Народно-ослободилачке војске Југославије, којима су у помоћ стигли и припадници неких јачих оперативних јединица руске Црвене армије. Извесна борбена дејства према окупатору испољавао је Чачански народноослободилачки партизански одред „Др Драгише Мишовић” (са два своја батаљона). После споразума са Црвеном армијом, у неким борбама суделовао је и Други равнгорски корпус Југословенске војске у отаџбини (четници Драгољуба Драже Михаиловића). У завршним операцијама, посебно код железничког тунела у Видови, на страни противника немачке војне силе, учествовала је и Прва југословенска бригада, која је формирана у СССР-у, углавном од припадника усташних војних формација заробљених на Источном фронту.

Јединице Црвене армије биле су распоређене северно од Чачка, на косама Љубића, посебно на потезу Шебеци. На град су углавном дејствовале из „каћуше”, у то време веома убојито артиљеријско оруђе. За грађане то су били „бацачи”, од којих су, судећи по протоколима

² Сведочење Миленка Глишовић, пензионера из Чачка, који је рођен 1920. у Међувршју. Године 1941. припадао је Јеличком четничком одреду Југословенске војске у отаџбини. Касније је мобилисан у четничке јединице.

умрлих храма Светог вазнесења у Чачку, страдала 42 цивила, међу којима је било и старих особа и млађарије.

Највише страдалника било је из Љубића (19), затим Чачка, Ракове...³

О тим погибалцима готово и да није писано - ни у историографији, ни публицистици. После Другог светског рата - свакако из идеолошких разлога: да се не замери „браћи Русима”. Потом су постепено изгибије ненаоружаних људи падале у заборав. Памтиле су их смо матичне књиге умрлих цркве Светог вазнесења у Чачку, у које су их, после опела, уносили парохијски свештеници. Отворено је и питање да ли све, ако се зна да је у вароши било и досељеника који су у њу стигли непосредно пред почетак Другог светског рата, па су погинуле чланови породица односили на покопалишта родних села. Тако је у Граб (Драгачево) пренето тело Наталије Нате Илић (рођене 1930. године), која је погинула „од гранате” 11. новембра 1944.

Истина, подаци о већини људи страдалих од мина из „кућуша” Црвене армије унети су у књига „Чачански крај у НОБ - пали борци и жртве.”⁴

У овом кратком прилогу доносимо основне податке о тим страдалницима: када су погинули, име и презиме и године старости. Наравно, и где су изгубили живот. Отуда и овакви подаци: неки су Чачани погинули у Љубићу, где су се тренутно налазили; неки у другим насељима, што је нотирано у овом раду. За све њих свештеници су у рубрику „Узрок смрти” у протоколима умрлих унели: „Погинуо-ла од бацача”. Истина, има индиција да су поједини на други начин усмрћени али ми користимо податке свештеника.

Ево тих података, по месту погибије.

Љубић

16. октобар: Гроздана Дробњаковић (стара 43 године),

16. октобар: Милоје Дробњаковић (43),

16. октобар: Младен Зарић (60) из Чачка,

16. октобар: Видије Петровић (43),

23. октобар: Љубинка Радовић (42),

³ Аутор овог рада је исписе из протокола умрлих сачинио 1986. године, уз помоћ матичара Милене Миловановић.

У овај рад унети су само подаци из протокола умрлих цркве Светог вазнесења у Чачку.

⁴ Издање Центра за културу, Чачак, 1977.

- 23. октобар: Душан Ранитовић (46),
- 24. октобар: Јеротије Петровић (68),
- 24. октобар: Милица Радовић (15),
- 25. октобар: Ђорђе Нешковић (31),
- 25. октобар: Миладин Вукосављевић (63),
- 26. октобар: Милан Миловановић (15),
- 27. октобар: Мића Мићовић (60) из Пријевора
- 27. октобар: Вељко Никитовић (82),
- 27. октобар: Грујица Никитовић (60),
- 30. октобар: Ранисав Терзић (85),
- 2. новембра: Милутин Милосављевић (70),
- 21. новембра: Борика Јањушевић (80),
- 3 децембар: Милосав Танчевић⁵
- 10 децембар: Милисав Ђорђевић (27).⁶

Ракова

- 20. октобар: Станоје Костић (35),
- 29. октобар: Милољуб Митровић (13),
- 1. новембар: Радивоје Радосављевић (47).

Чачак

- 17. октобар: Стојан Каровић (47),
- 20. октобар: Дмитра Томашевић (21),
- 22. октобар: Божидар Радојевић (19),
- 22. октобар: Аранђел Петровић (75),
- 24. октобар: Зорка Луковић (34),
- 24. октобар: Драгољуб Луковић (12),
- 24. октобар: Владан Глишовић (32),
- 24. октобар: Милица Павловић (24),
- 24. октобар: Стаменка Ћурчић (40),
- 24. октобар: Даринка Раденковић (72),
- 24. октобар: Борисав Оцокољић (44),

⁵ У зору тога дана немачке јединице су, пошто су минирале путнички и железнички мост преко Западне Мораве, напустиле Чачак и повукле се према Овчару и Каблару, где су борбе настављене до 11. децембра.

⁶ Није јасно како је Ђорђевић погинуо „од бацача“ 10. децембра; вероватно је страдао од заостале мине.

- 15. новембар: Бранко Зељић (20), родом из Бихаћа,
- 17. новембар: Радомир Петровић (68),
- 18. новембар: Милка Ћирић (37),
- 21. новембар: Властимир Мунитлак (35),
- 22. новембар: Љубица Барбарез (22),
- 24. новембар: Душан Луковић (38).

Остала места погибија

- 1. новембар: Милунка Ћирковић (40) из Атенице, у Атеници.
- 23. новембра: Драгослав Даријевић (23) из Чачка, у Заблаћу
- 2. децембар: Радовинка Богдановић (43) из Атенице, у Атеници.

Највише их је погинуло 16. октобра, када су започеле борбене операције за Чачак и 24. октобра, свакако у жеку неког већег борбеног окршаја.

Нико од ових погибалаца није припадао оружаним формацијама, бар у моменту погибије. Погинули су као цивили пошто су, по сведочењу савременика тих догађаја, артиљерци Црвене армије често Чачак гранатирали насумце, не бирајући, при том, циљеве, нарочито после борбених окршаја у којима су њихове јединице трпеле губитке.⁷

⁷ У селима на левој обали Западне Мораве јединице Црвене армије имале су велике губитке. Према писању „Слободног/Чачанског гласа“ из 1945. године, у Прељини их је сахрањено 108, у Милићевцима 36, у Вранићима 17, у Прислоници 15 (међу којима и два официра), у Коњевићима 40, у Ракови пет, у Доњој Трепчи осам, у Љубићу 91, у Рошцима 18. Знатно касније (1962. године) њихови посмртни остаци пренесени су у Горњи Милановац; остали су само у Доњој Трепчи, где је уређена гробница са спомеником. Сахрани у Горњем Милановцу, 2. октобра 1962. године, поред других високих званица, присуствовали су и Јосип Броз Тито, председник Југославије, и Леонид Брежњев, председник Президијума Врховног совјета СССР-а. Они су одржали и пригодне говоре.

DEATH PROTOCOLS AND KILING OF CACAK CITIZENS IN THE SPRING AND AUTUMN OF 1944.

The fact that the Death Protocols in the Historiography of the Second World War were not studied is surprising, knowing that they present a first class source for lighting up many events, especially killing of people.

In this work the facts from those protocols are presented, which talk about killing of about thirty people mobilized to Yugoslav Army in Homeland (Chetniks of Dragoljub Draza Mihailovic) in the first days of April, 1944 and about deaths of civilians in Cacak and its neighborhood in the bombing of Russians rockets 'kacusa' in October and November of the same year.

In the first case it was incautiousness – one soldier activated by accident a found cannon (or plane) grenade, in the second one – when they bombed with rockets 'kacusa' many civilians were killed.

None of these events was clearly considered after the Second World War. The reasons are: in the first case it was deaths of members of soldiers of Yugoslav Army in Homeland (which was defeated), in the second – communists did not want, at any rate, to make Russians angry.

Radovan M. Marinkovic

REGISTRES DE DÉCÈS DES HABITANTS DE TCHATCHAK PÉRIS AU PRINTEMPS ET EN AUTOMNE 1944.

Dans notre historiographie de la Seconde guerre mondiale, les registres des décès n'ont guère été étudiés, ce qui est un fait surprenant, étant donné que ce sont des sources de premier ordre qui éclaircissent maints événements, en particulier la cause de la mort des habitants.

L'auteur du présent ouvrage fournit avec précision les informations puisées dans les registres en question et concernant la mort d'une trentaine de personnes mobilisées par l'Armée yougoslave dans la patrie (les tchetniks de Dragoljub-Dražica Mihajlović) au début du mois d'avril 1944 et celle des civils de Tchatchak et des environs, tués au cours de la canonnade de l'artillerie russe en octobre et novembre de cette même année.

Le premier de ces deux groupes comprend aussi un cas d'imprudence – un soldat fit exploser par mégarde une grenade de canon ou une bombe

d'avion qu'il avait trouvée par hasard – alors que, dans le second groupe, la mort de nombreux civils fut causée par les katchouchas.

Aucun des deux groupes de personnes tuées n'a fait l'objet d'éclaircissements systématiques après la Seconde guerre mondiale. C'est parce que, dans le premier cas, il s'agissait, entre autres, de la mort d'un soldat de l'Armée yougoslave dans la patrie (armée qui a été défaite), alors que, quant à l'autre cas, c'est parce que les communistes serbes se gardaient bien de faire des reproches aux Russes.

Radovan M. Marinković

САДРЖАЈ

1. Катарина Дмитровић - ХУМКА ИЗ РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА НА ЛОКАЛИТЕТУ РАЈИЋА БРДО КОД ГУЧЕ	5
2. Др Растко Васић и др Воислав Васић - ЛАБУД ИЗ МОЈСИЊА	11
3. Делфина Рајић и Милош Тимотијевић - МАНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ	19
4. Радојко Николић - НАД „ХАЈДУЧИЈОМ” ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА	45
5. Зденка Радовановић - ЧИТАЊЕ И ТУМАЧЕЊЕ АМБИЈЕНТАЛНИХ ПРИКАЗА ЧАЧКА СА СТАРИХ ФОТОГРАФИЈА И РАЗГЛЕДНИЦА	71
6. Снежана Шапоњић-Ашанин - ГОСТОПРИМСТВО У ЧАЧАНСКОМ И ДРАГАЧЕВСКОМ КРАЈУ.....	89
7. Ивана Ђирјаковић - ТРАДИЦИОНАЛНЕ ПРИВРЕДНЕ ЗГРАДЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ.....	127
8. Горан Давидовић и Милош Тимотијевић - ЖЕНА И РАТ. ”ДРУГА СТРАНА” ОКУПАЦИЈЕ 1941-1945. ГОДИНЕ НА ПРОСТОРУ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА	141
9. Радован М. Маринковић - ПРОТОКОЛ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА У ПРОЛЕЋЕ И ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ	187

CONTENTS

1. Katarina Dmitrović - MOUND FROM EARLY BRONZE AGE FROM SITE RAJIĆA BRDO NEAR GUČA	5
2. Dr Rastko Vasić i dr Voislav Vasić - SWAN FROM MOJSINJE	11
3. Delfina Rajić i Miloš Timotijević - MONASTERY BLAGOVESTENJE	19
4. Radojko Nikolić - OVER 'HAIDUK LIFE' OF PERA TODOROVIC	45
5. Zdenka Radovanović - READING AND INTERPRETATION OF OLD PHOTOGRAPHS AND PICTURE POSTCARDS OF CACAK	71
6. Snežana Šaponjić-Ašanin - HOSPITABILITY IN CACAK AND DRAGACEVO REGION.....	89
7. Ivana Ćirjaković - TRADITIONAL ECONOMY BUILDINGS IN CACAK REGION.....	127
8. Goran Davidović i Miloš Timotijević - WOMEN AND WAR "THE OTHER SIDE" OF OCCUPATION 1941-1945. IN CACAK REGION	141
9. Radovan M. Marinković - DEATH PROTOCOLS AND KILING OF CACAK CITIZENS IN THE SPRING AND AUTUMN OF 1944.	187

TABLE DES MATIÈRES

1. Katarina Dmitrović - TERTRE DU DÉBUT DE L'ÂGE DE BRONZE	5
2. Dr Rastko Vasić i dr Voislav Vasić - LE CYGNE DE MOJSINJE	11
3. Delfina Rajić i Miloš Timotijević - MONASTÈRE DE L' ANNONCIATION	19
4. Radojko Nikolić - A PROPOS DU "BRIGANDAGE" - RUBRIQUE TENUE PAR PERA TODOROVIĆ	45
5. Zdenka Radovanović - LECTURE ET EXPLICATION DES QUARTIERS DE TCHATCHAK D'APRÈS DES PHOTOS ET DES CARTES ILLUSTRÉES D'AUTREFOIS	71
6. Snežana Šaponjić-Ašanin - HOSPITALITÉ DANS LES RÉGIONS DE TCHATCHAK ET DE DRAGAČEVO.....	89
7. Ivana Ćirjaković - LES COMMUNS TRADITIONNELS DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK.....	127
8. Goran Davidović i Miloš Timotijević - LA FEMME ET LA GUERRE. L'ENVERS DE L'OCCUPATION DE 1941-1945. SUR LE TERRITOIRE DE LA RÉGION DE TCHATCHAK	141
9. Radovan M. Marinković - REGISTRES DE DÉCÈS DES HABITANTS DE TCHATCHAK PÉRIS AU PRINTEMPS ET EN AUTOMNE 1944.	187

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
књ. XXXIII, 2003.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу августа 2004.
Обим: 12¹/₂ табака и 2 табака прилога
Штампање завршено новембра 2004.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/99

ЗБОРНИК радова Народног музеја =
Recueil des Travaux du Musée National /
одговорни уредник Невенка Бојовић. - 1969,
бр. 1- . - Чачак : Народни музеј,
1969- (Чачак : Светлост). - 26 cm

Годишње
ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног
музеја (Чачак)
COBISS. SR-ID 8293890